АСОЦІАЦІЯ ДОСЛІДНИКІВ ГОЛОДОМОРІВ
В УКРАЇНІ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

О.М.ВЕСЕЛОВА, В.І.МАРОЧКО, О.М.МОВЧАН

ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ

1921-1923 • 1932-1933 • 1946-1947

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ НАРОДУ

Видання друге, доповнене

Видавництво М.П.Коць
Київ - Нью-Йорк
2000

О.М.ВЕСЕЛОВА, В.І.МАРОЧКО, О.М.МОВЧАН

ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ

1921-1923 • 1932-1933 • 1946-1947

Злочини проти народу

Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. - 270 с.

У книзі на основі архівних й опублікованих джерел та спогадів-свідчень людей розповідається вперше в Україні та світі однією книгою про три радянські голодомори, їх причини і наслідки.

Для науковців, викладачів навчальних закладів, вчителів, краєзнавців, молоді, школярів, широкого читацького загалу.

Відповідальна за випуск ***Олександра Веселова***

Видання книги фінансував М.П.Коць - член Ради Асоціації дослідників голодоморів В Україні, представник Ради Асоціації у США (діаспорі)

© Веселова О.М., 2000
Кульчицький С.В., 2000
Марочко В.І., 2000
Мовчан О.М., 2000

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Багатовікова історія українського народу пересипана голодними лихоліттями. Давні джерела зберегли страхітливі картини масового голодування населення. Його причинами були переважно стихійні явища природи: повені, посухи, епідемії, нашестя сарани тощо. Голодували тоді не лише селяни, а й мешканці міст. На час голоду урядовці виголошували різні накази, що регулювали суспільні відносини. Так, згідно Литовського статуту 1529 року українським селянам надавалося право вільного виходу з маєтку феодала. Вихід вважався законним і чинним лише у тому випадку, "естли бы в голод челядь свою неволную выбыл з двора проч, не хотячи их переховати, а они бы сами в голод перекормилися, таковые вжо не мают быти невольными, але вольны" (Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. - М., 1854. - Кн.18. - 1-й статут - С.118). Селяни, які масово прибували до міст за порятунком, мали обов'язково сповістити бургомістра. Останній справлявся про біглого селянина у його власника. Якщо вихід був пов'язаний з голодом, "тогда оная челядь вжо вечне маеть быти волна" (Там само). Отже, з кріпацької неволі селян рятувала кістлява хода голодомору.

Кожне століття нашої трагічної і водночас героїчної історії позначене голодними роками. Їх жахливі наслідки ніхто не приховував, а навпаки - шукали порятунку для людей. Упродовж 1891-1894 років уряд царської Росії не залишався байдужим до голодуючих селян: були створені комітети порятунку, прикуто увагу суспільства до стихійного лиха. Допомогу надавали письменники, лікарі, вчителі, священики. Селяни об'єднувалися у хліборобські артілі. Гуртом долали лихо.

Важкими для селян України видались 1921-1923 роки. Від голоду загинули сотні тисяч чоловік. Людські страждання викликали співчуття у міжнародної

громадськості, яка відгукнулася матеріальною допомогою. Уряд не приховував наслідки лихоліття, а навпаки, сприяв їх подоланню. Діяла Центральна комісія допомоги голодуючим, яку очолював Г.І.Петровський. Допомагали міжнародні організації, всесвітньовідомі письменники, вчені. Зокрема, в Україні діяла Міжнародна комісія Червоного хреста, яку очолював Ф.Нансен. Він передав голодуючим дітям свою Нобелівську премію. Його підтримав Анатоль Франс, який теж пожертвував своєю премією. Не залишилися байдужими до людських страждань Бернард Шоу, Ромен Роллан, Теодор Драйзер, Анрі Барбюс, Герберт Уеллс, Альберт Ейнштейн та багато інших діячів науки і культури. Вони сприяли діяльності міжнародної комісії Червоного хреста, яку справедливо називали "місією Нансена". Надходила допомога від робітників США, Канади, Німеччини, Чехословаччини.

Українською катастрофою XX століття, котру за підступністю і цинізмом творення можна порівняти з американським бомбардуванням Хіросіми та Нагасакі, яка за соціально-демографічними наслідками "випереджає" жертви єврейського холокосту, став голодгеноцид 1932-1933 років. Терор голодом, запроваджений сталінським тоталітарним режимом в Україні, на Кубані, півночі Казахстану, тобто на території, де масово мешкали етнічні українці, заподіяв смерть мільйонам хліборобів. Тепер, коли історики здобули доступ до архівних джерел, на яких упродовж десятиліть стояв гриф "таємно", стає очевидним: від голоду, масових репресій і депортацій ми втратили значно більше, ніж за роки Першої світової та громадянської воєн загалом.

Чому протягом чверті століття в Україні виникли три голодомори: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років? Звідки така дивна послідовність? Як могло статися, що селянська країна, котра до жовтневого перевороту 1917 р. годувала власним хлібом народи Росії та вивозила його за кордон, люто голодувала? Що це? Випадковість чи закономірна злочинність? Давайте

повернемось до самої історії творення голодоморів в Україні.

Голодне лихоліття 33-го - не історична минувшина, а незагойна фізична і духовна рана українського народу, яка жагучим болем пронизує пам'ять багатьох поколінь. Надто багато безіменних могил залишено в Україні. Відходять у небуття очевидці голоду, а відтак згасає і народна пам'ять про жахливий злочин. Інколи можна почути, особливо від запопадливих спадкоємців більшовицької ідеології, різні заперечення трагедії, мовляв, навіщо згадувати минуле, оскільки сучасне життя в Україні маловтішне.

Треба говорити про минуле задля майбутнього: безпам'ятність породжує бездуховність, а вона, як ракова пухлина, роз'їдає тіло й душу нації - перекреслює історію, паплюжить традиції, руйнує соціокультурну самобутність народу. Ми, як історична нація, повинні зберегти пам'ять про українських хліборобів - безвинно убієнних рукотворним голодомором. Маємо зробити це не лише задля відтворення історичної правди, а насамперед для нашого прозріння, розкріпачення суспільної свідомості, приспаної упродовж існування комуністичної нірвани, зцілення сотень тисяч наших співвітчизників від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями, покаятись у такий спосіб за довготривале замовчування злочину.

Ідея написання цієї книги визріла у нас давно, але протягом останніх десяти років ми займалися пошуком архівних джерел, збором спогадів очевидців голоду, їх археографічним опрацюванням та друком. Зусиллями Асоціації дослідників голодоморів в Україні опубліковано десятки збірників архівних матеріалів та спогадів. Пропонована читачам книга, завданням якої є висвітлення трьох радянських голодоморів, з'ясування їх основних причин, виявлення соціальних і демографічних наслідків, маловідомих фактів трагічного минулого, утаємнених різними "спецхранами" та грифами "секретно", має також

освітньо-виховне завдання: донести до сучасного молодого покоління правду про голодомор 20-х років, голод-геноцид в українському селі 30-х років, людомор 40-х років в Україні.

Ми сподіваємось на те, що факти і події, викладені нами, спонукуватимуть учнівську молодь та студентів до низки запитань. Саме до них спрямована наша книга. Прочитавши її, або почувши на уроках історії з уст педагога, вони мусять задуматись над таким фактом: чому про загибель "Титаніка", якого з пасажирами другорядного класу поглинула крижана вода океану, знято гостросюжетні кінострічки, а в Україні ще й досі немає Музею-Меморіалу багатомільйонним жертвам геноциду 1933 року? Можливо, нас, як загадкову субмарину, заполонила темна і холодна хвиля безпам'ятності й байдужості до трагічної історії власного народу. Якщо подібні питання виникатимуть, то є певність і надія на застереження молодого покоління від небезпечної соціальної хвороби - манкурства. Пам'ятаймо, що злочини комуністичного режиму 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр. з них наймасштабніший - голод-геноцид 1933 р. було вчинено саме за мовчазного споглядання міжнародного співтовариства, за слухняного схвалення і підтримки люмпенізованою частиною суспільства сталінської політики реформування економічних підвалин української нації. Трагічні уроки минулого повинні нас вчити, стати історичним фактором єднання нації навколо її одвічних цінностей: віри, державності, приватної власності.

Книгу підготували: кандидат історичних наук О.М.Веселова ("Післявоєнний голодомор (1946-1947 рр.)"); доктор історичних наук В.І.Марочко ("Геноцид українського народу (1932-1933 рр.)"); кандидат історичних наук О.М.Мовчан ("Перший голод в радянській Україні (1921 - 1923 рр.)").

Доктор історичних наук
Василь Марочко

СХОЖІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ГОЛОДІВ 20-х, 30-х і 40-х років

Тричі за два з половиною десятиріччя радянська Україна потрапляла в пекельний лабіринт голодомору з величезними людськими жертвами. Кожний з них має своє специфічне обличчя. Разом з тим їм властива одна спільна риса: примусові державні хлібозаготівлі. Виникає питання: чому радянська влада була настільки безжальна до тих, кого вона своїми хлібозаготівлями прирікала на повільну смерть?

Життя селянина тісно пов'язане з природою. Його продовольчі запаси залежать від врожаю, а врожай - від умов, в яких вирощуються сільськогосподарські культури. Посухи, що трапляються регулярно, ставлять під знак запитання добробут сільського населення. Щоб попередити трагічні наслідки великих посух, людство давно виробило запобіжні засоби - утворення і збереження недоторканого запасу продовольства. Цю функцію брала на себе держава - навіть у добу давньоєгипетських фараонів. У царській Росії здійснювалося магазинування збіжжя. Тому більш тяжкі посухи, ніж природні лиха 1921 і 1946 рр., не призводили до масової смертності. Нагромаджений в магазинах хліб рятував селян, коли врожай не повертав посіяного насіння.

Здавалося б, радянська держава, яка завжди заявляла, що є державою робітників і селян, повинна була б краще турбуватися про народний добробут, ніж усі попередні типи держав. Насправді, однак, ми не бачимо у радянські часи спроб утворити продовольчий резерв на випадок голоду. Створювалися лише стратегічні резерви продовольства на випадок війни. Саме слово "магазин" в російській і українській мовах у XX ст. стало означати тільки крамницю і загубило інше значення - склад.

Нема сумніву в тому, що директивно-планова економіка має незрівняно більший мобілізаційний потенціал, ніж економіка ринкового типу. Це зрозуміло під теоретичним кутом зору і багаторазово проявлялося на практиці. Якщо в СРСР не утворювали резервів на випадок голоду, хоч й існувала така можливість, це означає тільки одне: компартійно-радянська олігархія не відчувала потреби діяти подібним чином.

І справді, зміст даної книги, підготовленої науковцями Інституту історії України, переконливо свідчить про абсолютну байдужість вищої влади до страждань голодуючого населення. Державні запаси хліба різного призначення (стратегічні, експортні, сировинні для гуралень тощо), що зберігалися на охопленій голодом території, майже ніколи не використовувалися для розподілу серед голодуючого населення. Навпаки, незліченні факти свідчать про протилежне: держава займалася хлібозаготівлями у голодуючій місцевості, щоб вилучити жалюгідні запаси для постачання міського населення, на експорт чи промислову переробку.

Чим можна пояснити байдужість тоталітарної держави до страждань голодуючого населення? Мабуть, її ставленням до селянства як до класу, ворожого комуністичній доктрині, системі і державі. Праці В.І.Леніна пронизані острахом перед "дрібнобуржуазною стихією", яку він цілком справедливо вважав набагато небезпечнішою для комуністичної партії, аніж армії Колчака й Денікіна. Селянина робила селянином приватна власність на засоби виробництва, а комуністична доктрина в принципі заперечувала її.

Починаючи весною 1918 р. комуністичні перетворення, вождь російських комуністів усвідомлював, що може опертися на підтримку зовсім нечисленного прошарку суспільства - робітників великої промисловості. Та й то не всіх, а тільки відповідним чином розпропагованих. "Ми можемо розраховувати, - підкреслював він, - тільки на свідомих робітників, вся інша маса, буржуазія і дрібні хазяйчики проти нас,

вони не вірять в новий порядок". Проте суть була не в тому, вірили чи не вірили в комуністичний порядок пролетарі. Важливим було те, що вони не мали власності, тобто за своїм об'єктивним становищем в суспільстві нічого не втрачали в революції, крім своїх кайданів. "Хазяйчикам", навіть дрібним, було що втрачати.

Отже, селянин був природним ворогом комуни і комунізму. Більшовики це розуміли, але все-таки спробували у 1919 р. насадити в Україні у прискореному темпі радгоспи та комуни. Як наслідок, вони одержали величезний сплеск селянського спротиву, який зачепив селянську за своїм складом Червону армію й призвів до блискавичної окупації республіки денікінцями.

В.І.Ленін виніс уроки з цього досвіду. У протистоянні з селянством, вчив він, не можна діяти "червоногвардійською атакою", не можна одразу експропріювати селянську власність, як це було зроблено з великими власниками - поміщиками (за допомогою самого селянства), фабрикантами, банкірами. Однак дрібні виробники й дрібні землероби не вписувалися у будований більшовиками комунізм.Торкаючись їх долі, Ленін підкреслював: "Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосовувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів". Отож вимагалося знайти інші методи, але звільнитися від них!

Незацікавленість державної партії рятувати селян яскраво проявилася під час першого голоду. У 1921 р. катастрофічна посуха охопила великий регіон - Поволжя, Північний Кавказ, південь України. На посуху наклалися тяжкі наслідки семирічної війни - спочатку Першої світової, а затим громадянської. Не менш постраждало сільське господарство від економічних наслідків продрозкладки 1919-1920 рр., що виявилися у скороченні посівних площ в губерніях з порівняно добрим врожаєм. Це були об'єктивні обставини.

Однак український голод початку 20-х років виявився надзвичайно руйнівним не тільки через об'єк-

тивні причини, а й внаслідок відповідної політики центрального російського уряду.

Посуха на півдні України 1921 р. була не менш тяжкою, ніж у Поволжі. Однак перерозподіл врожаю на користь південних губерній міг попередити голод. Та центральний уряд турбувало не стільки становище в Поволжі й тим більше - на півдні України, скільки перебої з постачанням хліба у Москві, Петрограді, в Донбасі. Виконуючи директиви центру, ЦК КП(б)У в липні 1921 р. зобов'язав місцеві власті "докласти надлюдських зусиль для підняття продзаготівлі й виконання нарядів Наркомпроду навіть на шкоду задоволенню місцевих потреб". Щоб не було жодних сумнівів щодо пріоритетів центрального уряду, секретар ЦК КП(б)У Д.З.Лебідь і голова ВУЦВК Г.І.Петровський у телеграмі керівникам Чернігівської губернії заявили відкритим текстом: "Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську Україну прийти на допомогу, урізаючи до останнього ступеня власні потреби". Отже, власні потреби, місцеві потреби відсувалися на другий план.

У цій ситуації про голодуючих українських селян держава постаралася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище на півдні України. Техніка замовчування голоду виявилася дуже простою. У серпні 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У при обговоренні питання "Про кампанію щодо боротьби з голодом" прийняло резолюцію, що не потребує коментарів: "Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами".

Тільки на початку 1922 р., коли на півдні голодуючих селян почала косити смерть, завіса мовчання була знята, і "незалежній" Україні дозволили укласти з

Американською адміністрацією допомоги (АРА) угоду, аналогічну укладеній Росією ще в серпні 1921 р.

Восени 1922 р. компартійно-радянське керівництво зробило перші спроби експорту хліба. Мільйони пудів зерна нового врожаю було вивезено з України в Росію та на експорт. У цей час у південних губерніях республіки голодувало близько 2 млн дітей, з яких тільки половина отримувала допомогу від АРА й інших благодійницьких організацій. Внаслідок цього голод в Україні "переповз" і в першу половину 1923 р., тоді як у Поволжі він припинився.

Обурливе ставлення центрального компартійно-радянського керівництва до голоду на півдні України має ще одне пояснення, що не знайшло відбиття у документах, хоч грунтується на незаперечних фактах.

У 1921 р. українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом. У звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їздові рад підкреслювалося, що за 1921 рік у справі "замирення" села було зроблено більше, ніж за весь попередній період. Є статистика ВУЧК, згідно з якою найбільші успіхи у боротьбі з так званим куркульським бандитизмом було одержано в другій половині цього року. Виникає питання: чому?

Раніше на це відповідали так: повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули благотворний вплив нової економічної політики. Проте документи свідчать, що методи хлібозаготівель не змінилися через розпачливу ситуацію голодного року. Про які непівські методи хлібозаготівель можна говорити, якщо у листопаді 1921 р. Вознесенський повітовий особком розробив таку інструкцію: "Взяти в кожній волості від 15 до 25 чоловік заложників з куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської вла-

ди. Половина заложників має бути осуджена аж до застосування вищої міри покарання - розстрілу, після чого буде взято наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується".

Більш переконливо звучить пояснення, що випливає з досвіду махновського руху. 21 липня 1921 р. махновці зібралися на нараду в с.Ісаївка Таганрозького повіту. Обговорювалися питання: у якому регіоні продовжити боротьбу? Н.І.Махно спробував змінити звичний, але небезпечний через насиченість червоноармійськими частинами регіон, і зробив рейд по донецьких та поволзьких степах. Та в умовах голоду, що вже наближався, політична активність селянства зменшилася практично до нуля. Ніким не підтриманий, "батько" повернув тачанки на захід, перетнув Дніпро, а потім Дністер і опинився у вигнанні в Румунії.

Отже, голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з "куркульським бандитизмом", конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній. Власне, у 1921 р. в Україні було вперше за-проваджено терор голодом.

1932 р. в Україні не було посухи. Цим голодомор 1932-1933 рр. відрізняється і від голоду 1921 р., і від голоду 1946-1947 рр. Врожай 1932 р. видався скромним, але не внаслідок поганої погоди, а через соціально-економічні умови. Загнані в колгоспи селяни не бажали працювати на державу за порожні трудодні. Стихійний саботаж селянами громадського господарства призвів до різкого падіння хлібозаготівель. І тоді Сталін вдався до конфіскації усіх хлібних ресурсів в основних хлібовиробних регіонах - в Україні, на Північному Кавказі, в Поволжі.

Подібна конфіскація в Україні вже була здійснена роком раніше - з урожаю 1931 р. Вона призвела до підвищеної смертності сільського населення у

першій половині 1932 р. Тоді в Україні загинуло від голоду не менше 150 тис. селян. Конфіскація урожаю 1932 р. викликала дуже тяжкі наслідки в першій половині 1933 р. і в Поволжі, і в округах Північного Кавказу, і в усіх інших місцевостях, де здійснювалися конфіскаційні хлібозаготівлі. Економічно безглузда політика продрозверстки стала першопричиною голоду в Радянському Союзі, від якого загинули сотні тисяч людей.

Голод, що розпочався восени 1932 р. і тривав до літа 1933 р. в Україні і в одному з шести округів Північного Кавказу - Кубанському, мав своєю причиною не тільки і навіть не стільки конфіскаційні хлібозаготівлі. Серед українських селян і кубанських козаків - теж переважно українців за походженням - лютував пекельний голодомор. Кількість тих, хто загинув голодною смертю, в Україні становила у 1933 р. від 3 до 3,5 млн. чоловік, а на Кубані доходила до 1 млн. Ці втрати на порядок більші, ніж в інших місцевостях Радянського Союзу, що постраждали від голоду.

Сталінські надзвичайні хлібозаготівельні комісії під керівництвом В.М.Молотова і Л.М.Кагановича не обмежилися в Україні і на Кубані конфіскацією хліба. У продиктованій Молотовим постанові Раднаркому УСРР "Про заходи до посилення хлібозаготівель" від 20 листопада 1932 р. містився пункт про запровадження "натуральних штрафів". Ось він: "До колгоспів, що допустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель розміром 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усуспільненої худоби, так і худоби колгоспників".

У постанові політбюро ЦК КП(б)У "Про заходи до посилення хлібозаготівель" від 18 листопада 1932 р. (на відміну від постанови Раднаркому, вона тоді не публікувалася) йшлося про стягнення штрафів не тільки м'ясом, а й картоплею. Фактично ж пункт про "на-

туральні штрафи" було поширено без фіксації відповідних інструкцій на папері на всі продовольчі запаси селян. Архівні документи, спогади селян і навіть газети тих часів (з цим не крилися, особливо в районних газетах) свідчать, що в усіх регіонах України, крім прикордонних, здійснювалися подвірні обшуки. Коли не могли знайти хліба, у так званих "боржників" конфісковували будь-які запаси їжі, заготовлені до нового врожаю - м'ясо, сало, картоплю, соління, сухарі, фруктову сушню тощо. Під виглядом хлібозаготівельної кампанії був розгорнутий небувалий терор голодом, щоб навчити тих, хто залишиться живим, "уму-розуму" (вислів генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора), тобто сумлінній праці на державу в громадському господарстві колгоспів. Коли почалася весняна посівна кампанія 1933 р., українським селянам була надана продовольча позичка. Її одержували у вигляді громадського харчування тільки ті, хто працював у колгоспі.

Першопричина голоду 1946-1947 рр. - посуха, що охопила у 1946 р. майже всі зерновиробні райони півдня та сходу України й немилосердні хлібозаготівлі. Незважаючи на повідомлення М.С.Хрущова про те, що посуха знизила врожайність хлібів наполовину проти первісних оцінок, Сталін не побажав скоригувати хлібозаготівельний план. На початок жовтня 1947 р. план був виконаний на 101,3%, але колгоспи і колгоспники залишилися без хліба. Українське зерно відвантажувалося у ряд країн Східної та Західної Європи, а селяни в Україні гинули голодною смертю.

Отже, всі три українські голоди мають під собою як найголовнішу причину - підведення під тоталітарний режим адекватної йому директивно-планової економіки. В ході створення у 30-х роках колгоспного ладу з'явився ще один, додатковий фактор поглиблення голоду - націлений проти українських селян і козаків державний терор.

Доктор історичних наук,
професор Станіслав Кульчицький

ПЕРШИЙ ГОЛОД В РАДЯНСЬКИЙ УКРАЇНІ (1921-1923 рр.)

Коли в Україні з'явилися публікації про голод 1932-1933 рр., у них нерідко висувалася така думка: ця трагічна подія десятиріччями замовчувалася, на відміну від голоду 1921 р., причини і наслідки якого достатньо висвітлені істориками, але залишаються малоз'ясованими деякі його політичні та соціально-національні аспекти. Історія голоду на півдні України була грубо спотворена радянською історіографією задля приховування антиукраїнської продовольчої політики ленінського керівництва. По-перше, замовчувалися причини лихоліття, пов'язані з колоніальним статусом Української СРР, її політичною залежністю від московського центру. По-друге, навмисно применшувалися тривалість й інтенсивність українського голоду, який не поступався поволзькій трагедії. По-трете, викачування продовольчих ресурсів України для забезпечення армії і промислових центрів Російської Федерації трактувалося як "братерська допомога трудящих УСРР голодуючому Поволжю". Крім того, доброчинна діяльність іноземних благодійницьких і релігійних організацій трактувалася як підривна, спрямована проти радянської влади. Проте архівні документи, відкриті для істориків після падіння комуністичного режиму і проголошення незалежності України,відтворюють справжню картину першого радянського голодомору в Україні.

ПРИЧИНИ

Голод 1921-1923 рр. не був локальним явищем. Він вразив основні хлібовиробні регіони колишньої Російської імперії - Поволжя, Північний Кавказ та південні губернії УСРР і був спричинений післявоєнною

господарською розрухою, жорстокою посухою 1921 р. та згубною для народного господарства економічною політикою більшовиків. Однак в УСРР, яка порівняно з РСФРР мала кращий продовольчий стан, катастрофічне загострення продовольчої кризи зумовило підлегле становище формально незалежної республіки щодо московського центру. Розглянемо політико-економічні обставини, що призвели до першого радянського голоду в Україні, залучаючи архівні документи.

Повоєнна руїна

Воєнні дії Першої світової та громадянської воєн, що точилися на території України майже сім років (з літа 1914 р.), завдали величезної шкоди її народному господарству, воно становило жахливу картину спустошення: висаджені в повітря домни, затоплені грунтовими водами шахти, зруйновані залізничні мости, понівечені пожежами стіни заводських будівель. Промислове виробництво республіки скоротилося в 10 разів. Залишаючи чорноморські порти, французькі інтервенти й білогвардійці захопили чимало пароплавів. Було виведено з ладу третину залізниць. Провідна металургійна промисловість мала лише одну невелику діючу доменну піч на Петровському заводі в Єнакієвому.

Війна підірвала продуктивні сили сільського господарства. Продукція тваринництва і рільництва зменшилася майже на третину. 1920 р. в Україні було зібрано лише 768,5 млн пудів зерна - менше половини середньорічного валового збору 1909-1913 рр., який складав 1,7 млрд пудів. Кількість великої рогатої худоби (порівняно з 1916 р.) скоротилася на 15,5%.

Тваринництво й рільництво постраждали від військових дій та загальної мілітаризації економіки. До війська мобілізували найбільш працездатну частину села - близько третини дорослого чоловічого населення. З них було вбито, поранено і потрапило у полон 1 млн 338 тис. чоловік. Широке використання кінноти у бойових діях спричинило загибель робочої худоби. За

1916-1920 рр. кількість коней в сільському господарстві скоротилася на 15%. Внаслідок перебудови економіки на воєнний лад і зруйнування підприємств сільськогосподарського будівництва, погіршилося постачання селянських господарств знаряддями виробництва. Продукція сільськогосподарського машинобудування становила лише 4,2% довоєнного рівня. Імпорт сільськогосподарської техніки, що забезпечував у передвоєнні роки половину потреб сільського господарства в реманенті і машинах, було припинено, а відтак лише чверть селянських господарств України мала інвентар. Занепад продуктивних сил негативно позначився на врожайності сільськогосподарських культур.

Поряд з негативними соціально-економічними наслідками війни негативно позначалася на розвитку рільництва земленевпорядкованість. Земельні переділи, які безперервно продовжувалися до 1923 р., також призводили до скорочення засівних площ й погіршення їх обробітку. Крім того, в ході аграрної революції, що мала на меті "осереднячування" села, зменшилася кількість великих заможних селянських господарств і відповідно впала товарність сільськогосподарського виробництва.

Криза сільського господарства позначилася на погіршенні харчування населення. Карткова система, що існувала у містах з 1920 до жовтня 1921 рр., не забезпечувала прожиткового мінімуму. Робітники і службовці отримували за картками лише четверту частину продуктів, котрі споживали, а решту - купували на ринку. Але товари за вільними цінами були для них малодоступні. Міське населення недоїдало. Насамперед, скоротилося споживання м'яса, молока, проте й хліба не було досить. Порівняно з довоєнним часом взимку 1920 р. добова калорійність харчування городянина в Україні скоротилася з 3 тис. 458 калорій до 2 тис. 582 калорій. Особливо знизився рівень харчування робітників у великих промислових центрах. Їх добовий раціон становив 2 тис. 281 калорію, або 75%

прожиткового мінімуму, хоч пересічно калорійність харчування міського населення була дещо вищою - 2тис.731 калорія. Навесні 1921 р. вона впала до 2 тис. 391 калорії, оскільки пайок у містах було скорочено до чверті фунта хліба, тобто до 100 г, але і його видавали не щодня. "Ніколи такого недоїдання, такого голоду, як протягом перших років своєї диктатури, робітничий клас не зазнавав", - відзначав В. Ленін у доповіді про продподаток на зборах секретарів та відповідальних представників осередків РКП(б) м. Москви і Московської губернії 9 квітня 1921 р.

Продрозкладка

Щоб постачати продовольством армію, партійно-державний апарат, робітників заводів за умов скорочення продуктивності і товарності сільськогосподарського виробництва, радянська влада заборонила торгівлю і вилучала продукти харчування у селян шляхом реквізицій, розміри, яких визначалися потребами держави в продовольстві. Оскільки державне завдання на заготівлю хліба та іншої сільськогосподарської продукції "розверстувалося" по губерніях, повітах і волостях залежно від того, що і де можна було взяти, така хлібозаготовча політика отримала назву продрозкладки. Здійснювалася розкладка репресивними методами. За виконання завдання з хлібоздачі у кожному конкретному селі відповідала, як і під час кріпацтва, сільська громада, тобто діяла кругова порука селян. Стягували розкладку озброєні загони, подібно до збирання данини (полюддя) в Київській Русі. В обмін на вилучене у селян продовольство держава зобов'язувалася безплатно надавати промислову продукцію. Однак та невелика кількість продукції, що вироблялася, спрямовувалася насамперед на воєнні потреби та забезпечення міст. До села вона практично не доходила.

В епіцентр такої політика Україна потрапила у 1919-1920 рр. VIII конференція РКП(б) (грудень 1919 р.), розглядаючи питання про радянську владу в

Україні, дійшла висновку, що в республіці мають бути збережені основні принципи радянської розкладкової політики хлібозаготівель.

Розкладка діяла на сільське виробництво, як кислота на метал. Воно скорочувалося до обсягу, що задовольняв тільки внутрішні потреби селянина. Коли виявилося, що продавати продукцію забороняють, селянам не залишалося сенсу освоювати всю одержану землю. Посівні площі катастрофічно скорочувалися.

Руйнівні наслідки продрозкладки навіть перевищували збитки, спричинені війною. Так, найбільший дефіцит селянських засівів виник не на території, де відбувалися основні воєнні дії (Одеська, Київська, Донецька, Катеринославська, Волинська і Подільська), а саме там, де активно виконувався план хлібозаготівель (Чернігівська, Полтавська, Харківська) губернії.

Розкладка незабаром поширилася мало не на все, що вироблялося селянами. Село чинило опір конфіскації хліба та іншої сільськогосподарської продукції. Тому на допомогу працівникам Народного комісаріату продовольства (Наркомпроду - органу, спеціально утвореному радянською владою для формування і розподілу державного хлібного фонду в умовах заборони торгівлі - Авт.) із промислових центрів республіки прибули озброєні робітничі продовольчі загони (продзагони). Однак, незважаючи на активну діяльність цих загонів, державна розкладка у першій половині 1920 р. майже провалилася, оскільки органи радянської влади, в тому числі й каральні, перебували на стадії формування.

З другої половини 1920 р. заготівлі вдалося істотно збільшити. У районах збройного опору селянства активно використовувалися червоноармійські частини, керовані відомими полководцями громадянської війни В. Блюхером, П. Дибенком, Г. Котовським, О. Пархоменком та ін. Сприяли регулярній армії сформовані партійними і профспілковими організаціями частини особливого призначення (ЧОН), які складалися з

робітників і селян-незаможників. Всього за рік держава заготовила в Україні 71,5 млн пудів хліба проти 10,5 млн пудів за 1919 р.

Гіркий досвід двох років примусив В.Леніна переглянути відносини з селянами, але зовсім не в бік скасування розкладки. На VIII Всеросійському з'їзді рад в грудні 1920 р., де розглядався план ГОЕЛРО, він заявив, що без хлібного фонду, утвореного продрозкладкою, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії. З'їзд прийняв закон про примусове визначення державою посівних площ для кожного селянського господарства - своєрідну посівну розкладку. Таким шляхом думали присилувати селян сіяти стільки, скільки потрібно державі.

Однак нові селянські повстання і заворушення в армії змусили-таки більшовиків схаменутися. Розісланий на місця закон про посівну розкладку залишився на папері. Ленін проголосив заміну продовольчої розкладки суворо фіксованим, меншим за обсягом, податком і дозволив продавати лишки продукції на ринку.

Внаслідок воєнних дій на території України, основний тягар продрозкладки 1920 р. припав на зернові райони Росії. Але після припинення військових дій більшовицький уряд вирішив повністю вилучити хлібні лишки в українському селі. Запровадження ленінського декрету про продподаток затрималося до наступного врожаю.

Хлібозаготівельну політику за розкладкою визначили постанови ВУЦВК (Всеукраїнського центрального виконавчого комітету - Авт.) про введення продподатку з врожаю 1921 р. і РНК УСРР про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р. Зокрема, постанова РНК ухвалювала:

"1. Волинську, Катеринославську, Харківську і Чернігівську губернії, які виконували найбільший відсоток хлібної розкладки і які налічують найбільшу кількість селянських господарств, на яких тяжко відбивалася ця розкладка, цілком звільнити від

виконання частини її, що залишилася.

2. Для решти губерній відповідно до загального економічного стану і відсоткові виконаної по сей час хлібної розкладки встановити таку скорочену частину розкладки, що є обов'язковою до здачі негайно після засівної кампанії в розпорядження державних продовольчих органів: Олександрівська - 15000 тис. пудів; Полтавська - 13000 тис.; Кременчуцька - 6000 тис; Київська - 9000 тис.; Одеська - 3000 тис.; Миколаївська - 3000 тис.; Донецька - 2000 тис. ; Подільська - 1 000 тис. пудів".

Головною метою збереження продовольчої розкладки залишалося продовольче забезпечення російських "червоних столиць". Документи свідчать, що тиск на українських селян почався уже в березні 1921 р., коли було оголошено "продтижневик", і тисячі комуністів та безпартійних робітників мобілізовано у хлібозаготівельні загони, які направлялися на село. Якщо в грудні 1920 р. в середньому за добу заготовлялося 1,5 тис. пудів хліба, то в березні - 7 - 8 тис. Зросло й відправлення хліба до Російської Федерації: 142 тис. пудів - у січні, 247 тис. - у лютому, 1 114 тис. пудів - в березні 1921 р. В квітні після закінчення "продтижневика" і повернення продзагонів до міст кількість відправленого в Росію хліба зменшилася до 132 тис. пудів, що викликало незадоволення ЦК РКП(б).

8 травня голова українського уряду Х. Раковський і нарком продовольства республіки М. Владимиров дістали телефонне повідомлення секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова: "Зобов'язати український ЦК і Укрнаркомпрод під персональну відповідальність тт. Раковського і Владимирова відправити в розпорядження Наркомпроду РСФРР протягом травня не менше 40 маршрутів, переважно з хлібом".

Чотири десятки продовольчих ешелонів на місяць - такої кількості від України раніше не вимагали. Тому під час обговорення вимог Москви політбюро ЦК КП(б)У вирішило додати до наркомпродівських загонів регулярну армію. Зокрема, в Одеську губернію надійшло

телеграфне розпорядження: "Підтвердити Одесі вантажити щоденно 30 вагонів, запропонувати військовому командуванню надавати всіляке сприяння при здійсненні продрозкладки.

Завдяки посиленню репресивних заходів, інтенсивність хлібозаготівель в Україні зросла, а тому в травні до Російської Федерації було відправлено 522 тис., в червні - 728 тис. пудів зерна. Норми хлібоздачі встановлювалися без урахування виснаження продовольчих запасів республіки. Процитуємо, як приклад, панічну телеграму Миколаївського губвиконкому до Харкова від 22 червня 1921 р.: " Центр вимагає в червні від нашої губернії 1575 тис. пудів зерна. Відправлено 500 тис., можемо ще відправити максимум 250 тис. Особком (Особливий комітет з палива й продовольства - Авт.) пропонує виконати наряд повністю. Якщо виконаємо, то постачання губернії буде загрожуючим. Залишаються тоді без постачання дві дивізії і все населення губернії."

В липні, коли нещадна компродівська мітла вичистила навіть недоторкані в селянських господарствах насіннєві запаси, і мільйони українських селян були поставлені у залежність від природної стихії, заготівля хліба дещо загальмувалася. Російські столиці отримали лише 138 тис. пудів. Перспективи подальших хлібозаготівель були пов'язані з жнивами 1921 р. Яким же був в Україні новий врожай?

Посуха 1921 р.

Влітку 1921 р. радянські республіки вразила жорстока посуха, що своїми розмірами за попередні сто років поступалася лише лихоліттям 1869, 1885 і 1891 рр. Від неї повністю чи частково постраждала половина засівних площ радянських республік, зокрема, в УСРР - степові й частково лівобережні губернії. Повністю посуха спалила 20% засівних площ в РСФРР і 26% в УСРР, в тому числі в Миколаївській губернії - 65%, Катеринославській - 64, Запорізькій - 63, Одеській - 45, Донецькій - 40, Кременчуцькій - 19%. Постраждав від посухи й

південь Полтавської губернії. Крім того, 1921 р. був часом масового поширення шкідників сільськогосподарських культур. Найбільше постраждали від шкідників Катеринославська й Донецька губернії.

Під впливом цих факторів врожайність сільськогосподарських культур катастрофічно падала. Тільки на Чернігівщині врожай перевищував довоєнний рівень. Досить високий врожай було зібрано на Правобережжі. Інші місцевості вразив недорід. Статистичні дані про валовий збір хлібів в Україні мають суперечливий характер. Найвищий показник дає Центральне статистичне управління (ЦСУ - Авт.) по РСФРР - 633 млн пудів (середній врожай до продрозкладки становив близько 1 млрд пудів.) Дані Центрального статистичного управління УСРР становили 276,6 млн пудів. На VII Всеукраїнському з'їзді рад нарком земельних справ України І. Клименко назвав ще меншу цифру - 200 млн пудів. Наркомпрод України у листопаді 1921 р. зупинився на 430 млн пудів, тобто на середньо- арифметичній величині між даними московських і харківських статистиків. Х.Раковський силою своєї влади визнав пізніше цю цифру офіційною. Але неважко визначити, що це - лише політичний компроміс. Якщо наркомземівці мали відношення до вирощування врожаю, то наркомпродівці - тільки до його вилучення. Звичайно, міжвідомча суперечка легко розв'язувалася елементарною перевіркою статистики. Але не випадково Раковському заборонили надсилати на місця перевірочні комісії. Москві вигідніше було завищувати врожай в Україні.

В.Ленін так і робив, посилаючись при цьому на Х. Раковського. На початку липня 1921 р. він написав записку такого змісту: "...Урожай на Україні приблизно визначають (Раковський) в 550-650 мільйонів пудів. Віднімаючи 150 мільйонів пудів на засів і 300 (15х20=300) на годівлю сім'ї і худоби, маємо остачу (550-450=100; 650-450=200) в середньому близько 150 мільйонів пудів. Якщо поставити на Україну армію з голодних губерній, цю остачу можна було б

зібрати (податком + товарообміном + окремими реквізиціями з багатих на допомогу голодним) повністю".

"Продподаток" по-ленінському

Початковий план збору продподатку в УСРР був затверджений на ранковому засіданні політбюро ЦК РКП(б) 29 липня 1921 р. за пропозицією В. Леніна в обсязі 120 млн пудів (виходячи з перебільшених даних ЦСУ РСФРР про валовий збір зернових у республіці). Але за попереднім обговоренням хлібозаготівельних планів члени Раднаркому УСРР Х. Раковський і М. Владимиров попереджали, що можна отримати не більше 80 млн пудів.

28 липня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У відхилило пропозицію П. Попова про підвищення податкових ставок в Україні перерахуванням врожайності за методикою ЦСУ РСФРР. Інформуючи Леніна про хід переговорів з українськими більшовицьким центром, голова ЦСУ РСФРР повідомляв: відмова дана "з міркувань організаційних (розлад апарату) і політичних (бандитизм)... бо за два-три дні до мого приїзду податкові ставки було повідомлено у повіти". Одночасно політбюро ЦК КП(б)У прийняло зустрічну пропозицію П. Попова - ввести підвищені ставки оподаткування за врожайністю понад 70 пудів. Крім того, за власною ініціативою було запропоновано "в основу податку, що стягується, прийняти пшеницю, що дасть збільшення на 25% при збиранні іншими хлібами". Але, як з'ясувалося 29 липня ранком, це теж не задовольнило політбюро ЦК РКП(б).

Попереджаючи розростання конфлікту з всеросійським центром, політбюро ЦК КП(б)У пішло на подальші компроміси. Воно надіслало до Москви таку телеграму: "Виходячи з близького ознайомлення і точної перевірки врожаю по повітах, політбюро України може гарантувати продподатку 100 млн пуд. хліба реальних плюс 20 млн збору за податок і 10

млн пудів товарообміну". Такий крок задовольнив В. Леніна. На вечірньому засіданні політбюро ЦК РКП(б) 29 липня ранкове рішення було скасовано і затверджено пропозицію ЦК КП(б)У. Більших поступок українським більшовикам не вдалося домогтись.

Завдання щодо 100 млн теж не відповідало реальному становищу, але українські більшовики подальших поступок не домоглися. Та й ця виявилася оманливою, бо супроводжувалася підвищенням питомої ваги відчужуваного за межі України хліба в загальному обсязі продподатку. 29 липня Раковський змушений був доповісти на засіданні політбюро ЦК КП(б)У: "Ми, за всяку ціну, повинні дати Півночі 60 млн пудів" За цих умов, навіть у випадку повного стягнення продподатку, на внутрішні потреби України (Донбас та інші промислові центри, армія, апарат тощо) залишалося мало, а на допомогу селянам південних губерній - й зовсім нічого.

Заради хлібопостачання Росії, політбюро ЦК КП(б)У запропонувало місцевим комітетам підвищити ставки оподаткування "при пересуванні платників на 1 - 2 розряди за врожайністю, а також при утворенні трьох нових розрядів для місцевостей, де врожай вище 85-100 пудів з десятини". Наступного дня, 30 липня, це рішення було конкретизовано щодо окремих губерній. Зокрема, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: "Ставки по Запорізькій, Донецькій і Миколаївській губ. залишити без змін. Ставки Подільській, Катеринославській та Одеській залишити відкритими до отримання довідок з місць, з отриманням таких питань вирішити тт. Раковському з Владимировим. Щодо Київської губ., то в тих повітах, де ставки повідомлені волостям, не замінювати. По відношенню до повітів, де ставки не повідомлені, питання тимчасово залишити відкритим і запропонувати, не оголошуючи про зміну повітових ставок, підвищити волосні з таким розрахунком, щоб вони збільшили повітові ставки.

Дати всім губерніям директиву; там, де не оголошені волосні ставки, підвищити такі, не чіпаючи вже оголошені повітові ставки".

Всі постанови щодо оподаткування українських селян було ухвалено під тиском російського керівництва. Відповідна частка відчуженого за продподатком зерна визначалася потребами Російської Федерації.

Податкові завдання, встановлені адміністративною розкладкою, повідомлені згори цифри-завдання (а це і є продрозкладка) не відповідали реальним можливостям. П'ятьом неврожайним губерніям були виставлені насправді фантастичні вимоги. У доповідній записці Х. Раковського В. Леніну про організацію продовольчої роботи та збір хліба в Україні від 15 січня 1922 р. зазначалося, що "...за кошторисом т. Попова Олександрівська (Запорізька - Авт.) губ. повинна була дати 8679 тис. [пудів] продподатку, тоді, як виявилося, що весь валовий збір Олександрівської губ. дорівнює 6100 тис. пуд. хліба, і що ми, незважаючи на самий суворий тиск, на взяття сотень заложників, не змогли зібрати 255 тис. пуд. хліба, іншими словами, в 32 рази менше, ніж казав Попов. Але потрібно тут додати, що в Олександрівській губ. наприкінці листопада 300 тис. селян харчувалися сурогатами з макухи і кураю, і випадки смерті від голодного тифу налічувалися вже сотнями. На початку грудня ми повинні були припинити збирання врожаю в Олександрівській губ. В Донецькій губ. т. Попов запропонував зібрати 6530 тис. пудів хліба, проте Донецька губ. дала всього 1120 тис. [пудів] З Миколаївської губ. т. Попов вимагав 11254 (Так у документі - Авт.) тис. пуд. хліба, вона дала всього 1040 тис. пудів. З Одеської губ. т. Попов вимагав 1293,2 тис. пудів, а Одеська губ. дала всього 389 тис. пудів хліба. З Катеринославської губ. він вимагав 2404 тис. пудів хліба, вона дала 842 тис. пудів хліба".

Нереальний план хлібозаготівель неодноразово змінювався. Зокрема, восени 1921 р. він був зменшений до 95 млн, а на початку 1922 р. остаточно затверджений

в обсязі 81,5 млн пудів. Фактично в республіці було зібрано 74,9 млн пудів зерна.

Відповідно до початкових планів змінювалися і плани хлібопостачання в РСФРР. З вересня 1921 р. при обговоренні питання про розміри державного хлібного фонду політбюро ЦК КП(б)У прийняло пропозицію заступника Наркомпроду РСФРР М. Фрумкіна: "Встановити кількість хліба, яку Україна зобов'язалася дати Росії, як мінімальну в 30 млн пуд. навіть на шкоду власному забезпеченню". І завдання з хлібопостачання РСФРР насправді виконувалося на шкоду власному населенню, оскільки хлібний дефіцит неврожайних губерній України у 1921/22 р. (мається на увазі господарський рік, що починався з листопада місяця - Авт.) становив 35 млн пудів, а до РСФРР та інших радянських республік було вивезено понад 27 млн пудів, у тому числі мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній. В Дніпровському повіті Миколаївської губ. восени 1921 р. було заготовлено і вивезено 3 млн пуд. зерна до Криму. Навесні 1922 р. на підставі самого факту цих заготівель повіт виключили з плану допомоги неврожайним районам, хоч більша частина його населення голодувала. В матеріалах Одеської губернської комісії допомоги голодуючим (Допгол - Авт.) є документи, що підтверджують факт вивозу з її території 58 тис. пудів зерна в Самару, Уральськ, Царицин і Пугачов. За повідомленням голови Запорізької губернської комісії допомоги голодуючим, надісланим в ЦК Допгол ВУЦВК 25 вересня 1921 р., йшлося про відправлення вагона продовольства з голодуючого Олександрівська (Запоріжжя - Авт.) до Самари.

За вивезене зерно Україна майже нічого не отримала - ані грошей, ані промислових товарів. Товарообмін між радянськими республіками, запланований як перехід від адміністративно-розподільчих до ринкових відносин, було зірвано. У згадуваній раніше записці Х. Раковського В. Леніну від 15 січня 1921 р. зазначалося:

"...Наркомпрод РСФРР повинен був забезпечити (в розумінні відшкодувати вартість певними товарами - Авт.) нам щонайменше 8 млн пуд. хліба. Це означає, що приблизно вони повинні були дати товару на 20 млн золотих крб. Що ж нам дав Наркомпрод РСФРР за весь 1921 р., тобто з 1 січня по 31 грудня? Наркомпрод РСФРР дав нам товари на 1286 тис. золотих крб., тобто еквівалент 450 тис. пуд. хліба. Він обіцяв дати три маршрути сільськогосподарських машин, 1105 вагонів лісоматеріалів, 3 млн аршин мануфактури, 2 млн пуд. різних фарб, 1 маршрут металевих виробів. Із цього нам не дали жодного атома".

Не кращою була і справа з фінансуванням хлібозаготівель. 19 вересня 1921 р. В. Ленін надіслав голові українського уряду таку телеграму: "Наркомпрод РСФРР переказав нам грошзнаками 20 мільярдів карбованців, з них - 10 - Київ, 10 - Харків для купівлі хліба і худоби. Найближчим часом передбачається понад української грошової норми посилати Вам систематично кошти в розмірі до 50 мільярдів на місяць спеціальним призначенням для купівлі хліба". Але, як зазначено в цій записці Раковського до Леніна, фактично "у вересні не було надіслано ані копійки для товарообмінних операцій Наркомпроду РСФРР, в жовтні - 40 млн, в листопаді - 15 млн, в грудні - 50 млн. Разом 105 млн замість 170 млн. Головне ж, що гроші були надіслані тоді, коли ціна на хліб піднялася неймовірно. В січні нам надіслали 154 млн. Восени хліб в Подільській губернії коштував ще 15 - 20 тис. крб., зараз ціни на хліб піднялися до 500 - 600 - 700 тис. крб., і надіслані нам гроші Наркомпроду РСФРР 154 млн мають в 20 разів меншу купівельну спроможність, ніж це було раніше. Крім того, ясно - за гроші хліб купувати не можна, якщо одночасно не буде товарів, які селяни зможуть купувати за гроші".

Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель. Незважаючи на формальне проголошення продподатку,

формування державного хлібного фонду фактично здійснювалося шляхом позаекономічного примусу. Отже, НЕП у 1921 р. в Україну ще не прийшов!

Намагаючись оволодіти хлібними ресурсами самого селянства, власті розпалювали соціальну ворожнечу на селі. Вони прагнули приборкати опір селян-власників, під'юджуючи корисливу зацікавленість селянської бідноти. З метою залучення менш заможних верств села до вилучення продукції більш заможних, комітетам незаможників у відповідності до декрету про продподаток надавалася певна частка реквізованих надходжень. За несприяння податковим комісіям комнезами позбавлялися державної допомоги. Так, у наказі Вознесенського повітового особкому (особливого комітету - Авт.) від 27 листопада 1921 р. про репресивні заходи щодо сіл, які відмовляються від сплати податку, зазначалося: "У випадку, коли комнезаможі цих сіл не надають належного сприяння сільподаткомісіям (сільським податковим комісіям - Авт.) і ухиляються від виконання свого революційного обов'язку, позбавляти такі в цілому отримання насіннєвої, продовольчої допомоги від держави".

Поряд із "класовим підходом" до села повсюдно застосовувалась, як і під час продрозкладки, колективна відповідальність (кругова порука) селян за виконання хлібоздачі.

Це підтверджує інший наказ особкому: "Взяти в кожній волості від 15 до 25 чоловік заложників із куркульського і середняцького населення. У випадку, якщо яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку у 48-годинний строк, із сплином часу продподаток не буде виконаний, такі села будуть оголошені ворогами радянської влади. Половина заложників буде засуджена аж до використання вищої міри покарання - розстрілу, після чого буде взята нова група. Всю наявність зернохліба і зернофуражу, не дотримуючись цифр податку, який належить у господарствах, на

котрі пошириться колективна відповідальність, буде конфісковано".

Для максимального вилучення зерна держава використовувала всілякі заходи надзвичайного характеру, які врешті-решт призводили до масового збройного тиску на селянство.

Ще на початку 1921 р. голова російського уряду у записці про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи запропонував мобілізувати у Поволжі "молодь до армії у кількості близько 500 тис. штиків" і "розташував ці 1/2 мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи сугубо заінтересовані в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні".

Реалізувати цей задум виявилося технічно неможливим через повну дезорганізацію життя у Поволжі і стан залізниць. Селяни, між тим, самі кидали уражені посухою місця і прямували пішки до більш благополучних місцевостей: 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні. Ними опікувалася створена у липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським. Але ця майже півмільйонна армія переселенців не могла допомагати державі вилучити хліб в українських "ненажерливих багатих селян". Потрібні були інші засоби.

Вождь більшовиків знов, хоча і в іншому варіанті, повернувся до ідеї застосування військової сили. У розмові з М. Владимировим по прямому проводу 6 серпня 1921 р. він зазначав: "Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим, щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений".

Через кілька днів, 12 серпня, ці міркування матеріалізувалися у спеціальній постанові Ради з праці та оборони (РПО - Авт.) про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку, яка не

публікувалася. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання продподатку "негайно вживати найрішучих заходів примусового характеру". Заходи не конкретизувалися, бо в урядовому документі навмисно уникали жахливих подробиць. Але у підзаконних актах ретельно враховувався багатий досвід, нагромаджений за попередні два роки стягання розкладки.

Розпорядження голови російського уряду про використання збройної сили для підкорення селян ретельно виконувалося в Україні. У донесенні командуючого Київською військовою округою Й. Якіра до Раднаркому УСРР від 25 грудня 1921 р. з гордістю повідомлялося про успішне проведення "продмобілізації" військових частин. Це засвідчувалося великими цифрами виділених на продроботу, а саме: до Волинської губернії - 800 багнетів, Подільської - крім багнетів кінний корпус до 24 ескадронів, Київської - понад 2,5 тис. багнетів і шабель, Полтавської - 2 тис. багнетів, до Кременчуцької - 200 багнетів. Командувач гарантував "подальше сприяння" до остаточного вилучення зерна.

Крім військових частин, опір селянства придушували продовольчі дружини, воєнізовані хлібозаготовчі робітничі формування, створені на зразок продовольчих загонів, які діяли під час громадянської війни. В Україні, що була для більшовиків головною продовольчою базою, їх чисельність сягала чверті загальноросійського складу - понад 8 тис. чоловік.

"Ефективність" дій продзагонів досягалася кадровою політикою за принципом "Поділяй і володарюй!" Щоб попередити підтримку селянського опору членами продзагонів, до їх складу ніколи не включали місцевих робітників. Восени українські воєнізовані заготівельні частини були зміцнені робітниками з РСФРР.

У більшості випадків військова сила впроваджувалася для залякування селян. Це засвідчують численні політзведення організаційного відділу управління заготівель

Наркомпроду УСРР про хід податкової кампанії у республіці. Проте масове використання збройних формувань у продовольчій кампанії породжувало численні зловживання стосовно селян, які не мали змоги сплатити податок. Наприклад, в інформаційному бюлетені Одеської ЧК по Балтському повіту повідомлялося: "Тиск і репресії продорганів, що посилюються з голодом, який зростає навіть у найбільш благополучних волостях (Крутянській, Сарадінській, Писарєвській), служать вогнищем різко вираженого незадоволення селянських мас, особливо незаможних, проти радвлади. На цьому грунті посилюється агітація куркульства, яка має первинний успіх і не зустрічає через відсутність політроботи жодної противаги. На психологію і настрої незаможного селянства дуже впливає безприкладне свавілля продзагонів, зловживання своїми повноваженнями. У Валегоцулівському р-ні були випадки побиття і погрожування розстрілом (селяни для інсценування ставилися до стіни)". У випадку збройного опору селян свавіллю продпрацівників застосовувалася найвища міра "соціального захисту" - розстріл.

Таким чином, незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду здійснювалося шляхом позаекономічного примусу, репресій селян.

Повторний недорід 1922 р.

Інтенсивне викачування хліба з України в Росію призвело до недосіву в Україні. У 1922 р. різними продовольчими культурами у республіці вдалося засіяти 14,4 млн десятин проти 17,1 млн - у попередньому році (1916 р. загальна площа засіву становила понад 19 млн десятин). Великий недосів у південних губерніях України внаслідок господарського розорення голодуючих селян частково перекрили інші губернії.

Крім недосіву, південь республіки спіткав новий неврожай. Посуха охопила 21 повіт, тобто територію

на третину меншу, ніж у 1921 р. Особливо постраждали і знаходилися під загрозою голоду Миколаївський. Дніпровський і Херсонський повіти Миколаївської губернії; Бердянський, Генічеський, Мелітопольський і Великотокмацький - Запорізької; Миколаївський, Криворізький і Катеринославський - Катеринославської; Дебальцевський, Маріупольський, Юзівський повіти і Центральний гірничий район Донецької губернії; Одеський та Тираспольський повіти Одеської губернії.

Валовий збір зерна у степових губерніях утричі перевищував тогорічний, однак становив менше 40% рівня 1916 р. За попередніми підрахунками Центральної всеукраїнської комісії допомоги голодуючим, тільки для забезпечення сільського населення цього регіону за нормами споживання, близькими до довоєнного часу (21 пуд на рік на їдця), і без врахування суми сплати продовольчого податку треба було завезти 20 млн пудів зерна. Якщо у Донецькій губернії нестача хліба не перевищувала 1/20 потреб сільського населення, то у Запорізькій становила 1/4. В цілому ж сума дефіциту зернового забезпечення сільського та міського населення всіх степових губерній становила 46 млн пудів. Однак врожай на Правобережжі і Лівобережжі республіки, що сягав 699 млн пудів зерна, давав змогу не тільки задовольнити потреби неврожайних губерній республіки, а й вивезти за її межі 15 млн пудів.

Якщо у землеробстві влітку 1922 р. намітився вихід з кризи, то в тваринництві вона досягла кульмінації. Поголів'я худоби у тваринництві порівняно з 1921 р. тільки до весни 1922 р. скоротилося в Катеринославській губернії до 49%, у Запорізькій - до 60, у Миколаївській - до 51, в Одеській - до 36%. Цей збиток не компенсував приплід молодняка у врожайних губерніях.

Хлібний експорт 1923 р.

Розорений південь вимагав допомоги, але тиск на Україну не послаблювався. Тільки з серпня 1922 по січень 1923 р. у східні регіони республіки було надіс-

лано 9 млн пудів хліба. Крім того, центральний уряд зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, щоб дістати валюту для відбудови господарства і зміцнення більшовицького режиму.

Намір радянського уряду щодо поновлення хлібного експорту був оприлюднений перед світовою громадськістю на міжнародній економічній конференції в Гаазі у червні - липні 1922 р., де більшовики намагалися отримати позику західних держав. Позиція радянської делегації викликала обурення західних урядових і громадських представників, оскільки напередодні на міжнародному з'їзді комісій і комітетів допомоги голодуючим Росії у Берліні член російської делегації М. Крестинський заявив про повторний голод в Росії і необхідність продовження іноземної допомоги голодуючим. Протестуючи проти поновлення хлібного експорту в умовах голоду, секретар Міжнародної комісії Червоного Хреста Ф. Нансен звернувся до наркома іноземних справ Росії Литвинова із пропозицією відкликати заяву про вивіз збіжжя з радянських республік, або в іншому випадку - взяти на себе особисту відповідальність за допомогу голодуючим.

Заборони хлібного експорту вимагали навіть окремі радянські працівники. Так, газета канадських українців "Канадійський фармер" друкувала засекречений ВЦВК текст виступу делегата з Миколаївщини, робітника, комуніста Романчука на пленумі цього комітету із засудженням проекту Наркомпроду РСФРР щодо поновлення зернового експорту. "Коли я і мої товариші по партії уперше ознайомилися з сим проектом, він лише викликав у нас веселий настрій...Я не знаю, може бути, в ситій Москві можна писати проект про вивіз [збіжжя - Авт.], але в нас, на колись багатій, а тепер голодній Херсонщині не тільки не можна серйозно говорити про се, але, я би казав, навіть небезпечно питати про се думки селян, а особливо міських робітників. За державною роботою, за партійними засіданнями автори проекту забули про число голодних

на нашому колись багатому полудні... Проект про хлібний вивіз, що був одержаний нами перед виборами в совіти, дуже й дуже причинився до провалу нашої партії на виборах по цілому полудню Росії і на Україні... Робітники і матроси Миколаєва формували сей проект як крадіж останнього шматка хліба у голодного робітника й тут же постановили не випускати ані одного зерна з елеваторів...Наркомпроду замість того, щоб брати готовий хліб з елеваторів, треба було подбати про збереження того продподатку, який тепер лежить на станціях прямо під дощем і якого зберегти комісаріат харчових справ, очевидно, не вмів. Від імені робітників Олександрівського [залізничного - Авт.] вузла, катеринославських [залізничних - Авт.] майстерень, маріупольського, херсонського і миколаївського портів заявляю, що про жодний вивіз не може бути й мови. А коли накажуть вивозити, буде недобре. І без того працівник озлоблений. І без того селянин притаївся й так само нагромаджує злобу. Не треба доводити до крайності", - попереджував ВЦВК Романчук. Однак виступ делегата голодуючої Миколаївщини не був взятий до відома радянськими керівниками.

Здійснення постанови уряду щодо поновлення хлібного експорту спробували блокувати залізничники південно-західних шляхів. За повідомленням канадської газети "Український голос" від 18 березня 1923 р., вони намагалися припинити рух трьох поїздів, що направлялися до Одеси для вивозу збіжжя за кордон. Для придушення опору залізничників були надіслані спеціалізовані військові формуванні - залізничні батальйони, однак червоноармійці підтримали страйкуючих. Коли ж Народний комісаріат шляхів сполучення вирішив змінити напрям пересування потягів і спрямувати їх в обхід, через Феодосію, солідарність із страйкуючими проголосили залізничники південних доріг. Однак, ані страйки залізничників, ані протест представників голодуючих губерній у радянських органах не змогли запобігти хлібному експорту.

Україна була змушена відрахувати з урожаю 1922 р. понад 13,5 млн пудів зерна на експортні ресурси. Це - невелика кількість, але й вона могла б полегшити становище голодуючих. Таким чином, як і у попередньому році, вивіз хліба за межі УСРР перевищив реальні можливості республіки.

ГОЛОДОМОР

Перший рік лихоліття

Руйнівні наслідки продовольчої політики більшовиків виявилися вже восени 1921 р. Так, у довідці Донецького продкомгубу (продовольчого губернського комітету - Авт.) в Наркомпроді йшлося про те, що навіть в кращому за врожайністю Старобільському повіті "стягнення продподатку призвело до того, що повіт доведеться оголошувати голодуючим. Населення починає вже голодувати. Немає насіннєвого матеріалу."

Тривожні звістки надходили і з інших місць. Зокрема, з Миколаївської губернії повідомлялося: "Вся узбережна смуга Миколаївського та Херсонського повітів, що складає половину цих повітів, настільки вражена неврожаєм, що загрожує великим незасівом озимих. За відсутністю насіння Дніпровський пов. також надто послаблений. Із Очаківського р-ну багато селян знялося, виїжджають на північ. Насіння, відпущене на засів озимини, часто вживається селянами на продовольство через крайній голод. Повернення насіннєвої позички можливе тільки в Єлисаветградському повіті. Селяни беруть в облоги волвиконком (волосний виконавчий комітет - Авт.), волпродком (волосний продовольчий комітет - Авт.), вимагаючи хліба. Обмежена кількість рухомого складу, що подається, не дає можливості перекинути [продовольство] навіть для забезпечення військових частин, робітників. Попри силь- ний потяг селян до оранки, спостерігається таке явище: цілі райони зовсім не засіяні".

Катеринославський губвиконком попереджав

Україна була змушена відрахувати з урожаю 1922 р. понад 13,5 млн пудів зерна на експортні ресурси. Це - невелика кількість, але й вона могла б полегшити становище голодуючих. Таким чином, як і у попередньому році, вивіз хліба за межі УСРР перевищив реальні можливості республіки.

ГОЛОДОМОР

Перший рік лихоліття

Руйнівні наслідки продовольчої політики більшовиків виявилися вже восени 1921 р. Так, у довідці Донецького продкомгубу (продовольчого губернського комітету - Авт.) в Наркомпроді йшлося про те, що навіть в кращому за врожайністю Старобільському повіті "стягнення продподатку призвело до того, що повіт доведеться оголошувати голодуючим. Населення починає вже голодувати. Немає насіннєвого матеріалу."

Тривожні звістки надходили і з інших місць. Зокрема, з Миколаївської губернії повідомлялося: "Вся узбережна смуга Миколаївського та Херсонського повітів, що складає половину цих повітів, настільки вражена неврожаєм, що загрожує великим незасівом озимих. За відсутністю насіння Дніпровський пов. також надто послаблений. Із Очаківського р-ну багато селян знялося, виїжджають на північ. Насіння, відпущене на засів озимини, часто вживається селянами на продовольство через крайній голод. Повернення насіннєвої позички можливе тільки в Єлисаветградському повіті. Селяни беруть в облоги волвиконком (волосний виконавчий комітет - Авт.), волпродком (волосний продовольчий комітет - Авт.), вимагаючи хліба. Обмежена кількість рухомого складу, що подається, не дає можливості перекинути [продовольство] навіть для забезпечення військових частин, робітників. Попри силь- ний потяг селян до оранки, спостерігається таке явище: цілі райони зовсім не засіяні".

Катеринославський губвиконком попереджав

ЦКНС (Центральний комітет незаможних селян), що неврожайність в Катеринославському повіті у повному сенсі цього слова, а якщо і вродилося, то це у куркуля, тому, що він засіяв 30 - 40 десятин, дещо вродило. У врожайні губернії населення везе букери, брички, коней і взагалі марно тратить все господарство і віддає його за безцінь .

У найбільш неврожайному Гуляй-Пільському повіті на початку жовтня 1921 р. було зареєстровано перші випадки голодних смертей.

Щоб якось дожити до нового врожаю, мешканці неврожайних місцевостей заготовляли різні харчові сурогати, м'ясо кішок і собак. Але й ці, здебільшого шкідливі для людського організму "припаси", швидко вичерпувалися. Виникли такі жахливі явища, як канібалізм і торгівля людським м'ясом, що не спостерігалися в Україні протягом трьох століть. Лікар Л.Й. Айхендавльд у доповіді "До казуїстики людожерства" в Одеський комісії з боротьби з наслідками голоду описує 26 випадків людоїдства і 7 - торгівлі людським м'ясом, що трапилися у 1921 - 1922 рр. на берегах нижнього Дніпра і в Запорізькій губернії.

Знецінення людського життя за війни і революції неминуче призводило до падіння моральності суспільства. Зростаюча хвиля жорстокості й проституції охоплювала, насамперед, дитяче населення. Діти були й першими жертвами злочинності. Матері, які втрачали надію на врятування дітей, залишали їх у дитячих будинках, або просто на вулиці, тому що переповнені дитячі притулки та лікарні не мали необхідного матеріального забезпечення і перетворювалися на осередки інфекційних захворювань. Так, в ізоляційному пункті (ізопункті) на Балашовському вокзалі у Харкові, який було утворено для виявлення серед біженців заражених інфекційними хворобами, безпритульні діти знаходилися без догляду і в антисанітарних умовах: "Бруд, мільйони паразитів, і через скупченість духота і сморід. Грудні діти знаходяться в ізопункті по декілька днів і нічого не отримують,

крім води, та й то в обмеженій кількості,... окріп дається тільки раз на добу; діти залишені самі собі і без всілякого догляду, валяються у бруді по декілька днів замість того, щоб бути відправленими до евакоприймальників". (Приймальники евакуйованих, зокрема, займалися розподілом безпритульних дітей в спеціальні дитячі заклади. - Авт.).

Число жертв голоду зростало з кожним днем. У найбільш скрутному становищі опинилося населення Запорізької губернії. Вже в лютому 1922 р. середньостатистичний добовий раціон харчування населення цієї губернії складав не більше 500 калорій, у той час, як у Катеринославській - 1,1 тис., у Донецькій - 1,3 тис. (при нормі 2,5 - 3 тис.) калорій. Епіцентрами голодного лиха в Україні стали Херсонський повіт Одеської і Гуляй-Пільський повіт Запорізької губернії, де на початку 1922 р. почалося масове вимирання людей. Скоро аналогічна ситуація склалася і в інших неврожайних місцевостях. 18 лютого 1922 р. канадська газета "Українські робітничі вісті" повідомляла, що в Мелітопольському повіті, де голодувало більше 250 тис. чоловік, "...хліб весь з'їдений, з'їдені всі сурогати і майже всі коні. Сотні сімей лежать нерухомо, опухлі від голоду, селяни розпродають остатки інвентарю і жадають відсилання їх в урожайні губернії. Безробіття зростає неймовірно". На початку березня Геничеський повітовий комітет інформував Запорізьку губкомісію допомоги голодуючим: "..Зараз, коли цей голод виріс до жахів, ми не маємо нічого в теперішній момент; в кожній волості нашого повіту спостерігається щоденна голодна смерть... В деяких волостях, як Юзівська, Павлівська, Петровська... голод став виявлятися в масових вимираннях. Вимирають щоденно 10 - 15 чоловік, але з кожним днем це число збільшується; вже деякі голволвиконкоми (голови волосних виконавчих комітетів - Авт.) з гвинтівками виганяють рити ями для померлих, але потрібно сказати правду, що голодна людина [рити] не може, їй потрібна підтримка, їй

потрібна їжа...".

З кожним місяцем лихо охоплювало нові території. Як і селяни, голодували й мешканці міст. Катастрофічні наслідки цього лиха для півдня України засвідчує звіт травневої (1922 р.) сесії ВУЦВК: "В цілому ряді місцевостей голод торкнувся робітничого класу. Тут мова йде не тільки про голод, а й про фізичне вимирання робітників. Із доповіді представника Катеринослава ми дізналися, що зі 120 тис. членів профспілок залишилося тільки 60. Частина з них померла, а частина розбіглася від голоду. В Миколаєві, де безробітних 16 тис. чоловік, смертність досягла колосальних розмірів. Представники Миколаївської губполітпросвіти (губернського політично-просвітнього комітету у складі губернських органів Наркомату освіти - Авт.) вказували, що в окремих повітах, наприклад, профспілка вантажників вимерла на 50%. Коли взяти Одесу, то там ми також маємо приклади голоду робітників, і представник Одеської губполітпросвіти (губернського політично-просвітнього комітету у складі губернського органу Наркомату освіти) вказував, що у них є деякі спілки, що змушені останнім часом займатися виключно заготівлею домовин і всілякого роду процедурами поховання своїх членів. Смертність досягла великих розмірів, особливо серед будівельних робітників і вантажників. Те ж саме в Запоріжжі, де є смертні випадки на грунті голоду". Виняток становили лише шахтарі й металісти тресту "Південсталь", яких найменшою мірою торкнулося скорочення державного продовольчого постачання.

На пайковому постачанні залишалися й відповідальні службовці та партійні працівники, Для рядових комуністів передбачалася пільгова продовольча допомога - 10% від надходжень комісій допомоги голодуючим. Однак ці пільги діяли досить обмежений час - доки вистачало місцевих продовольчих ресурсів. Надалі, як засвідчують довідки губкомів КП(б)У неврожайних місцевостей до секретаріату ЦК КП(б)У, голод косив і

безпартійних, і членів партії. Ось деякі з них. На лютий 1922 р.: "Катеринослав. Щоденно із майстерень виносять опухлих робітників, які падають біля верстатів. Були випадки самогубства, комуністи із сільських осередків йдуть у банди, члени партії намагаються виїздити з Катеринославської губ.

Миколаїв. Партійна дисципліна падає. Підняти таку Херсонський повітком (повітовий комітет - Авт.) з огляду на обставини, що склалися з продовольством, вважає неможливим. Картина продовольчого забезпечення членів партії найжахливіша - багато навіть відповідальних партійних працівників не отримали пайків за грудень місяць у зв'язку з відсутністю хлібних продуктів на складі. За січень місяць видача пайків відповідальним працівникам зовсім не проводилася ...".

Регулярно здійснювалося лише продовольче забезпечення шахтарів Донбасу. В жовтні 1921 р. тут було утворено тримісячний продовольчий фонд: завезено 1,2 млн пудів зерна, 9,2 млн пудів м'яса і 9 тис. пудів жирів. В лютому доставлено ще 2,7 млн пудів хліба для піврічного продовольчого забезпечення робітників паливно-енергетичної галузі. Тимчасові труднощі у хлібопостачанні виникли у січні 1921 р. внаслідок прорахунків у вербуванні шахтарів. Однак вербування шахтарів було своєчасно призупинено, а непрацевлаштовані безробітні - повернуті на попереднє місце проживання. Прийняті заходи забезпечили щомісячне постачання шахтарів (в середньому за січень - травень) хлібом і крупами на 121% планового завдання, а м'ясом, рибою і жирами, хоч і нижче встановленої норми, але значно вище рівня осені 1921 р.

Жахаюча статистика

Документи того часу дають можливість навіть в деталях уявити страхітливе становище у південних губерніях. Як бачимо, голод досяг максимуму навесні 1922 р. Проте кількість голодуючих в різних документах відзначається по-різному. За даними Наркомату

охорони здоров'я, у березні 1922 р. голодувало 1,4 млн чоловік, тобто 15% населення неврожайних губерній. Відділ інформації ЦК Допгол (Центральної комісії допомоги голодуючим) ВУЦВК вказував, що в березні кількість зареєстрованих голодуючих досягла 3,2 млн чоловік, чи 34,2% населення, і до червня дещо збільшилася (до 3,8 млн).

У доповідній записці працівника ВУЦВК М.Сироти про продовольче становище і боротьбу з голодом у Запорізькій і Миколаївській губерніях від 30 червня 1922 р. стверджується, що взимку 1922 р. голодувало від 30 до 80% населення, залежно від розміру неврожаю. Надалі автор записки констатує зменшення голоду. До травня, за його даними, чисельність голодуючих скоротилася на 10%, протягом наступного місяця - на 20% і до 15 червня - ще на 35%.

На нашу думку, найбільше відповідали реальній чисельності голодуючих в Україні на початку 1922 р. дані М. Сироти, оскільки уряд зараховував до категорії голодуючих лише селянські господарства, які зазнали повного розорення внаслідок голоду. Проте вірогідність даних М. Сироти про скорочення голоду навесні 1922 р. ставить під сумнів відсутність довідок про поширення допомоги голодуючим.

Незважаючи на деякі статистичні розходження, всі документи засвідчують одне - за інтенсивністю і розмірами голод в Україні нічим не відрізнявся від голоду у Поволжі.

Найжахливішими були демографічні наслідки голоду. Знижуючи опір організму, голод загострив чимало хвороб і сприяв поширенню пошестей. За даними Наркомздоров'я (Наркомату здоров'я - Авт.) УСРР, тільки за сім місяців 1922 р. у неврожайних губерніях республіки хворіло на холеру 24,4 тис. чоловік, на черевний тиф - близько 19,6 тис., на висипний - 136,6 тис. та на зворотний - 141,7 тис. чоловік. Значно зросла смертність населення.

Точне число жертв голоду в Україні не встановлено.

Відповідні дані даремно було б шукати серед недоступних раніше історикам архівних матеріалів - у них не було потреби, так само, як і в об'єктивній оцінці врожаю 1921 р. За розрахунками Наркомздоров'я УСРР, від голоду до осені померло 47,5 тис. чоловік, а зважаючи на скорочення природного приросту народонаселення, чисельність мешканців республіки зменшилася на 235 тис. чоловік. Однак, навіть за офіційною оцінкою, ці показники визнавалися дуже неповними.

Як повідомляла ЦК Допгол ВУЦВК на VII Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1922 р.), тільки у Миколаївській губернії з січня по жовтень 1922 р. померло 37,7 тис. голодуючих. У Харкові 40% мешканців померли або виїхали. В Катеринославі з січня по квітень 1922 р. померло близько 3,2 тис. чоловік при середній смертності 700 чоловік на рік. Лікарі В.М. Коган і Б.В. Фавр, які на початку 1922 р. за дорученням уряду обстежували стан здоров'я голодуючих, засвідчували, що половина з них була приречена на вмирання. Найбільш високою була смертність дітей, особливо молодшого віку. 1922 р. в Україні померло 70% немовлят. Близько 4/5 дітей хворіли на туберкульоз.

Єдиною надійною методикою для визначення демографічних наслідків голоду може бути порівняльний аналіз переписів населення. Потрібно вивчати переписи, один з яких передує голодним рокам, а другий здійснено після них. Образно кажучи, демограф бере голодні роки "у кліщі". Аналіз даних переписів при паралельному вивченні природного і механічного руху народонаселення у міжпереписному періоді дасть демографічні наслідки голоду.

На жаль, така методика непридатна для періоду, що нас цікавить: надто довга відстань між двома переписами - 1897 і 1926 рр. Надто багато подій відбулося у цей міжпереписний період, що вплинули на демографічну ситуацію. Ми не знаємо, наприклад, скільки людей загинуло чи покинуло Україну під час воєнних дій, що точилися майже безперервно з 1914 до 1921 рр. Дані про

природний рух населення в ці роки теж ненадійні, або зовсім відсутні, бо діяльність статистичних органів, особливо в їх первинній ланці, була дезорганізованою.

Не існує узагальнюючих даних про кількість померлих від виснаження голодом й у 1922/23 р. Після того, як восени 1922 р. радянський уряд заявив про подолання голоду в країні перед поновленням хлібного експорту і розпочав боротьбу з його наслідками у народному господарстві, статистичні органи припинили облік голодуючих. Відомо, однак, що у найскрутнішому становищі опинилися діти, особливо безпритульники, чисельність яких в Україні за 1922 р. збільшилася майже в п'ять разів - з 102,5 до 500 тис. Всього восени 1922 р. на півдні республіки голодувало близько 2 млн дітей, з них 700 тис. загрожувала смерть від голоду.

Друга хвиля голодного лиха

В 1922/23 р. в їдальнях громадського харчування Українського Червоного Хреста харчувалося лише 150 тис. дітей, а, враховуючи їдальні АРА (Американської Адміністрації Допомоги, англ. - American Relief Administration) - 350 тис. Однак, як зазначав завідуючий Запорізьким губернським відділом народної освіти Чичиринський, висока смертність через невідповідність їжі дитячому віку, була навіть серед дітей, які отримували харчову допомогу. Внаслідок нерегулярного забезпечення дитячих закладів, їх вихованці систематично недоїдали і перебували у стані глибокого виснаження. Хворі діти й немовлята не могли протистояти жахливим умовам існування й гинули.

Не кращою була ситуація у шкільних колективах, де діти забезпечувалися батьками. Навіть на врожайній Полтавщині половина школярів виявилася при обстеженні хворою на туберкульоз, а решта була недокрівною і виснаженою.

Перші свідчення про зростання голоду після жнив 1922 р. почали надходити до урядових органів восени того ж року. Так, з Миколаївського повіту

повідомлялося, що у кількох волостях у жовтні 1922 р. від недоїдання захворіло і померло 199 селян. Випадки голодних смертей у Херсонському повіті Миколаївської губернії і Мелітопольському - Запорізької губернії були засвідчені на VII Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1922 р.)

Узимку ситуація на півдні України різко погіршилася. Про це свідчать численні кореспонденції у пресі із неврожайних місцевостей. Так, київська газета "Більшовик" за 4 січня повідомляла: "У Єлисаветградському повіті голод збільшується. Голодує понад 200 тис. чоловік, з них 10 тис. дітей. Північна частина Миколаївського повіту, що вважалася благополучною, поступово переходить на голодну пайку, всі почали вживати сурогати"; за 11 січня: "В січні поточного року зареєстровано 15 випадків голодної смерті"; за 12 січня: "Кількість голодуючих у Донбасі приблизно 400 тис. чоловік. В грудні Червоний Хрест годував 75 тис. дітей"; за 27 січня: "За доповіддю губвиконкому на Катеринославщині ... голодує 560 тис. чоловік. Допомогу одержує 150 тис."; за 10 лютого: "На Єлисаветградщині можливий голод. Як повідомляють з Плетено-Ташлицької волості, там вже деякі сім'ї починають пухнути з голоду. Уже нараховується 10 % тих, у котрих хватить хліба до лютого; 50% уже примішують у їжу сурогати: кукель, березку та інші; всього по вол. 80% нужденних. На допомогу з місцевих средств (так у тексті - Авт.) немає чого сподіватись"; за 13 лютого: "В Херсонському та Дніпровському повітах продовжується голод. У Херсонському повіті голодує 150 тис., з яких половина дітей"; за 3 березня: "До Миколаївського губвиконкому знову почали надходити відомості про жахливі картини голоду. В Калинівському повіті голод набув жахливих розмірів, нараховується 14 випадків смерті від голоду. Голодує 70% людності. В с. Пересадівці людність голодує цілком вся. Допомога АРА та Українського Червоного Хреста незначна, задовольняє лише 10%. Потрібна негайна допомога"; за

6 березня: "Голод на Миколаївщині посилюється. Крім Калинівської вол. голодує ще Кисляківська. Трапляються вже випадки смерті від голоду. Голодує також і Єлисаветградський повіт. Кількість голодуючих за лютий збільшилася порівняно з груднем на 60%"; за 7 березня: "Із Запоріжжя повідомляють про важке становище сільського учительства. В голодному Оріхівському районі шкільні робітники голодують. Шкільна справа в занепаді. Функціонує 7% довоєнної шкільної сітки. Голод на Запоріжжі охоплює весь район. Продовольче становище порівняно з попереднім місяцем значно погіршилося. В Григор'ївській волості зареєстровано кілька голодних смертей. Худоба продається за безцінь, іноді за кілька фунтів муки"; за 17 березня: "На засіданні Миколаївського повітвиконкому (повітового виконкому - Авт.) разом з наркомюстом Скрипником стверджено величезний голод, що охопив весь повіт. Ухвалено збільшити продовольчу позику".

На цьому повідомленні голодна хроніка переривається. Але не тому, що всіх потребуючих було забезпечено. З початком експортної кампанії інформація про український голод стала небезпечною, і газети почали повідомляти лише про допомогу голодуючим. Проте й тема експорту була небажаною. 17 березня 1923 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У постановило "заборонити у пресі довідки ... по експорту, що існує (цифри, факти і т.п.), допускаючи теоретичну дискусію..."

Як же уряд допомагав голодуючим?

ЯК СЕРП І МОЛОТ ПЕРЕМАГАЛИ ГОЛОД

"Братерська допомога" Поволжю

В червні 1921 р. партійне-державне керівництво УСРР зрозуміло, що на південь України насувається небезпечна посуха. За пропозицією Х. Раковського політбюро ЦК КП(б)У 11 червня запропонувало губкомам партії раз на тиждень висилати статистичні дані про очікуваний врожай. Не обмежуючись цим, Раковський

6 березня: "Голод на Миколаївщині посилюється. Крім Калинівської вол. голодує ще Кисляківська. Трапляються вже випадки смерті від голоду. Голодує також і Єлисаветградський повіт. Кількість голодуючих за лютий збільшилася порівняно з груднем на 60%"; за 7 березня: "Із Запоріжжя повідомляють про важке становище сільського учительства. В голодному Оріхівському районі шкільні робітники голодують. Шкільна справа в занепаді. Функціонує 7% довоєнної шкільної сітки. Голод на Запоріжжі охоплює весь район. Продовольче становище порівняно з попереднім місяцем значно погіршилося. В Григор'ївській волості зареєстровано кілька голодних смертей. Худоба продається за безцінь, іноді за кілька фунтів муки"; за 17 березня: "На засіданні Миколаївського повітвиконкому (повітового виконкому - Авт.) разом з наркомюстом Скрипником стверджено величезний голод, що охопив весь повіт. Ухвалено збільшити продовольчу позику".

На цьому повідомленні голодна хроніка переривається. Але не тому, що всіх потребуючих було забезпечено. З початком експортної кампанії інформація про український голод стала небезпечною, і газети почали повідомляти лише про допомогу голодуючим. Проте й тема експорту була небажаною. 17 березня 1923 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У постановило "заборонити у пресі довідки ... по експорту, що існує (цифри, факти і т.п.), допускаючи теоретичну дискусію..."

Як же уряд допомагав голодуючим?

ЯК СЕРП І МОЛОТ ПЕРЕМАГАЛИ ГОЛОД

"Братерська допомога" Поволжю

В червні 1921 р. партійне-державне керівництво УСРР зрозуміло, що на південь України насувається небезпечна посуха. За пропозицією Х. Раковського політбюро ЦК КП(б)У 11 червня запропонувало губкомам партії раз на тиждень висилати статистичні дані про очікуваний врожай. Не обмежуючись цим, Раковський

затвердив постанову Української економічної ради (УЕР) про відправку у неврожайні губернії комісії для виявлення дійсного стану в сільському господарстві. Проте ця постанова була скасована Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом "з чисто політичних міркувань - не створювати паніки".

Дивна ситуація, що голова ВУЦВК Г. Петровський, який стояв на нижчому щаблі більшовицької номенклатури, ніж голова уряду, міг скасувати рішення Х. Раковського. В цій конфліктній ситуації відчувається незрима присутність центральної влади, яка була зацікавлена у використанні продовольчих ресурсів України на користь неврожайних місцевостей Росії.

Вже 10 червня 1921 р. Президія Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) постановила надіслати компетентну комісію для обстеження становища в Середньому і Нижньому Поволжі, відмінити податок на засіви в Самарській губернії і припинити стягнення податку на яйця та масло.

25 червня Політбюро ЦК РКП(б) з питання про боротьбу з неврожаєм в Нижньому і Середньому Поволжі постановило створити при ВЦВК особливу комісію із завданням вжити всі заходи допомоги голодуючому населенню.

26 червня центральний орган більшовиків - газета "Правда" помістила передову "Голод в Поволжі і заходи боротьби". "На Поволжя насувається страшенне лихо, - говорилося у статті, - Посуха була така, що в ряді губерній хліба зовсім загинули". Газета висувала гасло: "Все на допомогу голодному селянству Поволжя!", вимагала організувати загальноросійську кампанію допомоги голодним.

20 липня 1921 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову "Заходи партії у боротьбі з голодом", а 21-го того ж місяця - звернення "До всіх членів партії й до всіх організацій РКП(б)", у яких визначалися заходи допомоги голодуючим Російської Федерації. "Лихо має такі великі розміри, - підкреслювалося у зверненні, -

що подолати його можна лише при одностайному напруженні всіх сил Радянських республік".

Основне завдання визначалося гранично чітко: "Потрібно терміново організувати планомірну систематичну боротьбу зі стихійним лихом, створити могутню організацію допомоги голодуючому населенню. Ніякої паніки. Боріться з панічною розгубленістю перед розмірами лиха у місцевостях, що охоплені голодом; ще більшою мірою боріться з благодушністю, млявістю, холодністю, байдужістю до народного лиха у місцевостях, де врожай забезпечує населення".

Все звернення пронизувала думка про необхідність всебічного розвитку громадської ініціативи, опори на підтримку трудящих: "Пробудіть громадську ініціативу, залучіть до справи допомоги всіх, хто своїм досвідом або енергією може допомогти голодуючим. Нехай допоміжні організації й осередки утворюються на кожному заводі, в кожній майстерні, в кожному закладі".

ЦК наказував терміново розгорнути усну і друковану пропаганду з тим, щоб підняти маси робітників і селян до активної діяльності, як це було "в дні військових навал". Радянська преса - а з червня газети розміщували всезростаючу кількість матеріалів про неврожай у Поволжі - розпочала активну агітацію за надання допомоги голодуючим цього регіону. Партійним організаціям ставилося за обов'язок самим точним способом з'ясовувати ситуацію у своїх губерніях, повітах, волостях: "Неприпустиме хоча б найменше прикрашення дійсності". Однак ці вказівки не стосувалися неврожайних губерній України.

Про український голод держава забула. Газетам заборонялося писати про голод на півдні УСРР. "Братерська допомога хлібом" формально незалежної України сусідній державі виглядала б дивно, якби всі знали, що українські селяни також вмирають від голоду.

Було опрацьовано і техніку замовчування голоду. Під час обговорення доповіді наркома продовольства М. Владимирова "Про кампанію щодо боротьби з голодом" 4

серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило резолюцію, що не потребувала пояснень: "вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами". Тому Центральна українська комісія допомоги голодуючим (ЦК Допгол ВУЦВК), утворена українським урядом 17 серпня 1921 р., спрямувала свою діяльність на врятування голодуючих Поволжя.

З метою допомоги неврожайному Поволжю було переглянуто план закордонних закупок на користь імпорту продовольства, насіння та сільськогосподарської техніки. Для збільшення запасів валюти радянський уряд видав ряд декретів: про створення експортного фонду, про реалізацію запасів філателії, про вилучення музейного майна та церковних цінностей. У врожайних губерніях неодноразово здійснювалося скорочення продовольчого забезпечення робітників та службовців з метою економії ресурсів для неврожайних губерній. Було введено спеціальні податкові відрахування з кожного пуда продподатку, заготовленого державою або кооперативними організаціями через товарообмін (в 1922/23 р. вони були замінені на двофунтові нарахування до продподатку), грошові відрахування з продажу квитків у театри і кіно, з тарифів на перевезення вантажів залізничним і водним транспортом, а також з оборотних коштів торговельних і промислових підприємств.

З 26 вересня по 2 жовтня в радянських республіках було проведено "тиждень допомоги голодуючим". Члени комісій Допгол в містах і селищах обходили квартири з метою збору пожертв. 2 жовтня - в останній день тижня - на вулицях, у закладах, в театрах, торгових приміщеннях проводилися грошові збори. Робітники і службовці працювали в позаурочний час, провели спеціальний недільник. Актори давали виста-

ви і концерти, збір від яких надходив на допомогу голодуючим.

Зібрані під час тижня допомоги кошти відправлялися виключно у неврожайні місцевості РСФРР. У жовтні 1921 р. для надання адресної допомоги до благополучних в продовольчому відношенні губерній УСРР були прикріплені голодуючі Царицинська й Уральська губернії. Саратовську губернію Україна була зобов'язана забезпечувати разом з Білорусією, а Самарську разом з Сибіром, Тульською і Калузькою губерніями РСФРР.

Напередодні річниці Жовтневої революції ЦК РКП(б) закликав комуністів виступити ініціаторами встановлення регулярної допомоги голодуючим. Висунувши гасло "десять ситих годують одного голодуючого", він запропонував щомісячно відраховувати 4% заробітної плати та інших прибутків трудящих у фонд комісій Допгол.

Проте становище не півдні України з кожним місяцем погіршувалося. Місцеві органи закидали Харків і Москву розпачливими телеграмами з вимогою допомоги уряду. На початку жовтня В.І. Ленін телеграфував місцевим органам влади, що в Донбас направлено тримісячний запас хліба, щоб підтримати кам'яновугільну промисловість. Але хліб доставлявся на шахти, а не в села. Селянам Донеччини була надана сумнівна пільга - 22 вересня політбюро ЦК КП(б)У постановило: "Маючи на увазі надзвичайність випадку, дозволити замінювати податок грошовим внеском за середньоринковою ціною".

Бунт на колінах

Інші неврожайні губернії не отримали навіть такої поступки уряду, і місцева влада почала діяти на свій страх і ризик. Так, 20 жовтня 1921 р. Миколаївський губвиконком "через неврожай, який з'ясовано запропонував опродкомгубу звільнити: Богоявленську, Водопойську, Воскресенську, Парутинську і

Кузурубо-Байкушську волості від податку на зернопродукти, сіно та солому, за умови стягнення податку з окремих господарств, що мають запаси, для чого райпродкомісіям (районним продовольчим комісіям - Авт.) скласти терміново списки таких господарств".

Під тиском місцевих органів влади Х. Раковський запропонував Українській економічній раді розглянути питання про державну допомогу неврожайним губерніям УСРР. 14 листопада за його пропозицією УЕР постановила: "Визначити державну допомогу неврожайним губерніям Запорізькій, Катеринославській і Донецькій в розмірі 6 млн пудів, з них: 1,5 млн продовольчої допомоги, 1 млн насіннєвої позички, 500 тис. пудів з відрахувань від продподатку.

Асигнувати позику не менш, ніж в 75 млрд [крб.] селянам неврожайних губерній, що її потребують на закупівлю насіннєвого хліба, не менш 1 млн пуд., а також не менш 1,5 млн пуд. хліба для голодуючих селян неврожайних губерній.

Продовольчу допомогу в 1,5 млн пуд. розподілити таким чином: 800 тис. пуд. - Запорізькій губ., 350 тис. - Катеринославській губ., і 350 - Донецькій губ.

Запропонувати Наркомзему і Наркомпроду в тижневий строк програму попередніх робіт для з'ясування потреб Запорізької, Катеринославської і Донецької губ., а також план і строк розподілення хліба у вказаних губерніях".

Однак, як згадував Х. Раковський у листі до голови Раднаркому РСФРР В. Леніна від 25 січня 1921 р., "по відношенню до насіннєвих потреб наших голодуючих губерній ми проявили злочинну недбайливість. Олександрівській губ. було обіцяно з 1 листопада видавати по 90 вагонів хліба для голодуючих щомісячно, між тим як за 3 місяці - листопад, грудень, січень - було перекинуто всього 44 вагони. Це відбулося тому, що ми в першу чергу мали на увазі радянську Росію і Донбас".

Не краща ситуація з отриманням продовольчої допомоги складалася і в інших неврожайних місцевостях.

Голова Маріупольського губвиконкому Донецької губернії з відчаєм писав до ЦВК у грудні 1921 р.: "Позбавлені абсолютно якої б то не було допомоги від органів радянської влади, ми наважилися з болючим питанням звернутися у радянський всеросійський центр, у ЦВК: "Що ж робити? Як врятувати здичавілий, вмираючий, спустошений голодом край?"

В грудні 1921 р. масова смертність у південних губерніях УСРР змусила, нарешті, дисциплінованих українських більшовиків виступити проти політики партійного центру на VI всеукраїнській конференції КП(б)У. Ініціативу у цьому "бунті на колінах" виявив М. Скрипник - один з найавторитетніших діячів КП(б)У. Під час обговорення звіту ЦК, з яким виступив Х. Раковський, він заявив: "Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмілювалися казати, що у нас в нашій благодатній Україні голод". Після виступу Скрипника ЦК КП(б)У наважився доповнити порядок денний партійної конференції спеціальною доповіддю "Голод і засівна кампанія", з якою виступив нарком земельних справ Д. Мануїльський. У цьому виступі вперше ставився знак рівності між станом у Поволжі й на півдні України.

За доповіддю Мануїльського конференція прийняла постанову, що визначала "державну допомогу неврожайним губерніям України (Запорізькій, Катеринославській і Донецькій) в розмірі 6 млн пуд., з них 1,5 млн - проддопомоги, 1 млн - з поверненої насіннєвої позички, даної селянам в 1920/21 р., 500 тис. пуд. - вирахування з продподатку в насіннєвий фонд незаможних, 1 млн позички з поверненням у насіннєвий фонд, для чого асигнувати 75 млрд карбованців, і 2 млн пуд. для продажу селянам. Проддопомогу 1,5 млн пуд. розподілити між вказаними губерніями в такій пропорції: 800 тис. пуд. - Запорізькій губ., 350 тис. -

Катеринославщині і 350 тис. пуд. - Донбасові.

Вважати, що 1,5 млн пуд. проддопомоги покривається з наявного і того, що має надійти, продподатку в його частині, яка становить фонд комнезамів...".

Після цієї постанови ЦК РКП(б) змушений був визнати реальність голоду в Україні і перестав заперечувати проти спрямування частки її продовольчих ресурсів в голодуючі місцевості. Але мова йшла про обмежену частку. Про це свідчить, наприклад, постанова УЕР щодо допомоги голодуючим Запорізької губ. від 23 грудня 1921 р.: "Взяти до відома заяву т. Владимирова про те, що Наркомпродом подано відомості Москви про необхідність з метою надання дійсної допомоги голодуючим України звільнити Київську губ. від нарядів для РСФРР, і що з боку Москви з даного питання протесту не надійшло. Прикріпити Запорізьку губ. у справі задоволення її продовольчих і насіннєвих потреб до Київської губ. Підтвердити розпорядження, дане Наркомпродом Кременчуцькому опродкомарму (особлива продовольча комісія з постачання Червоної армії - Авт.) про відправку у дводенний строк одного маршруту хліба Запорізькому губкомдопголоду і в грудні - не менше трьох маршрутів насіннєвого матеріалу. Запропонувати Наркомпроду дати Київському опродкомгубу за рахунок нарядів РСФРР і зверх трьох маршрутів Донбасу хоча б одного маршруту на адресу Запорізькій губ."

Ця постанова була першим кроком у реалізації плану допомоги голодуючим УСРР, який УЕР на початку грудня 1921 р. доручила розробити Наркомзему і Наркомпроду УСРР. Однак рішення УЕР мало відомчий характер, і його виконання цілком залежало від позиції Москви.

Питання про голод в Україні перед широкою громадськістю було поставлено на VI Всеукраїнському з'їзді рад, який проходив після завершення партійної конференції. Але необхідність допомогти голодуючим

розглядалася лише в контексті підготовки до сівби ярих культур. З'їзд обмежився ухваленням резолюції VI Всеукраїнської конференції, підтвердженої постановою уряду УСРР про надання селянству неврожайних українських губерній державної насіннєвої допомоги розміром в 2,5 млн пудів зерна. Крім того, у декларації з'їзду про голод і насіннєву кампанію зазначалося: "...відпустити ще 2 млн пуд. насіннєвого матеріалу... в продаж господарям, які його потребують, за пільговою ціною, що не перевищує вартість державної заготівлі".

Про державну продовольчу допомогу неврожайним місцевостям на з'їзді не йшлося. На харчові й насіннєві потреби українського голодуючого селянства, за постановою VI Всеукраїнського з'їзду КП(б)У, пропонувалося передати зернові фонди комітетів незаможних селян. Але до того часу вони були значною мірою вичерпані пожертвами для голодуючих РСФРР. Ще на початку вересня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало використати ці фонди для допомоги голодуючим, Але відомо, що у той час всі пожертвування йшли за однією адресою - у неврожайні губернії РСФРР.

Силами селянської взаємодопомоги через внутрішні селянські позики планувалося й фуражне забезпечення неврожайних селянських господарств.

Питання щодо продовольчої допомоги українським губерніям було вперше порушено на Всеукраїнському з'їзді комітетів і комісій допомоги голодуючим, який передував республіканському з'їзду рад. Делегати з'їзду висловилися за необхідність регулярного продовольчого забезпечення голодуючих не тільки в Росії, а й на Україні. Проте резолюції з'їзду не мали необхідної чинності без ухвали Всеросійським з'їздом і затвердження урядом УСРР.

14 січня 1922 р. український Раднарком прийняв давно очікувану постанову про визнання неврожайних губерній УСРР. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У зняло блокаду з інформації про голод в Україні і доручило своєму агітаційно-пропагандистському відділу

та ЦК Допгол ВУЦВК вжити заходів, щоб у пресі з'явилося "побільше відомостей про голод на півдні України".

Декларативне визнання голоду в Україні

Відповідно до постанови РНК УСРР від 14 січня 1922 р. до категорії голодуючих було віднесено повністю лише Запорізьку і Донецьку губернії, а крім них - Дніпровський, Херсонський, Миколаївський повіти Миколаївської губернії: Одеський, частину Тираспольського і Вознесенського - Одеської губернії; Катеринославський і Новомосковський - Катеринославської; Костянтиноградський і Кобеляцький - Полтавської губернії. Проте, звіт Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, який було видано окремою книгою "Рік боротьби з голодом" до VII Всеукраїнського з'їзду рад (грудень 1922 р.), містить інформацію про значний дефіцит хліба у всіх повітах південних губерній.

У 21 повіті степових губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької і Донецької) селяни не зібрали навіть посіяного зерна, в 10 інших повітах вказаних губерній чистий збір зернових (залишки після задоволення насіннєвих потреб) з розрахунку на душу сільського населення складав від 0,5 до 5 пудів на душу. Таким чином, третина тогочасної території України люто голодувала.

25 повітів Наддніпрянщини не мали лишків зерна. Чистий збір зернових там становив від 5 до 10 пудів на душу. Селяни в цих повітах могли прогодувати тільки себе. Виконуючи розкладку з минулого врожаю і сплачуючи продподаток з урожаю 1921 р., вони віддавали власний продовольчий запас.

Більш-менш благополучні повіти Лівобережжя і Правобережжя (їх нараховувалося 46) з чистим збором більше 10 пудів на душу сільського населення мали незначні зернові надлишки. Але їх не вистачало для одночасної підтримки російських і українських голодуючих. Або - або... Вибір було зроблено, але не на

користь українських хліборобів.

Офіційне визнання голоду на півдні України виявилося багато в чому декларативним не лише тому, що не всі неврожайні райони мали статус голодуючих, а також й того, що навіть ті губернії, що його набули, не отримали пільг, подібних голодуючим регіонам РСФРР.

Неврожайні місцевості України тривалий час залишалися на продовольчому самозабезпеченні і не звільнялися від сплати податку, як це було в Росії. Відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 14 січня 1922 р. виконкомам голодуючих губерній надавалося право знижувати ставки продовольчого податку, аж до його повного скасування, замінювати натуральний податок грошовим, але ...тільки за пропозицією продовольчих органів, які цілковито підпорядковувалися російському Наркомпроду. Проте центральні органи влади не поспішали зі скасуванням у неврожайних місцевостях традиції продрозкладки.

"Наркомпродівська мітла" продовжувала нещадно вимітати рештки продовольчих запасів у селян навіть після прийняття декрету про послаблення продподаткового тиску. Про типову ситуацію у розв'язанні питання щодо скасування продподатку у неврожайних місцевостях і оголошення їх голодуючими свідчить факт неодноразового відхилення ВУЦВКом клопотання Кременчуцького губвиконкому щодо визнання голодуючими неврожайних волостей губернії. 16 березня всупереч черговій відмові Г. Петровського президія губвиконкому наважилася це зробити самочинно. Голова виконкому повідомляв ВУЦВК: "...Заслухавши доповідь Олександрівського повітвиконкому про катастрофічне становище повіту у зв'язку з неврожаєм, що його уразив, і про факти масового поїдання кішок, падла мешканцями волостей Новостародубської, Звенигородської, Аджамської і Верблюзької, і , беручи до уваги відмову ВУЦВК на наше дворазове клопотання про застосування декрету від 14 січня до

Олександрівського пов., [президія губвиконкому] постановила вищевказані повіти оголосити голодуючими і категорично просить вашого підтвердження".

Навіть така нібито наділена владою людина, як заступник голови РНК УСРР, командуючий збройними силами України і Криму М. Фрунзе у березні 1922 р. не зміг припинити злочинної продкампанії у голодуючому Балтському повіті (Одещина). З місця події він скаржився Раковському: "Становище насіннєвої кампанії викликає серйозне побоювання. Всі сили повіту кинуто на завершення продкампанії, за якою ще треба зібрати дещо більше 20 тис. пуд. Між тим, наявних ресурсів не вистачає для повного проведення накресленого центром посівплану. Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують села і обходять кожну хату. На цій підставі була вже низка відкритих виступів цілих сіл, головним чином жінок і дітей. Вибивання недобраної наявності, за твердженням повіторганів (повітових органів - Авт.) і представників губернського центру, які спостерігають за проведенням продподаткової кампанії, призведе до зриву посівної... Проблема потребує негайного розв'язання".

Відчувається, що автор цього послання щиро стурбований. Разом з тим війська, які збирали продподаток відпрацьованими методами продрозкладки на голодному півдні України, підпорядковувалися саме йому. Перебуваючи на вершині військової піраміди влади, уславлений полководець кривився, плакався, але підкорявся залізній партійній дисципліні.

Продоргани УСРР наполегливо стягували продподаток для врятування населення Поволжя і при оцінці продовольчого становища губерній самої України майже не звертали уваги на факти голодування її населення. Переведення тієї чи іншої губернії в розряд голодуючих відбувалося лише в разі явної неспроможності збирання продподатку. Спочатку губернія оголошувалася у тяжкому продовольчому становищі. Це означало, що продподаток стягувався

тим самим темпом, що і раніше, але йшов уже на внутрішні губернські потреби. Потім, після тривалих клопотань місцевих органів влади, губернія оголошувалася голодуючою, і тільки тоді податкове завдання скасовувалося. "Сумнівний досвід українського голоду раз і назавжди повинен відзвичаїти нас від оцінки голоду під кутом зору продподатку", - підсумовував у жовтні 1922 р. трагічні торішні помилки секретар ЦК Допгол ВУЦВК М. Сирота".

Декларативний характер мало і відповідне рішення щодо організації допомоги потерпілим районам УСРР. В 1922 р. республіканські органи влади дістали дозвіл допомогти українським голодуючим, але винятково за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР. ЦК Допгол ВУЦВК була зобов'язана організовувати збір коштів для регулярного забезпечення продовольством 1108 тис. голодуючих в РСФРР і 632 тис. - в УСРР. Намагаючись виконати це завдання, держава поступово вдавалася до адміністративного тиску в організації благодійницької кампанії допомоги голодуючим.

Продрозкладка для городян

Взимку 1922 р. серед мешканців урожайних губерній було введено розкладку так званих "голодних пайків", що надсилалися в голодуючі райони. Формально примусовість у стягненні пайків поширювалася тільки на заможні верстви населення. Та місцевій владі надавалася повна свобода у визначенні критеріїв "заможності" і, відповідно, в застосуванні примусу під час розкладки пайків.

У вигляді добровільних пожертвувань за ухвали профспілкових організацій запроваджувалося адміністративне відрахування пайків із заробітку робітників і службовців. Під тиском влади профспілки виконали розкладку пайків для голодуючих на 227%. Причому, відрахування проводилися і в неврожайних місцевостях, іноді досягаючи чверті заробітку

(при плановому завданні у розмірі 4%).

Необмежене свавілля панувало при визначенні розмірів і стягненні пайків з непролетарського населення. "Всупереч постанові від 1 березня, вимога сплати пайків супроводжувалася загрозами адміністративного тиску і конфіскації всього майна, після чого дійсно невиправні платники (а такі виявилися у великій кількості, тому що розміри пайків багатьом були прямо-таки непосильними) були заарештовані й утримувалися в адміністративному порядку під вартою по два тижні й більше, поки справи на них не надходили до ревтрибуналу. Не встигли ще городяни закінчити розрахунки за першим внеском пайків, як на початку квітня вийшла друга вимога, надрукована у вигляді особливого наказу, про внесок пайків знову за чотири місяці наперед з додатком чомусь на кожний пайок по одному фунту жирів на кожний місяць, причому строк було визначено до 20 квітня з загрозою знову-таки адміністративним стягненням: арештом і штрафом в розмірі до 100%", - скаржилися до ВУЦВКу громадяни міста Житомира.

Розкладка пайків для голодуючих успішно збиралася серед міського населення. Проте у сільській місцевості її виконанню перешкоджало вичерпання продовольчих ресурсів збором "продподатку". Для посилення кампанії допомоги голодуючим за пропозицією В.І. Леніна в Україну на початку лютого було відправлено агітаційно-інструкторський поїзд ЦК РКП(б) "Жовтнева революція" на чолі з головою ВЦВК і ЦК Допгол ВЦВК М.І. Калініним. 8 лютого 1922 р. до нього приєднався голова ВУЦВК Г.І. Петровський. На підтримку московської групи було також залучено всіх членів ВУЦВК і відповідальних працівників місцевого радянського апарату. Незважаючи на відвідування врожайних (Полтавської, Київської, Волинської і частково Харківської губерній), а також і двох голодуючих губерній - Одеської і Миколаївської, вищі радянські органи фактично проігнорували голод

в Україні. Після повернення до Москви агітпоїзда "Жовтнева революція" 27 лютого 1922 р. ЦК РКП(б) ухвалив постанову "Про кампанію допомоги голодуючим" і запропонував провести двотижневу перевірку виконання раніше прийнятих рішень щодо організації допомоги переважно неврожайним районам РСФРР. Намагаючись виправдати злочинне ставлення центрального керівництва й безпринципність українського уряду, М. Сирота вказав на послаблення голоду в Україні під час перебування комісії ЦК РКП(б). Проте звіти з неврожайних губерній, що цитувалися раніше, засвідчують протилежне.

На підтримку політики центрального уряду ВУЦВК 1 березня 1922 р. прийняв постанову "Про відповідальність за злочини проти надання допомоги голодуючим", що передбачала заходи посилення адміністративного тиску щодо саботажників розверстки "голодних пайків". Стосовно осіб, які були винні у невиконання без поважних причин обов'язків щодо голодуючих, постанова вводила покарання конфіскацією майна, але без позбавлення волі. Найбільш суворо, аж до позбавлення волі строком до 5 років з конфіскацією майна, каралися службові злочини, пов'язані з недбайливим виконанням обов'язків щодо організації допомоги голодуючим. Мародери та хабарники підлягали найвищій мірі покарання - розстрілу.

Через тиждень, 8 березня, держава запровадила нову систему організації допомоги голодуючим. По-перше, вводився разовий прогресивний загальногромадянський податок на користь голодуючим, від якого звільнялися лише найменш забезпечені верстви населення: червоноармійці, інваліди, багатодітні матері, безробітні, голодуючі селяни. По-друге, оголошувалося вилучення церковних цінностей на користь голодуючих.

Вилучення церковних цінностей

Ще 21 січня 1922 р. ЦК КП(б)У ухвалив "дати директиву губкомам п'яти голодуючих губерній

(Донецької, Катеринославської, Запорізької , Миколаївської і Одеської) провести агітацію за збір золота і срібла з церков для закупівлі зерна для голодуючих". 23 січня на підтримку цієї постанови затверджено таке рішення: "а) Не перешкоджати селянам для задоволення місцевих насіннєвих і продовольчих потреб збирати золото і срібло з церков; б) дати директиву губкомісіям [допомоги голодуючим] широко оповістити в пресі про випадки збору золота і срібла з церков, що мали місце в Мелітопольському пов."

8 лютого оргбюро ЦК КП(б)У зобов'язало ВУЦВК згідно з постановою всеросійського ЦВК надати законної чинності вилученню церковних цінностей і забезпечити їх використання, за пропозицією II Всеукраїнського з'їзду КНС, виключно для українських голодуючих.

На перший погляд, держава ніби підтримала ініціативу священнослужителів і релігійних громад неврожайних місцевостей винятково в інтересах голодуючих. Однак, подальші рішення центральних органів влади вказують на інше. У своїх вчинках більшовики керувалися насамперед політичними міркуваннями і намагалися використати кампанію вилучення цінностей у власних інтересах.

24 березня 1922 р. оргбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: "Духовенство бажає розпочати організацію їдалень, необхідно використовувати його під суворим контролем і вивіскою комісій Допголоду". Більш того, оскільки держава і церква знаходились у політичній конфронтації, уряд намагався скористатися вивіскою допомоги голодуючим для придушення церковної опозиції. Насамперед з цією метою й була організована кампанія з вилучення церковних цінностей.

8 березня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову про тотальну і примусову передачу церковних цінностей на користь голодуючих. Приховану політичну антицерковну спрямованість цього акта розкриває опублікований тільки в 1990 р. лист В. Леніна членам політбюро ЦК

РКП(б) і голові ВУЦВК М. Калініну. У листі, датованому березнем 1922 р., вказано на необхідність скористатися голодом для економічного і політичного розгрому церкви.

Підготовку до вилучення церковних цінностей було проведено оргбюро ЦК КП(б)У відповідно до плану голови російського уряду. По-перше, 14 квітня 1922 р. було створено оперативний штаб - так званий Цевиком (Центральна комісія з вилучення церковних цінностей при ВУЦВКу), до якого увійшли нарком юстиції, генеральний прокурор УСРР М. Скрипник (голова) та голова українського ДПУ і нарком внутрішніх справ В. Манцев, а також наркомзем УСРР М. Владимиров. Склад губернських комісій ще не було намічено, але передбачалася обов'язкова участь в них представників губвідділів ДПУ. По-друге, було розроблено тактику дій, у якій головний акцент ставився на розклад церкви і репресивні заходи щодо церковної опозиції. Зокрема, партійним і радянським установам надано директиву "...провести енергійно кампанію збирання золота і срібла з церков - на користь голодуючих, використовуючи кон'юнктуру, що складалася у зв'язку з боротьбою між автокефалістами і екзархістами".

У боротьбі з церковною опозицією Центральній комісії з вилучення церковних цінностей надавалися всі повноваження, аж до адміністративного арешту за невиконання її розпоряджень та бездіяльність. Особи, запідозрені в утаюванні цінностей або інвентарних описів церковного майна, підлягали тяжкому покаранню - навіть розстрілу.

Репресивним заходам під час вилучення передувала широка агіткампанія та пропаганда відповідного декрету про необхідність врятування голодуючих. Але, як свідчать звіти губернських комісій з вилучення церковного майна, щодо церковного керівництва застосовувалися й репресивні заходи. Щоб примусити останніх випускати відозви до віруючих із закликом жертвування церковних цінностей, чекісти чинили

жорстокий моральний, а при їхній потребі - фізичний тиск.

"Підготовча кампанія з вилучення церковних цінностей почалася з перших чисел квітня як в Одесі, так і в усіх повітах. Робота виявилася у підготовчих статтях, в загальних зборах робітників і селян, була поставлена низка доповідей на тему "Допомога голодуючим". Намацувалися настрої вищого та середнього духовенства, провадився тиск на князів церкви щодо випуску відозви з закликом віддавати цінності на користь голодуючих. Учинено моральний вплив на нижче духовенство, щоб воно за своєю ініціативою випускало від себе більш рішучі відозви-заклики та інше," - рапортувала у Цевиком Одеська губкомісія з вилучення церковних цінностей. З метою залякування провінційного духовенства і дискредитації церковного керівництва були влаштовані московський (квітень - червень) і петроградський (червень - липень) процеси, що започаткували розгром "церковної контрреволюції".

Судові процеси над служителями культу в Україні 1922 р. не були такими гучними, як столичні, але мали повсюдний і широкоохоплюючий характер. Наприклад, в Одеській губернії під час кампанії вилучення церковних цінностей було притягнуто до кримінальної відповідальності за розповсюдження "провокаційних чуток" 70 служителів культу. Це - окрім тих, хто притягувався за опір вилученню церковних цінностей, за їхнє укриття та за ненадання урядовим комісіям описів церковного майна.

Щоб засудити якомога більше священнослужителів, голова Цевикому М. Скрипник запропонував губкомісіям притягати їх до кримінальної відповідальності за загублення описів церковного майна, складених до 1917 р., або за недостачу церковних цінностей за цими описами. Оскільки вже існували церковні описи, це було неправомочним. Вони складалися під час впровадження декрету про відокремлення

церкви від держави і школи від церкви при передачі церковного майна у користування релігійних громад. Отже, заради політичної мети уряд нехтував власними декретами. В результаті відповідальність за пограбування церков під час громадянської війни покладалася виключно на церковне керівництво. Судові процеси, порушені у 1922 р. проти церковнослужителів і верхівки церковних громад, з усією відвертістю розкривають прихований політичний зміст кампанії з вилучення церковного майна.

Позиція служителів культу щодо пограбування церкви не була однозначною. Більшість підтримала позицію патріарха Тихона, схвалену на зборах московської єпархії 28 лютого 1922 р.: "Самих церковних цінностей не віддавати, а пасивно чинити опір, створюючи у мирян уяву, що церкву грабують; в усіх приходах влаштовувати загальні збори парафіян, на яких виносити протести проти вилучення церковних цінностей, спрямовуючи їх до ВУЦВК".

Через місяць Тихон звернувся до віруючих з відозвою, у якій акт вилучення визначав як "блюзнірський". Він погрожував за сприяння цим діям відлученням від церкви, а служителям культу - позбавленням сану.

Найбільш поширеною формою саботажу декрету було непредставлення комісіям з вилучення описів церковного майна. Іноді затаювалися самі церковні цінності. Служителі культу активно протестували проти насильницького ставлення властей до релігійних установ і відправки вилучених цінностей у розпорядження центральних урядових органів. Їх подальша доля невідома. Так, за перші п'ять днів діяльності Одеської губкомісії з вилучення тільки в Одесі було складено 28 актів про відсутність описів та інвентарних книг. В окремих місцевостях служителі і парафіяни чинили опір офіційним представникам влади. Але у більшості випадків експропріація пройшла без ускладнень, що визначалося байдужим ставленням переважної більшості населення,

яке вважало цілком природним, щоб церква поділилася з голодуючими своїми багатствами.

Ось кілька довідок із Одеської губернії від 16 травня 1922 р. Начальник Вознесенського повітового управління міліції доповідав про сприятливу ситуацію під час вилучення: "Повідомляю, що вилучення церковних цінностей у повіті, який довірено мені, пройшло без перешкод, за виключенням випадків, що мали місце в с. Волчарці (околиця Вознесенська), в с. Арбузинці, в с. Покровському і Костянтинівській вол., де місцеве селянство запротестувало проти такого вилучення, причому в перших двох пунктах інциденти було полагоджено на місцях".

У Тираспольському повіті після попередніх бесід представників влади з священиками останні самі почали агітувати віруючих за необхідність передачі церковного майна на користь голодуючих. В результаті, як повідомляв голова повітової комісії з вилучення, "було прийнято близько 1000 постанов, а також резолюції про необхідність здавання цінностей, загальна кількість присутніх на цих зборах коло 9 тис. учасників. Під час агіткампанії жодних інцидентів на місцях не зареєстровано. Загальне враження - селянство до початку вилучення було готовим віддати цінності і ставилося до цієї операції досить співчутливо, за виключенням трьох волостей, де священики і куркулі намагалися використовувати незначне молдавське населення з метою нацькувати проти вилучення цінностей". Повсюдно вилученню церковного майна сприяли представники обновленської течії "жива церква", які домагалися захоплення церковного керівництва завдяки підтримці держави. Найбільшим впливом вони користувалися в Харківській, Миколаївській, Катеринославській і Донецькій губерніях. Але навіть у неврожайних місцевостях ідея вилучення не набула цілковитої підтримки. Так, наприклад, в Одесі, за довідками губернського ДПУ, "навіть дійсно робітнича маса висловила негативне ставлення до вилучення".

У таких місцевостях головним експропріатором були органи ДПУ. Активно використовувалася й військова сила. Сам хід вилучення нагадував військову операцію, що ретельно приховувалася від населення. Згідно з доповідною запискою Одеської губкомісії з вилучення в Цевиком від 11 травня 1923 р., саме так проходила передача церковних цінностей на користь голодуючих у губернському центрі: "Губернська комісія надзвичайно уважно поставилася до підготовчої роботи, передбачила майже всі дрібниці в техніці вилучення. Поставивши себе на бойову ногу, надаючи виключне значення справі швидкого вилучення, губернська комісія в дні своїх операцій за санкціями губкому і губвиконкому підпорядковувала собі все і всіх. Для вилучення у місті були мобілізовані партійні і профспілкові працівники, канцеляристи тощо. Враховуючи те, що вилучення у місті, де робітників дуже мало, а міщанська публіка в надлишку, і пеліканівська спадщина (Пелікан - голова місцевого відділення колишньої Спілки російського народу. - Авт.) особливо укорінилася серед духовенства, губернська комісія поставила собі завданням вилучення провести блискавично й рішуче... На таємному засіданні губернської комісії було вирішено заздалегідь не розголошувати дня вилучення, який призначено на 2 червня, щоб не дати можливості попам, що опираються, підготувати активний чи пасивний опір з боку віруючих. Сповіщання було розіслано попам і старостам церков під їх персональну відповідальність за 6 і 3 години до вилучення. В дні вилучення робота була поділена календарним порядком, і губкомісія являла собою військово-оперативний штаб, який був в курсі справи роботи опертрійок (підкомісії) кожні півгодини. Для роботи з вилучення в християнських церквах було створено 12 підкомісій, яким були придані військові частини для охорони і придушення заворушень, коли б такі виникли. Опернакази, що додаються до даної доповіді, наочно ілюструють готовність губкомісії

зустріти у всеозброєнні можливі прецеденти. В цей день містом дефілювали червоні частини всього Одеського гарнізону під виглядом маневрених занять, і посильно працювала агентура повідомних органів".

Завдяки залученню військових формувань та сил державної безпеки, місцевій адміністрації вдавалося добре "почистити" релігійні установи. Особливо постраждали синагоги. Оскільки у таких закладах цінностей взагалі було мало, губкомісія дала директиву: "Всім опертрійкам в синагогах брати дочиста, щоб не було провокацій: "у жидів беруть мало".

Але вилучення набуло грабіжницького характеру і в православних церквах. Це підтверджує протокол засідання губернської комісії з вилучення від 20 травня 1922 р., де розглядалися скарги священнослужителів про конфіскацію особистих речей: євангелій та чернецького ордена єпископа Олексія. Зрозуміло, що відповідь комісії була негативною: у монахів і, зокрема, у єпископа не може бути особистих речей.

Навіть така тотальна експропріація державою вважалася недостатньою. Тому, коли у травні 1922 р. стали надходити повідомлення про завершення роботи більшості губкомісій, Центральна комісія з вилучення церковних цінностей запропонувала їм повторно перевірити за інвентарними книгами наслідки вилучення, особливо в Миколаївській, Катеринославській, Полтавській, Волинській та Чернігівській губерніях. Крім того, було проведено тижневик добровільної здачі церковних цінностей служителями культу, які розкаювалися у приховуванні.

Наприкінці липня 1922 р. кампанію з вилучення церковних цінностей було закінчено. Держава отримала 3 пуди 3 фунти і 75 золотників золота, понад 3 тис. 105 пудів срібла, 125 крб. золотом і 8 тис. 615 - сріблом, 858 діамантів загальною вагою 1469 каратів, інше - дорогоцінне каміння та коштовні метали. Зібрані церковні багатства оцінювалися більш ніж у 834 тис.

крб. золотом.

Церковне майно надсилали спочатку до республіканської, а потім до російської комісій з вилучення, що затримувало їх реалізацію для допомоги голодуючим. Це підтверджує лист українського уряду до Москви від 1 червня 1922 р. з клопотанням про передачу республіці для боротьби з голодом 15% надходжень від вилучення церковних цінностей. Це клопотання було задоволено з серпня 1922 по липень 1923 рр.

Засіяти лани!

Навесні 1922 р. плани продовольчого забезпечення неврожайних місцевостей УСРР виконувалися досить повільно. Державна допомога концентрувалася на підготовці до сівби ярих. Причому, до плану отримання насіннєвої допомоги УЕР включила лише три з п'яти неврожайних губерній УСРР. Зокрема, голодуюча Катеринославщина "прив'язувалася" для постачання до відносно благополучної Кременчуцької губернії, Донеччина - до врожайної Полтавщини, а Запоріжжя залишалося за Київщиною. За рахунок внутрішніх заготівель Наркомпрод надав позику селянам зазначених губерній у розмірі 2,5 млн пудів насіннєвого зерна. Ще 235 тис. пудів зерна вони отримали від ЦК Допгол ВУЦВК.

Поза увагою уряду опинилися неврожайні Миколаївщина і Одещина. Не покращила ситуацію і постанова УЕР про передачу на користь голодуючих вантажів так званих мішечників (осіб, які закуповували зерно у врожайних місцевостях всупереч забороні торгівлі зерном до завершення державних хлібозаготівель - Авт.), що конфіскувалися на залізницях УСРР. Проте уряд вперто відмовляв голодуючим України у дозволі на закупівлю зерна у врожайних місцевостях до закінчення державних хлібозаготівель, хоча таке право було надано голодуючим Росії (19 листопада 1921 р. Всеросійський ЦВК дозволив проводити в Україні заготівлі хліба голодуючим Киргизької (Казахської) АСРР та Астраханської і Царицинської губерній РСФРР - Авт.).

Дефіцит насіння дещо послабив імпорт 1,5 млн пудів кукурудзи з Румунії і 216 тис. пудів ячменя з Чехії, однак це насіння прибуло в Україну із запізненням - на початку травня 1922 р.

Прагнучи перешкодити використанню голодуючими насіннєвої позички у їжу, Раднарком УСРР 10 березня 1922 р. ухвалив драконівську постанову "Про відповідальність за недбале зберігання, псування, розкрадання, затримку під час доставки і неправильне використання посівного матеріалу". Вона карала селян "примусовими роботами або позбавленням волі на строк до трьох років з частковою конфіскацією майна чи без такої". Однак репресивні заходи не допомагали: селяни вважали, що краще позбавитися волі, але зберегти життя.

Недалекоглядна соціальна політика уряду поставила під загрозу зриву проведення ярої сівби. Як вказував секретар ВУЦВК М. Сирота у червні 1922 р., "малопостачальність голодуючих губерній УСРР викликала надзвичайну смертність виробляючого населення, занепад фізичних сил населення, яке не могло провести засівкампанію, загибель та забій робочої худоби, а також поїдання значної частини засівматеріалу, отже скорочення засівплощ".

Становище на півдні України погіршувалося з кожним днем, але продовольча допомога із врожайних губерній не надходила. "Жалюгідні подачки, що надсилаються, нікого не рятують від смерті і викликають тільки роздратування. Необхідно терміново надіслати 20 лікарняно-харчувальних пунктів з пропускною спроможністю 2 тис. чоловік щоденно. Стільки ж пунктів необхідно для підтримки виснажених. Помічені села, де немає коней. Затримка і незастосування [необхідних - Авт.] заходів спричинить вимирання населення, знищення сільського господарства і створить пустелю у Гуляй-Пільському пов.", - писав 25 січня 1922 р. у ЦК Допгол ВУЦВК голова Гуляй-Пільського повітового виконкому.

Жахливу картину голодного лиха малює звернення Донецького губвиконкому та губкомісії допомоги голодуючим до ВУЦВК від 30 січня 1922 р.: "Голод в Донбасі набрав у Маріупольському, Гришинському, Таганрозькому повітах жахливих розмірів. Голодує до п'ятисот тисяч чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не отримано жодної зернини. Просимо ваших термінових розпоряджень про нагальне надсилання продвантажів на адресу Донецького губкомдопголоду".

Відчаєм і безвихіддю просякнуті рядки повідомлення Катеринославської губернської ради захисту дітей до Центральної комісії при ВУЦВК про становище дитячого населення губернії: "Перед губрадзадітом (губернською радою захисту дітей - Авт.) надзвичайно тяжкі перспективи. Зібрано із відрахувань і пожертв дуже мало, ледве натягується в нинішній час до 2 тис. пудів продовольства. З хліба, який відпущено у вигляді державної допомоги за грудневим і січневим нарядами, отримано замість 100 вагонів, що потрібно було, тільки п'ять вагонів. Надалі на отримання хліба із Кременчуцької губ., до якої в продовольчому відношенні прикріплена Катеринославська губ., майже зовсім не доводиться розраховувати. В довідках, що при цьому додаються, вказується кількість голодуючих дітей та їх задоволення [харчуванням - Авт.] за січень місяць. В цілому за січень місяць задоволено всього тільки 7% загальної кількості голодуючих дітей, проте на лютий становище ще більше загострюється, і ми стоїмо перед необхідністю скоротити й цей убогий відсоток задоволення".

І це у губерніях, які включено до урядової програми допомоги голодуючим! Населення інших неврожайних місцевостей не мало навіть надії на врятування...

"У трьох повітах Одеської губернії після реєстрації з'ясовується близько 111 тис. дітей голодуючих, і

для того, щоб їх забезпечити за нормою голодуючих, необхідно мати на чотири місяці запас в 167 тис. пудів хліба; але в розпорядженні комісії є всього 31 тис.", - повідомляв у Центральну комісію допомоги голодуючим уповноважений Одеської губкомісії Допгол 6 січня 1922 р. Не розраховуючи на державну допомогу, він благав лише про дозвіл закупівлі продовольства у врожайних губерніях, надання позички для організації громадських робіт для голодуючих і використання продовольчих ресурсів губернії тільки для її населення. Відповідь приголомшувала: уряд зобов'язав Одещину надіслати 33 тис. пудів у Запоріжжя.

Одноденна газета "Підсумки і завдання Одеського губкому допомоги голодуючим" від 1 вересня 1922 р. з гордістю повідомляла про виконання цього завдання: "Губкомдопгол спрямував продовольство і в голодуючу Запорізьку губ. у кількості 33 тис. пуд." Але доцільність такої допомоги була сумнівною.

Хоча голод в степових губерніях України зростав, центральний уряд продовжував викачувати її продовольчі ресурси. Як зазначалося у записці секретаря ЦК Допгол ВУЦВК М. Сироти, "допомога голодуючим на Україні відзначалася специфічною особливістю - до березня місяця вся лінія боротьби з голодом на Україні може бути охарактеризована як "поволзька", однак фактично така ситуація зберігалася до літа 1922 р. Хоча перші безкоштовні їдальні громадського харчування Українського Червоного Хреста (УЧХ) були утворені в голодуючих Катеринославській, Запорізькій і Донецькій губерніях ще у лютому 1922 р., вони забезпечували 1% тих, хто потребував допомоги. У травні місяці мережа безкоштовного громадського харчування збільшилася. В їдальнях УЧХ харчувалося до 10% голодуючих. В той же час відсоток тих, хто отримував державну продовольчу допомогу у Поволжі, досягав від 60 до 80%. Злиденність ресурсів допомоги голодуючим в Україні визначала відсоток тих, хто харчувався.

Свобода після пограбування

Лише 16 травня голова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету Г.Петровський звернувся з клопотанням до Центральної комісії допомоги голодуючим РСФРР, щоб дозволили припинити допомогу неврожайним місцевостям РСФРР. "Відповідно до вашої статті про голод в Росії, - писав він члену ЦК Допгол ВЦВК О. Винокурову в листі від 16 травня, - є перелом в кращий бік. На Україні навпаки. Херсонські жахи продажу людського м'яса розширюються, в робітничих районах йде вимирання робітників великої індустрії - в Херсоні, Миколаєві, Маріуполі, Нікополі, Таганрозі. На 1 квітня голодуючих 1 млн. Допомога в більшості - 1/8 фунта хліба надається лише 15%. Прошу повної згоди на залишення всіх добровільних зборів на Україні і заборону вивозу наркомпродівських вантажів в Москву, залишення ресурсів компроду в Україні". Однак, цей запит залишився без очікуваної урядом України відповіді.

24 травня Г. Петровський знову звернувся до Москви, але вже безпосередньо до ВЦВК. Цього разу він ретельно обгрунтував своє прохання довідками про катастрофічне посилення голоду на півдні України і невідповідність державної допомоги чисельності голодуючих: "За даними на 1 травня у п'яти губерніях України: Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській, Одеській налічується 3 млн 709 тис. 556 голодуючих, що складає близько 35% всього населення вказаних губерній. Процент голодуючих, за даними губерній, коливається, знижуючись до 22% по Донецькій губ. і підіймаючись вище 75% - по Запорізькій. Близько 40% всього голодуючого населення складають діти. Кількість потребуючих допомоги сягає по всій Україні 6 млн 600 тис. чоловік. Розмір допомоги, що отримує населення голодуючих губерній України через державні органи, не перевищує 7,5% всього голодуючого населення, коливаючись між 4,2% в Миколаївській губ. і 15,4% по Донецькій губ".

Обурений ігноруванням попереднього клопотання про припинення вивозу українського зерна до РСФРР, Петровський вказав на факти упередженого ставлення центрального керівництва до голодуючих УСРР: "Маючи своє Поволжя, Україна з початку кампанії по 1 травня надіслала в голодгубернії РСФРР, що прикріплені до неї, 960 вагонів продовольства, тобто в чотири рази більше, ніж своїм голодуючим губерніям, яким надіслала всього 232 вагони. Такий стан зберігається і до цього часу", - підбивав сумні підсумки виконання вказівок центрального уряду голова ВУЦВК.

Фактично звинувативши центр у причетності до голоду в Україні, він вже просив не тільки про залишення в республіці надходжень по лінії кампанії допомоги голодуючим, а й про асигнування коштів із центрального бюджету на боротьбу з голодом та епідеміями.

Намагаючись вплинути на центр, ВУЦВК зважився на крайній крок. На травневій сесії він без дозволу центру надав розголосу цій вимозі голови ВУЦВК, але так і не наважився на самочинне припинення вивозу продовольства до РСФРР.

Рішення сесії стало підставою для повторного звернення Петровського до ВЦВК. Але у листі від 1 червня він вже не просив, а наполягав: по-перше, на залишенні у республіці всіх коштів, що були зібрані з загальногромадянського податку на боротьбу з голодом, по-друге, на збільшенні до 15% частки України у придбанні хліба на вилучені церковні цінності і, по-третє, на збільшенні відшкодувань коштів УСРР. Крім того, вказуючи "на становище робітників України, що особливо погіршувалося, і про приєднання стосовно допомоги до України Криму", він просив "про відміну обов'язків з вивозу хліба до РСФРР". Зрозуміло, що ВЦВК не міг залишити поза увагою вимоги законодавчого органу УСРР. До того ж продресурси України були майже повністю вичерпані. У червні 1922 р. Україна була відкріплена від продовольчого постачання Поволжя.

Після цього запізнілого рішення допомога голодуючим України різко зросла. Між травнем і серпнем на південь республіки було відправлено 1 тис. 610 вагонів з 3 тис. 1, надісланих Всеукраїнською комісією допомоги голодуючим у неврожайні місцевості РСФРР і УСРР з осені 1921 р. На жаль, ця допомога не покривала хлібного дефіциту українських губерній. На 1 вересня 1922 р. продовольчу допомогу за рахунок державних коштів та населення отримувало 425,6 тис. чоловік.

У 1922/23 р. Москва знову прикріпила для продовольчого забезпечення Українською РСР голодуючих іншого регіону РСФРР - тепер вже Криму. Для них щомісячно відраховувалося 10% надходжень від комісій з боротьби з наслідками голоду.

Іноземні рятівники

Вирішальну роль в порятуванні голодуючих зіграли іноземні благодійницькі організації, які забезпечували 1,8 млн чоловік. Їх діяльність в Україні тривала з березня 1922 по серпень 1923 рр.

Ідею допомоги з боку "буржуазних кіл" В. Ленін спочатку не сприймав. Г. Гувера і його найближчого співробітника У. Брауна він називав "нахабами" і "брехунами". Тим на менш, голова Раднаркому дав згоду на переговори з Брауном у Ризі. 2 серпня він надрукував звернення до міжнародного пролетаріату. Після цього до організаційних зусиль у справі надання продовольчої допомоги Росії підключився Комінтерн. Так виник "Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії", пізніше перейменований в "Міжробдоп" (Міжнародний комітет робітничої допомоги - Авт.). Пролетарські організації не мали достатньо коштів, і російському урядові довелося з 20 серпня 1921 р. запросити працівників АРА. Але в Україну чужоземних рятівників ніхто не запрошував. Вважалося, що тут все благополучно…

Взаємовідносини Харкова і Москви у критичній

ситуації, коли від голоду гинули десятки тисяч селян України, вичерпно характеризує такий уривок з листа Раковського до Леніна: "Україна не робила будь-якого звернення за допомогою до Росії або закордону, і різні міжнародні комітети допомоги голодуючим допустили в Україну лише в січні, та й то після того, як вони самі полізли туди зі згоди РСФРР". Знаючи ставлення вождя більшовиків до надання допомоги "імперіалістичною буржуазією", Раковський обирав у цьому листі відповідну лексику.

Зловмисну інформаційну блокаду голодуючих України першими прорвали менноніти громад США, Канади і Нідерландів. Хоч ця протестантська громада проповідувала смиренність, вона не могла допустити голодної смерті своїх братів по вірі, які мешкали в Запорізькій та Миколаївській губерніях. Міжнародні меннонітські організації звернулися до Раковського з настійною вимогою надати їм можливість відкрити харчувальні пункти. У жовтні 1921 р. Раковський уклав з ними відповідну угоду від імені уряду УСРР. Але реалізувати цю угоду менноніти відразу не змогли. В Україну їх не пускали до березня 1922 р.

У грудні 1921 р. Х. Раковський уклав угоду з місією Нансена (неофіційна, але вживана назва організації загальноєвропейської допомоги радянській Росії, утвореної влітку 1921 р. норвезьким вченим, лауреатом нобелівської премії Фрітьофом Нансеном, яка об'єднувала під егідою Міжнародного Червоного Хреста 15 релігійно-добродійних товариств і комітетів Червоного Хреста окремих країн), а в січні 1922 р. - з Американською адміністрацією допомоги (ААП, АРА - American Relief Administration - Авт.) про поширення на території Української РСР усіх видів допомоги, які раніше направлялися цими організаціями російським голодуючим. Та лише у травні 1922 р. АРА і місія Нансена розгорнули свою діяльність в Україні. До цього часу їм чинилися різні перепони з метою зосередження допомоги у Російській Федерації.

15 лютого 1922 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВЦВК прийняла рішення "... просити АРА через т. Ейдука (О.В. Ейдук - член колегії ВЧК, представник уряду РСФРР при АРА - Авт.) зосередити свої ресурси у Поволжі, не розкидаючи апарат харчування по інших районах РСФРР". Тут мова йшла й про Україну. Це засвідчує лист радника повноважного представника УСРР в Москві голови ВУЦВК Г.Петровського від 9 березня 1922 р.: "...Відповідно до постанови ЦК РКП(б) ЦК Допголоду (так у документі - Авт.) постановив не розширяти межі роботи АРА поза Поволжям, так що на цьому грунті т. Ейдук не дозволяє підготовчих робіт для допомоги АРА на Україні. Необхідно ЦК Допголоду УСРР опротестувати в ЦК РКП(б) постанову ЦК Допголоду РСФРР, у протилежному випадку допомога АРА для України буде припинена".

Проте й українські власті не поспішали зі сприянням діяльності американської адміністрації в Україні. На бездіяльність і бюрократизм місцевих чиновників скаржився наркому землеробства УСРР Д. Мануїльському представник директора Американської адміністрації допомоги на Україні Філіп Матюс. "Я приїхав у Харків 15 грудня 1921 р., з того часу доклав всі свої старання до того, щоб розпочати надання допомоги голодуючим. ...І хоча я неодноразово звертався із закликом з цього приводу до пана Раковського - голови Ради міністрів України, і до секретаря українського центрального комітету КП(б)У, і до голови Харківського виконавчого комітету, мені не було надано будь-якого сприяння у цій справі. Незважаючи на угоду, підписану Україною і Американською адміністрацією допомоги, урядовими чиновниками мені дано було багато обіцянок, але жодних наслідків до цього часу немає", - писав він у листі від 28 січня 1921 р. Розгадка цього нонсенсу була проста. Москва ще не підтвердила угоди українського уряду.

Після полагодження між центральною і республі-

канською владами питання про діяльність іноземних організацій в Україні українські голодуючі врешті-решт отримали довгоочікувану допомогу. Але вона, насамперед через значну затримку, не була рівноцінною тій, що надавалася голодуючим РСФРР; а по-друге, не всі іноземні організації були допущені в РСФРР. Як це не дивно, поряд з "націоналістичним" комітетом М. Грушевського, не допущений був і Міжробдоп. До осені 1922 р. його вантажі відправлялися лише у неврожайні місцевості РСФРР.

Недостатню увагу центрального уряду щодо українських голодуючих засвідчує лист секретаря Донецького губкому Е. Квірінга від 26 червня 1922 р. до ЦК КП(б)У, ЦК Допгол ВУЦВК та ЦК Робдопгол Південбюро ВЦРПС (Центральний робітничий комітет допомоги голодуючим при Південному бюро ВЦРПС - Авт.): "...За повідомленнями ЦК Допгол, в Донбасі повинен був діяти Нансен. Де ж він? Чи ЦК Допгол гадає, що в Донбасі недостатньо потрібна допомога? Ми ставимо зараз як термінову задачу необхідність відкриття їдалень для дітей робітників Донбасу. Навряд чи робітники Москви знаходяться в гірших матеріальних умовах, ніж робітники Донбасу, а між тим за кореспонденцією у "Правді" у всіх районах Москви АРА відкрила їдальні для дітей робітників".

Більш того, російський уряд намагався припинити іноземну допомогу голодуючим України і спрямувати її на користь голодуючих РСФРР. За повідомленнями від 13 липня 1922 р. голови української місії у Німеччині В. Ауссема до ЦК Допгол ВУЦВК, НКЗС та ЦК КП(Б)У, члени російської делегації А. Ейдук, П. Смідович та М. Крестинський блокували інформацію про голод в Україні на міжнародному з'їзді комітетів і комісій Допгол: "Перша доповідь т. Смідовича містила загальні відомості про стан в голодному районі, причому, цифри, що ним наводилися, згадувалися про Україну, хоча на розпорядчому засіданні закордонної делегації 4-го ц. м., про яке ми вам писали, про наші

домагання про співдоповідь т. Ейдука, заперечив, що ніякої доповіді про Україну не потрібно, тому що Смідович, мовляв, має більше даних і відомостей, ніж "Ауссем і Калюжний разом", і що він, безумовно, в своїй доповіді висвітлить становище у всіх частинах республіки. Наступна доповідь Ейдука торкалася діяльності закордонних комітетів і організацій, причому, собою Україна ані словом не згадувалася".

Тільки завдяки зусиллям представників України на цьому форумі, світова громадськість дізналася про страхітливе становище на півдні України і необхідність допомоги його населенню.

Після закінчення роботи з'їзду уряд уклав ряд нових договорів з іноземними організаціями. Так, договори про спільну боротьбу з епідеміями були укладені з французьким Червоним Хрестом і Комітетом охорони здоров'я Ліги Націй, з Товариством допомоги німецьким колоністам Чорноморського узбережжя й американською організацією "Форвардс", а також "Міжробдопом". Важливе значення для відбудови сільського господарства голодуючих губерній мала домовленість про співробітництво з американським об'єднаним комітетом "Джойнт", який вийшов зі складу АРА. В 1923 р. Раднарком УСРР підписав договір з Міжнародною спілкою допомоги дітям.

У тогочасній пресі наголошувалося на міжнародній пролетарській солідарності. Роль "буржуазної" АРА і "сіоністського" "Джойнта", навпаки, замовчувалася, або применшувалася. Ця тенденція з преси потім перейшла до радянської історіографії. Остання приписувала Г. Гуверу (якому судилося потім стати 31-м президентом США) подвиги не в сфері благодійництва, а в сфері шпигунства. Однак, безстороння статистика ставить кожну закордонну організацію допомоги на власне місце. За весь час допомоги Міжробдоп надав голодуючим України 383 тис. пайків, місія Фритьофа Нансена - 12,2 млн, АРА - 180,9 млн пайків. Допомога інших благодійницьких

організацій була значно меншою. Таким чином, саме АРА у 1921/22 р. врятувала сотні тисяч голодуючих, які були приречені на смерть.

У липні 1923 р. на урочистій зустрічі зі співробітниками Американської адміністрації допомоги, які залишали країну, заступник голови Раднаркому СРСР Л. Каменєв заявив: "Завдяки величезним, цілком безкорисливим зусиллям АРА, мільйони людей різного віку були врятовані від смерті, й цілі поселення, й навіть міста уціліли від загрожуючої катастрофи. Нині, коли з припиненням голоду величезна робота АРА закінчується, РНК від імені врятованих мільйонів трудящих і уряду радянської Росії та союзних республік вважає своїм обов'язком перед лицем усього світу висловити цій організації, її голові Герберту Гуверу, представникові в Росії полковнику Хаскелю і всім його співробітникам свою глибоку вдячність і заявити, що народи, які населяють Союз Радянських Соціалістичних Республік, ніколи не забудуть наданої їм американським народом через АРА допомоги, вбачаючи в ній основу майбутньої дружби двох народів". Але ці обіцянки, як і об'єктивна оцінка діяльності АРА, незабаром були забуті радянським урядом. Американських борців з голодом в Росії та Україні затаврували як "брехунів" і "шпигунів".

Пік діяльності АРА, як й інших іноземних благодійницьких організацій в Україні, припадав на літо 1922 р. В серпні 1922 р. іноземні організації забезпечували харчуванням 1,8 млн жителів неврожайних губерній України (комісії допомоги голодуючим при радах - близько 400 тис.). Тільки в 1922 р. іноземні організації допомоги завезли в Українську СРР близько 2,3 млн пудів продовольства (8% із загальної суми пожертв, що надійшли у радянські республіки з-за кордону). Це майже стільки, скільки зібрала для голодуючих Росії й України Центральна комісія допомоги голодуючим ВУЦВК (ЦК Допгол).

У 1922/23 р. на прохання радянського уряду іноземні організації надавали переважно виробничу

допомогу голодуючим. До квітня 1923 р. іноземні організації завезли в Україну 250 тис. кіс, 100 плугів, 428 жниварок, 100 сортувалок, 400 віялок, 1335 коней, 500 корів, більше 15 вагонів насіння, обладнання для 15 сироварень і книжки для 40 сільськогосподарських бібліотек.

Найбільш спроможною серед іноземних організацій був "Джойнт", який асигнував 1,5 млн доларів на безпроцентну позику селянським кооперативам. Його позику отримали 10 тис. одноосібних селянських господарств у 29 єврейських колоніях і 27 українських селах Донецької, Одеської та Катеринославської губерній. Від робітничих і комуністичних партій виробничу допомогу надавали "Міжробдоп" і "Товариство технічної допомоги Росії".

Як і у попередньому році, розгортанню допомоги іноземних благодійницьких організацій перешкоджав бюрократизм чиновників із Москви. 9 березня 1923 р. Раднарком України звернувся до центрального уряду зі скаргою про затримку надходження коштів на оплату організаційних витрат діяльності іноземних комітетів Допгол. "Незважаючи на те, що Україні доводиться нести витрати з утримання іноземних організацій в сумі, що дорівнює не менше 1/5 загальнофедеративних витрат на ці потреби, із загальносоюзних ресурсів Україні надано лише 1/14, причому, і кошти, що належать Україні, затримуються ЦК Наслідгол ВУЦВК", - повідомлялося у листі Раднаркому УСРР.

Боротьба з "наслідками" голоду

Характер і напрямки державної допомоги голодуючим селянам України у 1922/23 р. визначалися не стільки потребами їх продовольчого забезпечення, скільки господарськими інтересами держави і, насамперед, рішенням поновити хлібний експорт.

Перспективи повторного недороду на півдні України були з'ясовані урядом ще у липні 1922 р. внаслідок обслідування голодуючих губерній урядовою ко-

місією, яка була надіслана за рішенням Особливої комісії з палива і продовольства при Українській економічній раді. Член комісії - заступник наркома землеробства Клименко зауважив, що "...опріч допомоги у справі відродження сільського господарства, хліборобам протягом цілого року треба буде допомагати продовольчими ресурсами. І коли ми не досить присвятимо цій справі уваги, то зима 1922 - 1923 рр. може бути для селян південних губерній не менш голодною, ніж зима 1921-1922 рр." Однак це застереження не було взято до уваги.

Надмірні експортні потреби призвели до помилкового розрахунку хлібного балансу республіки за розкладковим принципом. Саме визначення продовольчих і фуражних потреб неврожайних губерній республіки на мінімальному рівні (з розрахунку 13 пудів на рік на їдця та 5 пудів - на худобу) призвело урядову комісію до хибного висновку про можливість майже повного зернового самозабезпечення цього регіону у 1922/23 р. Надалі розрахунки хлібного балансу степових губерній дещо коригувалися, коли виявилося погіршення перспектив врожаю. Проте, принцип мінімального забезпечення селянських господарств залишався недоторканим.

Восени 1922 р. Москва офіційно оголосила, що врожай майже повністю припинив голод. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК перейменували в Центральну комісію з боротьби із наслідками голоду (ЦК Наслідгол). Для забезпечення селян, і у першу чергу незаможників, насінням, сільськогосподарським реманентом і робочою худобою була утворена система сільськогосподарського кредитування. Голодуючим районам України було виділено 77% сільськогосподарських кредитів, що були в розпорядженні республіканських органів. За рахунок цих кредитів селяни неврожайних губерній придбали 19 молотарок, 101 сівалку, 459 плугів і 396 борін, 328 коней і 60 тракторів.

Оскільки головні кошти надавалися для відбудови селянських господарств та організації громадських робіт і трудових артілей безробітних, розміри громадського харчування обмежувалися. Безкоштовні їдальні громадського харчування у незначній кількості були залишені лише для голодуючих дітей і безробітних у промислових центрах республіки. Але для голодуючих селян безкоштовна продовольча допомога була замінена на зворотну шляхом кредитування. Головним видом продовольчої допомоги селянам неврожайних губерній стала продовольча позика, загальний розмір якої складав 5,8 млн пудів зерна і кукурудзи. Ще 4,2 млн пудів цих культур селяни отримали у вигляді насіннєвої позики. Однак 9,6 млн пудів зернових і кукурудзи не змогли покрити хлібний дефіцит у неврожайних губерніях, що складав не менше 20 млн пудів.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Центральний уряд буквально виривав шматки з голодного рота українських дітей, аби нагодувати дітей у "червоних столицях" і в Поволжі. Але російські робітники і селяни не винні у тому, що їм постачали хліб, заготовлюваний з кров'ю у голодуючих місцевостях України.

Чим же можна пояснити невпинні вимоги центру відвантажувати хліб, його небажання враховувати трагічну ситуацію з продовольчим становищем самої України? Документальних свідчень, звичайно, бути не може. Здається, однак, що більшовицький уряд керувався двома мотивами. Перший з них цілком очевидний.

Державна партія почала свою грандіозну соціально-економічну програму зі спроб налагодити систему пайкового постачання робітників націоналізованої промисловості. Якби вона не справлялася з наданням хоча б мінімальних пайків багатотисячним робітничим колективам, останні відмовили б їй у підтримці. Це загрожувало падінням політичного режиму у тій

Оскільки головні кошти надавалися для відбудови селянських господарств та організації громадських робіт і трудових артілей безробітних, розміри громадського харчування обмежувалися. Безкоштовні їдальні громадського харчування у незначній кількості були залишені лише для голодуючих дітей і безробітних у промислових центрах республіки. Але для голодуючих селян безкоштовна продовольча допомога була замінена на зворотну шляхом кредитування. Головним видом продовольчої допомоги селянам неврожайних губерній стала продовольча позика, загальний розмір якої складав 5,8 млн пудів зерна і кукурудзи. Ще 4,2 млн пудів цих культур селяни отримали у вигляді насіннєвої позики. Однак 9,6 млн пудів зернових і кукурудзи не змогли покрити хлібний дефіцит у неврожайних губерніях, що складав не менше 20 млн пудів.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Центральний уряд буквально виривав шматки з голодного рота українських дітей, аби нагодувати дітей у "червоних столицях" і в Поволжі. Але російські робітники і селяни не винні у тому, що їм постачали хліб, заготовлюваний з кров'ю у голодуючих місцевостях України.

Чим же можна пояснити невпинні вимоги центру відвантажувати хліб, його небажання враховувати трагічну ситуацію з продовольчим становищем самої України? Документальних свідчень, звичайно, бути не може. Здається, однак, що більшовицький уряд керувався двома мотивами. Перший з них цілком очевидний.

Державна партія почала свою грандіозну соціально-економічну програму зі спроб налагодити систему пайкового постачання робітників націоналізованої промисловості. Якби вона не справлялася з наданням хоча б мінімальних пайків багатотисячним робітничим колективам, останні відмовили б їй у підтримці. Це загрожувало падінням політичного режиму у тій

кризовій ситуації, що виникла багато в чому завдяки настирливим кількарічним спробам створити на руїнах ринкового господарства систему комуністичного виробництва й розподілу. Голодні, але згуртовані робітничі колективи були набагато небезпечніші для влади, аніж голодуючі розпорошені селяни. Тому перевага у продовольчому постачанні завжди надавалася промисловим районам, а не сільській місцевості. Як ми пересвідчилися, у 1922 р. на шахтах Донбасу було утворено тримісячний запас хліба, тоді як в селах Донецької губернії люди не дістали допомоги.

Другий мотив не лежить на поверхні. Справа в тім, що опорою більшовиків були центральні райони колишньої імперії. Охоплені національно-визвольним рухом окраїни відірвалися від центру, і в них утворилися власні уряди, що протистояли Раднаркому. Аби заручитися підтримкою населення на контрольованій ними території і використати цю підтримку на повалення "контрреволюційних" урядів національних окраїн, більшовики створювали легенду про величезні багатства окраїн, що мали бути використані в інтересах трудящих центральних районів, які справді голодували. Типовий приклад - промова В. Леніна на Всеросійській нараді відповідальних організаторів з роботи на селі, скликаній у червні 1920 р. у Колонному залі будинку спілок. Присутні почули від голови Раднаркому такі міркування: "Ми гарантовані, що перемога буде скоро, що цілком гарантуємо себе від голоду. Ми одержуємо повідомленні від товаришів, які приїздять з далеких місць, про те, що робиться на окраїнах. Я бачив товаришів, які приїхали з Сибіру, товаришів Луначарського і Рикова, які приїхали з України. Про багатства цього краю вони говорять з нечуваним здивуванням. На Україні годують пшеницею свиней, На Північному Кавказі, продаючи молоко, баби молоком споліскують посуд... Але ми ще не взяли по-справжньому України, Північного Кавказу і Сибіру. Якщо це буде зроблено, ми по-справжньому

і добросовісно забезпечимо робітника двома фунтами хліба на день".

Насправді Україна 1920 р. не нагадувала нічим місцевостей з молочними ріками і киселевими берегами. Дійсність виглядала інакше: нескінченні війни, особливо найбільш руйнівна громадянська, підірвали відносний добробут південних губерній імперії, що існував до революції (на відносність цього добробуту не раз вказував й сам Ленін до 1917 р.).

Залишається зробити такий висновок: поведінку центрального уряду, який робив все можливе для порятування Поволжя і викачував зерно з голодуючого півдня України, не можна назвати ірраціональною. Цей уряд знав, що робив. Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом, який називали "куркульським" або "політичним" бандитизмом. Після завершення війни з Польщею й ліквідації військ Врангеля повстанський рух в Україні став першорядною проблемою для влади. Голова Реввійськради Федерації Л.Троцький 1 грудня 1920 р. запропонував Південному фронту, яким командував М. Фрунзе, цілком зосередитися на розгромі повстанців. "Очищення України від бандитизму, - вказувалося у директиві Реввійськради, - і тим самим забезпечення в ній сталого режиму - є питанням життя і смерті для Радянської Федерації та її міжнародного становища".

У 1921 р. внутрішні війська разом з найбільш боєздатними частинами Червоної армії діяльно викорчовували повстанських рух, який широким потоком розливався в багатьох українських губерніях. Як констатувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їзду рад, за цей рік було зроблено у справі замирення села більше, ніж за весь попередній час. Всеукраїнська ЧК подала відповідну статистику: за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, в тому числі: вбито у боях - 189, розстріляно - 9, заарештовано - 84, добровільно з'явилося з повинною і було амністовано - 162. Більша частина тих, хто з'явився з повинною,

припадає на другу половину року. Чому?

У радянській історіографії стверджується, що повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули благотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконливіше звучить версія, що випливає з досвіду боротьби найбільш свідомого отамана - "батька" Нестора Махна. Переслідувані кавалерійськими і броньованими частинами Червоної армії, махновці зібралися на останню нараду 21 липня 1921 р. в с. Ісаївка Таганрогського повіту, де обговорювалося одне питання: у якому регіоні продовжити боротьбу? "Батько" спробував перемістити базу бойових операцій на схід і зробив рейд по донецьких і поволзьких степах. Але в умовах голоду, що наближався, бойова активність селян зменшилася до нуля. Не підтриманий ніким, Махно змушений був повернути тачанки на захід і перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер, опинившись у вигнанні в Румунії.

Голод виявився фактором, що ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допомагав природі справитися з повстанцями, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній України. Нещадна хлібозаготівельна політика уряду мала в своїй основі терористичний характер. Тоталітарний режим для придушення опору повною мірою використовув терор голодом (подібно інституту закладництва, або концтаборів, що також вперше були використані як інструмент державної політики).

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1932-1933 рр.)

ПРИЧИНИ

"Продрозверстка" по-сталінському

Загальновизнаним є той факт, що голод 1932-1933 рр. був спричинений насильницькою суцільною колективізацією, горезвісними хлібозаготівлями, людиноненависницькою політикою розкуркулення, відвертим масовим терором тоталітарного режиму проти селян України. Він був зумовлений широкомасштабними політичними, соціально-економічними експериментами ВКП(б) в Україні. Дехто з дослідників, особливо зарубіжних, вважає, що голод був викликаний "боротьбою нації проти нації", яка призвела до "добробутного існування російської нації". Ми не заперечуємо антиукраїнського спрямовання голоду, але далекі від думки, що російські селяни "нажилися" з чужого лиха. Творці голодомору, а це велика армія партійної і державної номенклатури, яка була багатонаціональною за своїм складом, не обстоювали інтересів якоїсь однієї нації, а дбали насамперед про зміцнення економічних підвалин комуністичної імперії. Помилково ототожнювати партійно-державну номенклатуру держави тоталітарного типу з російським селянином чи робітником, вчителем чи лікарем, з самим народом. Він теж зазнав великих втрат від тоталітарної системи, яка не визнавала нічого іншого, окрім власних політичних догм та ідеологічних міфів. Вожді диктаторського режиму займалися розбудовою "комуністичного царства", тобто суспільства для бідних і пригноблених, що, власне, і вивершили.

Причини голоду випливають з його штучного походження, тобто він є свідомо організованим тодішнім політичним керівництвом. Така оцінка причин національної трагедії не викликає заперечень і жодного

сумніву. Ретельне вивчення великої кількості архівних джерел, особливо документів про діяльність політбюро ЦК КП(б)У і політбюро ЦК ВКП(б), а також республіканського і союзного урядів, дає усі підстави для висновку про те, що голод в Україні - це свідома акція імперських сил проти українського народу. Він стався внаслідок насильницького запровадження комуністичної доктрини в сільському господарстві, яку українські селяни не сприйняли, тому що від діда-прадіда займалися хліборобством на власній землі.

Основною причиною голоду стала розверстка, яку повторно запровадили у січні 1928 р. Ще 15 грудня 1927 р. до ЦК КП(б)У надійшла телеграма від А.І.Мікояна про необхідність прискорення хлібозаготівель в Україні до союзної комори. А 28 грудня відбулося засідання комісії політбюро з хлібозаготівель. Генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.М.Каганович, який був присутній на цьому засіданні, запропонував відрядити на село комуністів для форсування темпів хлібозаготівель, доручивши В.П.Затонському розібратися "з дефектами хлібозаготівель". 30 грудня до Харкова приїхав секретар ЦК ВКП(б) В.М.Молотов, який теж вимагав від політбюро ЦК КП(б)У форсування темпів хлібозаготівель. Саме тоді для України визначили хлібозаготівельний план в обсязі 265 млн пудів. У райони заготівель зернових культур виїхали всі члени політбюро ЦК КП(б)У. До Харкова надходили телеграми з Москви. Зокрема, 3 січня 1928 р. надійшла телеграма, текст якої написав А.І.Мікоян за дорученням самого Сталіна. Від уряду України вимагали за одну добу "розверстати" мінімальні січневі завдання для кожної округи та кожного села. Вже 7 січня політбюро ЦК КП(б)У обговорило відразу три телеграми: від Сталіна, Молотова і Мікояна. Вони вимагали збільшення плану зернозаготівель для України на 30 млн пудів. Таким чином, ще до поїздки Сталіна до Сибіру, яку пов'язують із початком запровадження так званих

надзвичайних заходів, українські селяни знову зустрілися віч-на-віч з "продрозверсткою". Офіційно її називали хлібозаготівельним планом, хоча у документах з грифом "таємно" вживали термін "розверстка". Відомо, що до хлібозаготівельної кризи і зернової проблеми, які виразно виявилися у 1927 р., призвела волюнтаристська соціально-економічна політика більшовицького уряду протягом десяти попередніх років. Методи, якими вони намагалися подолати хлібозаготівельну і зернову кризи, призвели згодом до катастрофи.

Продрозкладка, запроваджена 1928 р., мала певну відмінність від своєї попередниці років громадянської війни. Відтепер вона була оснащена новими репресивними заходами, а боротьба за хліб знову стала боротьбою за соціалізм. План вважався виконаним лише тоді, коли кожне село чи окреме господарство вивершували особисте "тверде завдання", а не просто виконання районом встановленого хлібозаготівельного плану. Кругова порука земельної громади втрачала своє рятівне значення. Така система хлібозаготівель за розкладкою виснажувала кожне селянське господарство, штовхала його на межу відчаю і голоду. Запровадження так званих надзвичайних заходів, тобто масових репресій до конкретних виробників сільськогосподарської продукції, означало кінець нової економічної політики. Вона втратила своє регулююче значення за умов командно-адміністративного втручання у сільськогосподарське виробництво, у справи кожної селянської родини. НЕП замінила нова система визиску, що викликала переполох у селян.

Хлібозаготівлі супроводжувалися репресіями, фізичним та моральним знущанням з селян. За невиконання так званого твердого завдання їх позбавляли власного помешкання, худоби, землі, реманенту, господарських будівель, зерна, засобів до існування взагалі. Селян засуджували як кримінальних злочинців за невиконання обсягу хлібозаготівель, що неухильно

збільшувалися. Уряд УСРР, аби вислужитися перед своїми московськими покровителями, запевняв їх у невичерпних можливостях республіки. Зокрема, 28 квітня 1928 р. голова Раднаркому України В.Я.Чубар доповідав В.М.Молотову про те, що Україна, "згідно нашої розверстки по округах", спроможна дати навіть 272 млн пудів. Зерно, яке заготовили в Україні, становило 42% від обсягу союзних хлібозаготівель.

Внаслідок насильницьких заготівель, українським селянам бракувало хліба. Весною 1928 р. у деяких південних районах вони просто голодували. Зокрема, у листах секретарів окружкомів партії Одещини йшлося про те, що у березні 1928 р. селяни "буквально голодують". Про факти голоду говорив у листопаді 1928 р. голова ВУЦВК Г.І.Петровський на пленумі ЦК КП(б)У. Тоді з України вивезли 4,1 млн т зерна, тобто четверту частину її валового збору, але розкладка по-сталінському залишила селян без хліба у багатьох селах південних районів України. Заготівлі 1928 р. показали, що навіть силою хліба не заготовити у 5,2 млн селянських дворів. Селяни всіляко чинили опір, але переважно пасивний. Навчені гірким досвідом попередніх років, особливо подіями 1920-1922 рр., українські хлібороби не довіряли державним обіцянкам і закликам. Вони почали ховати хліб на "чорний день". Розкладка пробуксовувала, а репресивні заходи дратували селян, створювали вибухову соціальну ситуацію. Уряд вишукував нові форми і методи заготівель сільськогосподарської продукції, щоб забезпечити шалені темпи "соціалістичної індустріалізації". Про відступ ніхто не говорив, а тактика і стратегія комбінованого наступу проти селян поступово визрівала у головах "кремлівських мрійників". Вихід було знайдено. Майже всі керівники партійних установ, особливо члени політбюро ЦК ВКП(б), дійшли думки, що саме масова колективізація сприятиме подоланню зернової проблеми.

"Дасш колективізацію!"

Ідея суцільної колективізації визріла у грудні 1927 р. Досить завуальовано її подали у своїх промовах Й.Сталін і В.Молотов. Вони говорили про те, що для партії немає завдання важливішого, ніж виробниче кооперування селянських господарств. Вождів непокоїла волелюбність і самодіяльність українських селян. Здійснення масової колективізації, на їхню думку, сприяло б не лише подоланню хлібозаготівельної кризи, а й зміцненню економічних підвалин радянської держави тоталітарного типу. Суцільна колективізація перетворювала самодіяльних українських селян на підневільних кріпаків-колгоспників, тобто нової соціальної спільноти, яка слухняно виконувала б різні державні замовлення.

Мета і завдання масової колективізації були прості й доступні кожному рядовому партійцю: створення кількох десятків тисяч колгоспів замість п'яти мільйонів розпорошених селянських господарств сприяло б швидкому виконанню хлібозаготівель. Зерно легше і швидше вилучити з колгоспів, ніж у мільйонів селянських господарств. Ніхто з політичних лідерів і творців теорії масової колективізації не думав про її жахливі наслідки, про фізичний і духовний злам в українському селі. Проголошена партією соціалістична реконструкція сільського господарства означала насправді створення державного сектора економіки на селі. Колективізація мала розв'язати конкретне господарське завдання - прискорити темпи хлібозаготівель і вирішити проблему з сільськогосподарською сировиною для промисловості. Отже, ідея масової колективізації фактично визріла у грудні 1927 р., а наступного року її визнали за доцільну.

Декілька слів стосовно значення термінів "масова" і "суцільна" колективізація. Інколи їх ототожнюють. Великої помилки тут немає, але між ними існує певна відмінність. Масова колективізація означала заміну одноосібних господарств колективними у певному районі, тобто кількісний показник створення сіль-

ськогосподарських комун, артілей чи ТСОЗів (товариств спільного обробітку землі). Масова колективізація засвідчувала кількісні показники так званого соціалістичного перетворення селянських господарств, коли йшлося про відсоток записаних до колгоспу селянських дворів, про питому вагу колективних і селянських одноосібних господарств у районі, про наявність комун, артілей, ТСОЗів, охоплення ними селянських дворів і навіть сільського самодіяльного населення. Термін "суцільна колективізація" теж розкриває названі явища і водночас відтворює зміст такого соціально-економічного та історичного феномену як соціалізація. Суцільна - це процес усуспільнення наявних у селянському господарстві засобів виробництва, худоби, землі, реманенту. Мова йде про фактичну конфіскацію землі, худоби, реманенту, які перебували у подвірному користуванні селян. Особисте стало колективним. Райони суцільної колективізації, що почали з'являтися у 1929 р., були районами масового створення колгоспів і майже повного усуспільнення основних засобів виробництва.

Колективізація теж відбувалася за розкладкою, тобто за попередньо встановленими планами для кожного району і сільської ради. До неї ретельно готувалися партійні і державні структури, вивчалась громадська думка в українському селі. Керівним документом для поширення ідей колгоспного руху ставали рішення партійних з'їздів. Зокрема, 10 травня 1928 р. голова правління "Сільського господаря" О.В.Одинцов підготував доповідну записку "Про запровадження у життя рішень партійних з'їздів про розвиток великого колективного господарства". Він мав на увазі рішення XV з'їзду ВКП(б) і X з'їзду КП(б)У. Вони були сприйняті ним як офіційний курс на колективізацію. У його записці було зазначено, що 1928 р. є "першим роком планового створення колгоспів". До осені про колективізацію згадували мало. Доцільність її проведення визнав листопадовий (1928 р.) пленум ЦК КП(б)У, у

роботі якого брав участь А.І.Мікоян. Необхідність колективізації визнали і підтримали генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор, голова Раднаркому УСРР В.Чубар, секретар Київського окружкому партії М.Н.Демченко, а також наркомземсправ УСРР О.Г.Шліхтер. Останній зазначив, що саме масова колективізація сприятиме подоланню зернової проблеми і підвищенню товарності сільськогосподарського виробництва. Пленум засудив позицію тих делегатів, які говорили, що темпи індустріалізації душать село. Дехто вимагав припинити репресії, відновити еквівалентний обмін між містом і селом, повернутися до НЕПу. Зокрема, той же О.В.Одинцов запропонував купити за кордоном 50 млн пудів зерна, якого вистачило б для централізованого постачання міст України. Присутній на пленумі А.Мікоян визнав позицію О.В.Одинцова помилковою, бо довелося б платити "капіталістам" 75 млн крб. золотом. Отже, вирішили взяти хліб у селян за допомогою масового створення колгоспів - найкращого засобу вилучення зерна. Таким чином з'явилася друга після продрозкладки руйнівна сила, яка поступово штовхала селян до катастрофи.

Водночас з ними визрівала політика масового розкуркулення - третій досить впливовий суспільно-політичний засіб тиску на селян. Ідея загострення класової боротьби, про яку полюбляв досить часто говорити сам Сталін, виконувала насправді роль соціального каталізатора успішного виконання хлібозаготівель та колективізації. Так зване розкуркулення - це не самоціль, а засіб подолання економічних і соціально-політичних проблем, створених більшовиками. Політика економічного викорінювання "капіталістичних елементів" в українському селі, яку нестямно здійснювали запопадливі уповноважені від партії і комсомолу, насправді знекровлювала соціальні підвалини нації - самодіяльні селянські господарства. Вони були основними виробниками продукції, а відтак стали об'єктом "класової ненависті" з боку пролетарської держави.

Творці робітничо-селянської держави, про яку вони так галасували, забули про союз робітників і селян, про їхню дружбу і співпрацю. Вони розглядали сільське господарство як колонію "пролетарської промисловості", тобто вважали її сировинним придатком.

Найбільшої руйнації зазнали господарства заможних селян, які жили з власної праці. У квітні 1929 р. Сталін зазначив, що зерно насамперед "доводиться брати в порядку організованого тиску на куркульські і заможні верстви села". Ось воно, справжнє кредо політики розкуркулювання! За невиконання "твердого завдання" весною 1929 р. було описано майно 18 тис. 264 селянських господарств, з них 8 тис.12 продано на торгах, а до кримінальної відповідальності притягнуто 1150 власників господарств. Раднарком УСРР ухвалив 15 серпня 1929 р. постанову "Про ознаки куркульських господарств, на які ширяться правила Кодексу законів про працю УСРР". Куркульським вважалося селянське господарство, яке мало у своєму користуванні млин, олійницю, круподерню, систематично використовувало найману працю, здавало в оренду машини з механічними двигунами, або ж таке, що мало прибуток 300 крб. на їдця, але не менше 1500 крб. на господарство. Уряд визначив соціально і політично неблагонадійними заможних селян, а насправді ідейно обгрунтував та "узаконив" відверте грабування власного народу. "Ви можете арештувати й вислати десятки і сотні тисяч куркулів", - повчав Сталін своїх поплічників на XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р. Різні уповноважені, що ніби чорні круки зліталися звідусіль, фанатично виконували настанови вождя. За роки колективізації, як зазначив у січні 1934 р. П.П.Постишев, в Україні було розкуркулено 200 тис. селянських господарств, які переважно були виселені поза межі України. Лише протягом 1930-1931 рр. вивезли на Урал понад 32 тис. сімей. Архіви зберегли жахливі картини розкуркулення, про що свідчать опубліковані архівні документи і матеріали. Інколи розкуркулення

нагадувало поспішну заготівлю худоби. Сільські активісти складали списки на висилку та розкуркулення, а потім ретельно їх виконували. Наприклад, у с.Королівка Фастівського р-ну списки для розкуркулення підготовили за декілька годин, а до районного керівництва телеграфували: "Готово. Давайте розпорядження, куди відправлять". До списків було занесено усіх селян: бідняків, середняків і так званих куркулів. У с.Березні Володарського р-ну на Київщині у селян забирали не лише землю і худобу, а також ложки, миски, білизну, подушки, нитки. В одного селянина забрали 123 назви речей, навіть побиті горщики. Звичайно, вилучали насамперед продукти харчування. У с.Сидорах забрали забитих свиней у розкуркулених, всі продукти, посівні матеріали, одяг. Багато речей було розкрадено "активістами", які поводились досить зухвало. Наприклад, у с.Мазепинцях сільський актив, що брав участь у розкуркуленні, вигнавши з хати так званого куркуля, влаштував пиятику. Таких випадків свавілля було досить багато. Розкуркулювання позбавило селян засобів існування, призвело до масової безпритульності "куркульських дітей", до їхніх поневірянь та голоду. Необхідно зазначити, що так званий куркульсько-середняцький сектор виробляв понад дві третини хліба дореволюційної України.

Таким чином, упродовж 1928-1929 рр. було сформовано і водночас апробовано механізм творення майбутнього голодомору. Відбувалась своєрідна генеральна репетиція української трагедії, основними причинами якої стали - колективізація, хлібозаготівлі, розкуркулювання, масові репресії. Саме ці злочинні методи командно-адміністративної системи знекровили селянське господарство, позбавили його національної самобутності, призвели до голодомору.

Восени 1929 р. бурхливими темпами відбувалася суцільна колективізація. Сталін назвав цей рік роком великого перелому. Його ціна жахлива - понівечене селянське господарство, сотні тисяч депортованих,

мільйони загублених. У непристосованих для утримання приміщеннях масово гинула худоба, а з нею - і остання надія на порятунок. Той селянин, якому вдалося зберегти корову, зберіг від голоду і власну родину. За роки колективізації поголів'я худоби в Україні скоротилося майже вдвічі, а у подвірному користуванні селян - у 8 разів. Впродовж зими 1933 р. лише у східних районах України кількість худоби зменшилася на 75%. Продовольча база республіки зазнала непоправних втрат, а відтак голод проник до міст. У колгоспах внаслідок масової колективізації 4,5 млн чоловік виявилися зайвими, тобто не зайнятими у виробництві. Якщо похилих батьків і малолітніх дітей колись утримували працездатні члени селянської родини, то у колгоспах їх позбавили такої можливості. Саме вони не отримували тих рятівних 100 - 300 г хліба на працюючого. Від колективізації постраждало кожне селянське господарство в Україні.

Чи можна вважати причиною голоду колгосп, тобто конкретну сільськогосподарську артіль як форму господарювання? Дехто з дослідників висловлюється однозначно: так, можна. Проте не слід ототожнювати суцільну колективізацію з самою формою колективного господарювання. Колгоспи, враховуючи їх рутинний матеріально-технічний стан і кріпосницький внутрішній розпорядок, не зменшили обсягу виробництва зерна порівняно з 20-ми роками. Україна мала достатньо хліба, щоб нагодувати свій народ. Не колгоспи призвели до голоду, а продрозкладка, яку вони виконували. Колгоспи були своєрідною формою масового вилучення зерна, а суть хлібозаготівель становила саме "розверстка". Задля цього була вигадана дворазова система оплати праці в колгоспах за вироблену кількість трудоднів: аванс і повний розрахунок наприкінці року. Двічі на рік селянин мав одержувати символічну плату, а в голодні роки її свідомо затримували у багатьох колгоспах України. Наприклад, у січні 1931 р. з 271 району, що надіслали до Наркомзему

УСРР дані про наслідки розподілу хліба на трудодні, лише 90 остаточно завершили його. У травні 1932 р. 16% колгоспів Вінницької, 28% Київської і 15% Харківської обл. не розрахувалися з колгоспниками, тобто не видали хліба на вироблені ними трудодні. Розрахунки затримували цілком свідомо, відповідно до постанови уряду. Зокрема, Раднарком України ухвалив 20 листопада 1932 р. постанову "Про заходи підсилення хлібозаготівель", якою заборонив видавати зерно колгоспникам на трудодні у колгоспах, що не виконали державного плану. Хліб повертали з домівок колгоспників, які одержали його за роботу в колгоспі. Вивозили навіть насіннєві фонди. В березні 1933 р. 48% колгоспів України, тобто майже половина, не розрахувалися з колгоспниками. Отже, мільйони селян залишилися без хліба. У липні 1933 р., коли масово гинули селяни, ЦК КП(б)У та РНК УСРР підготували проект постанови "Про порядок видачі хлібних авансів у колгоспах з врожаю 1933 р. на внутріколгоспні потреби". Відтепер категорично заборонили будь-які витрати хліба на громадське харчування. Кожен колгоспник мав приносити хліб з собою. Запопадливі колгоспні активісти заборонили видавати хліб на зароблені трудодні тим сім'ям, у яких померли батько чи дорослий член родини, не дочекавшись оплати праці в колгоспі.

Голод був спричинений ізоляційною політикою уряду, що призвела до масової загибелі людей. Зокрема, 6 грудня 1932 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову "Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі". До шести сіл України було припинено постачання продовольства, а селян попередньо позбавили засобів до існування. Згодом така сама доля спіткала селянські господарства і колгоспи 85 районів України, до яких теж заборонили постачання продуктів харчування. На залізницях чатували патрулі, а навколо сіл діяли заслонні загони військ НКВС. Без довідки сільської ради селянин не мав права залишати

село. Його затримували і повертали до місця проживання, що нагадувало резервацію.

Хлібозаготівлі, розпочаті у січні 1928 р. за розкладкою, досягли свого злочинного апогею у 1932-1933 рр. У селян і колгоспників, в одноосібних і колективних господарствах забирали не лише зерно, а й іншу сільськогосподарську продукцію. В архівах, а також у спогадах очевидців голоду досить багато фактів, які відтворюють жахливі картини заготівель. Свавіллю не було меж. Селяни скаржилися, але на їхні листи не звертали уваги. Зокрема, 10 лютого 1932 р. до самого Сталіна звернувся з листом житель с.Полонисте Бабанського р-ну Вінниччини комсомолець Пастушенко. Ось що він писав: "Добрий день, шановний секретар ВКП(б), товариш Сталін! До Вас пишу листа з України з глухого закутка села. Ось таке вислухайте, тов. Сталін! Село виконало план на 65%. Колгосп вивіз весь хліб до фунта, всі культури. На селі щоденно гине з голоду 3 - 4 - 6 коней, нема ні зернини. Свиней, було, розвели 500 штук, вже подохло з голоду 184 штуки, їдять жом та січку. І починають вмирати з голоду люди, пухнуть діти, кажуть: "Хліба, хліба". Керують не робітники і селяни, а поміщики та буржуї, тому що робітник не буде висисати останньої крові з серця, тому що він розуміє голод і холод. Фунта соломи не дають, в хатах холод, розкуркулюють бідняків, колгоспників викидають з колгоспу за те, що хліба не дають. Зажим - не дають селянинові балакати на зборах, садять в БУПР (Будинок примусових робіт. - Авт.)". Таких фактів було безліч. Селян не лише позбавили засобів до існування, а й людських прав.

Валові збори зернових зменшувалися, оскільки знекровлювались продуктивні сили сільського господарства, а обсяги хлібозаготівель зростали. Скажімо, валовий збір у 1930 р. становив 22,9 млн т, а заготовили 7,8 млн т. Наступного, 1931 р., зібрали 17,6 млн т, а вивезли з України 6,9 млн т. З валового збору 1932 р., що становив 12,8 млн т, вивезли 7 млн т. Отже, Україну

залишили без хліба. Наявного зерна ледве вистачило б для посіву. Весною 1933 р. колгоспам видали 417 тис. т насіннєвої допомоги. Зерно завозили таємно, аби його не бачили голодні селяни. Майже без хліба залишили селян-одноосібників, у яких силою забрали 1,6 млн т зерна, або 76,2% валового збору. Ось така арифметика творення голодомору. Він стався, тому що упродовж 22 місяців селян систематично позбавляли хліба та інших засобів до існування. Село переживало страшне лихоліття, перетворюючись на руїну.

"Торгсины": золота ціна життя

У той час, коли кістлява хода голодомору спустошувала українські села, вірні слуги партії дбали про власне здоров'я та самопочуття членів своїх родин. Зокрема, 16 квітня 1933 р. наркомфін УСРР санкціонував видачу коштів з валютного фонду держави на лікування секретарів обкомів, членів ЦК, членів політбюро ЦК КП(б)У за кордоном. Центральна лікувальна комісія Наркомату охорони здоров'я УСРР, матеріали якої ще й досі є таємними, займалась обстеженням титулованих пацієнтів та надавала медичне експертне обгрунтуванння про доцільність їх лікування. ЦЛК (Центральна лікувальна комісія. - Авт.) при НКохоронздоров'я просила наркомфіна О.О.Рекіса виділити "кошти для придбання партії інсуліну марки "Лео", аби забезпечити ним одного з прокурорів економічного управління ДПУ. Турбота про здоров'я партійно-державної номенклатури тривала упродовж 1934-1935 рр., коли в українському селі помирали виснажені тифом та кишково-шлунковими отруєннями "колгоспники-ударники". Зокрема, 9 травня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У "вважало за потрібне направити для лікування за кордон до Карлсбаду (Карлові Вари, Чехія. - Авт.) терміном на 2 місяці з попередньою консультацією в Берліні або Відні" В.І.Вегер - дружину заступника голови Раднаркому УСРР Шелехеса. Там лікувалися також командарм І.Якір з дружиною та інші

представники влади. Для Центральної лікувальної комісії уряд виділив у 1935 р. 6 млн 283 тис. крб., а на господарчі потреби ЦК КП(б)У 2 млн крб. Партійно-державна номенклатура користувалася великими пільгами, державними дачами, автомобілями, профвідпустками, продпайками, лікувальними закладами південного Причорномор'я та курортного Кавказу. Дивує сумна обставина: значна частина вилікуваних наркомів і командармів була розстріляна у сталінських катівнях, а їхні дружини і діти замість теплих курортів потрапили у рік великого терору до концтаборів.

Функціонування закритої системи медичного та продовольчого забезпечення радянських і компартійних чиновників у роки голодомору не можна віднести до ряду сенсаційних новин. Її існування - звична і закономірна справа. Нашу увагу привертають інші факти: джерела валютних надходжень та їх використання упродовж голодомору. Відомо, що вилучений в українських селян хліб вивозили за кордон, щоб на виручену валюту придбати там обладнання для новобудов першої п'ятирічки, а для соціалістичних колгоспних ланів імпортні трактори. Принагідно зазначити, що до середини 30-х років серед тракторного парку України переважали саме трактори іноземного виробництва.

Маловідомою сторінкою в історії голодного покуття є створення та діяльність торгсинів (Російською - "Торговля с иностранцами". - Авт.) - закритої системи торгівлі з іноземцями. Влітку 1930 р. при Наркоматі торгівлі СРСР була заснована спеціальна контора для торгівлі з іноземцями, а пізніше почала діяти Всеукраїнська контора "Торгсин" та її обласні філії. З самого початку магазини торгсину обслуговували іноземні представництва, запрошені для спорудження промислових "велетнів першої п'ятирічки"; туристів і громадян, які проживали в СРСР та отримували грошові перекази з-за кордону. Організатори торгсину ставили перед цією системою конкретні завдання:

мобілізацію іноземної валюти і побутового золота (перстні, обручки, сережки, нагрудні хрести тощо) на потреби індустріалізації та "на службу інтересам пролетарської держави". Вся система торгсину в Україні (правління контор і магазини) налічувала 205 чоловік, з яких євреї становили майже половину штату. Зарплата працівників Харківської контори коливалася (залежно від посади) від 20 до 150 крб. золотом, але вони мали й інші джерела надходжень. Продавці одержували місячний пайок (12 крб. 50 коп. золотом), сніданок за радянську валюту, надбавки за "позаурочні години". Центральна московська контора "Торгсина" офіційно дозволяла кожному магазинові залишати на внутрішні потреби 200 крб. золотом щомісячно.

Від серпня 1931 р. до початку 1932 р. торгсини обслуговували переважно іноземців. Весною 1932 р. вони становили лише 2% відвідувачів магазинів, тому що через "колосальні черги" іноземці фізично не могли потрапити до магазину. Радянський уряд дозволив користуватися системою торгсину громадянам робітничо-селянської держави. Саме вони - робітники і селяни - понесли так зване "побутове золото", аби придбати крихту хліба чи жменю борошна. Гнані голодом українські хлібороби, віддавали спекулянтам від держави сімейні реліквії, обручки, хрести, сережки, щоб, бодай, на місяць відгорнути смертну годину. У звітах Всеукраїнської контори "торгсину" досить виразно поставала тема голоду. Селянське життя стало на "вагу золота". Словами "принесла крестьянка крест и серьги..." були пересипані фінансово-касові звіти приймальних пунктів, де оцінювали побутове золото, виписували чеки, за якими їх власник міг придбати борошно у магазинах торгсину. Приймальні пункти золота від населення одержували план реалізації від Всеукраїнської контори, а остання - від партійно-державних органів. Так, 10 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило навіть постанову "Про роботу торгсину", запровадивши посаду "управляючого" облконторами,

насаджуючи директорами великих магазинів та баз комуністів. Всеукраїнській конторі було запропоновано на 1933 р. "план мобілізації золота та інвалютних ресурсів" - 35 млн крб. золотом.

Хлібозаготівельні плани, що Москва встановила Україні, доповнили ще й планами "золотозаготівель". В Харкові, Києві, Одесі, а також в інших містах України, з'явилися довгі черги біля пунктів приймання золота. Селяни здавали золото і купували продукти. Їх нахабно обманювали: обважували, брали золото високої проби, а оцінювали за нижчою. Ціни на продукти були надто високими, націнки на них, придумані московською конторою та посередниками в Україні, коливалися (на хліб, борошно, цукор, молочні продукти, консерви) від 50 до 87%, а відтак на виручені кошти селяни лише відсовували дату смерті. Водночас "приймощики" золота жирували на чужому горі. Пробу золота вони оцінювали "на око", днями і тижнями затримували його реалізацію Держбанку, приховували вагу фактично прийнятого від населення золота. Різниця між фактичною вагою побутового золота і зданою до банку, що мала тоді назву - "припек", залишалася спекулянтам від торгівлі. Наприклад, за січень-квітень 1932 р., коли голод вирував українськими селами, лише два пункти Харкова прийняли від населення 374 кг побутового золота, а так званий "припек" становив 2,5 кг. За цей відтинок часу реалізована за побутове золото сума становила 294 тис. крб. Майже в кожному районі України існували пункти приймання золота, біля яких стояли багатолюдні черги. Вони, як вже зазначалося, відлякували іноземців. Відсутність черг біля торгсину свідчила і про відсутність в них борошна та круп. "У дні, - зазначалося в одному з документів Всеукрконтори "Торгсину", - коли цих предметів немає, черг також немає". Магазини могли обслужити протягом дня до 500 чоловік, позаяк працювали навіть до ранку. У чергах траплялися різні люди: поряд з виснаженими голодом селянами лаштувалися спекулянти-

перекупники. Справа в тому, що торгсин продавав борошно по 25 коп. золотом за кілограм, а на ринку його ціна становила 7-9 крб. Всесоюзне держоб'єднання "Союзмука" відвантажувало торгсинам тисячі тонн борошна, але його, однак, не вистачало. Дивний, а швидше, понад усе злочинний механізм хлібопостачання населення: держава забрала хліб у безпосередніх виробників - селян, виморила протягом 22 голодних місяців мільйони людей, а тих, хто вижив, змушувала купувати його за золото.

Іноземці, які працювали на будівництві промислових підприємств (кваліфіковані робітники та, переважно, інженери), мали спеціальні магазини "Інснаби", у яких одержували за валюту продукти і промтовари. Вони користувалися і послугами торгсинів, але після "нашестя" голодних селян, втратили всяке бажання їх відвідувати. В одному з фінансово-торгових звітів Всеукраїнської контори "торгсину" зазначалося: "Несмотря на то, что мы как будто бы должны были иметь дело с иностранцами (ибо об этом свидетельствует название - "Торгсин"), а на деле получается совсем наоборот, что мы больше обслуживаем крестьян... Когда они приходят и просто-таки лежат на полу". Отже, іноземні "спецы" бачили голодних селян, знали про голод в Україні з першоджерел. Торгсини проіснували до лютого 1936 р. Вони втратили своє значення відразу після скасування у 1935 р. карткової системи, яка теж упродовж голодного лихоліття не дозволяла селянам придбати вільно хлібопродукти у містах.

Селянське побутове золото, яке "викачувала" у них система торгсину, що нагадувала зухвалі й цинічні торги радянської держави з хліборобами за їх життя, використовували на різні потреби. Історики підрахували, що сума виручених у населення валюти і побутового золота перевищувала вартість імпортного обладнання десяти промислових підприємств першої п'ятирічки (Горьковського автозаводу, Сталінградського, Челябінського та Харківського тракторних

заводів, Уралмашу, Дніпробуду, Магнітбуду та інших). На валюту, що зібрали торгсини, на кошти, реалізовані приймальними пунктами системи Держбанку від скупки обручок, сережок, хрестів в голодних українських селян, відбувалося не лише будівництво промисловості. За валюту, накопичену таким брутальним і злочинним способом, здійснювалося лікування партійно-державної номенклатури за кордоном, утримувалися дипломатичні представництва СРСР, комуністичні партії, соціалістична українська преса та політичні діячі на території Польщі, Чехії, Словаччини, Німеччини. Зокрема, у 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У виділило лише на підтримку соціалістичних газет Західної України 60 тис. доларів.

Таким чином "золота лихоманка" в Україні 1932-33 років, яку радянський уряд свідомо розпочав для поповнення валютного і золотого запасу держави, - досить витончена й цинічна акція морального і фізичного терору проти українських хліборобів. Держава позбавила їх землі, реманенту, робочої і тяглової худоби, загнала насильно до господарської резервації - колгоспів, примусила безкоштовно вирощувати хліб, забрала його у них, спричинивши у такий спосіб жахливий за наслідками голод, а тим селянам, які намагалися вижити, - дозволила купувати його за золото. Маєш золото - купуй хліб у торгсинах, не маєш - помирай голодною смертю. Тому й не випадково, що на вулицях обласних і районних центрів у 1933 р. лежали сотні померлих від голоду хліборобів: не встигли, не трапили хрустально-дзеркальних дверей торгсину, не витримали черги і мук голоду - померли...

Весною 33-го у Києві померла жінка, але не від голоду, бо її сином був Лазар Каганович, котрий не мав морального права допустити подібного факту. Геню Йосипівну, яка народилася 1861 р. та прожила чимало літ в поліському с. Кабани на Київщині (тепер с.Діброва Поліського району), поховали 15 травня 1933 р. у мальовничому київському паркові жертв

революції (тепер - Парк Слави. - Авт.) з почестями. Вона виростила п'ятеро дітей, двоє з них - Михайло і Лазар - стали наркомами. Останній прибув на похорони, залишивши тимчасово справу хлібозаготівель на Кубані, внаслідок яких помирали від голоду сотні тисяч жінок і дітей. Лазар Мойсейович добре знав про факти канібалізму в українських станицях Кубані і в селах УСРР, знав, що виконання плану до двору є, по суті, смертним вироком для селян, але почуття жалю не виявляв. За таких умов спрацювало класове почуття: селяни-ухильники від хлібозаготівель - вороги держави, партії і народу, а з ворогами у більшовиків розмова коротка - смерть. Інша справа - рідна мати, а чужа українська колгоспниця, якщо вона не виконала норми виробітку трудоднів, бо куди ж їй голодній, а тим паче - колишня куркульська донька - однозначно "класово-ворожий елемент".

Смерть мільйонів українських хліборобів, у тому числі жінок і дітей, не викликала співчуття "батька народів" Сталіна, котрий пожертвував життям власної дружини - Надії Алілуєвої. Історики і публіцисти давно дискутують над причинами її загадкового самогубства, пов'язують його з жорстокістю Сталіна. Облишимо загадковість її кончини. Очевидним є інша обставина: смерть його дружини позначилася на психіці вождя. Життя однієї чи сотень тисяч людей знецінилось перед його нестримним і кровожерним бажанням необмеженої влади. В умовах масового терору гідність людини взагалі перестали цінувати, а про її права та обов'язки, сумління і самопочуття говорили лише з високої трибуни.

Паспортизація: подушна чистка селян

Пролетарський поет В.В.Маяковський, котрий з гордістю писав про "советский паспорт" у 20-х роках після відвідин США, не дожив до паспортизації радянського суспільства. Її запровадили саме в апогей голодомору в Україні. Вперше паспортизацію населення

розпочали 27 грудня 1932 р. згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР "Про встановлення єдиної паспортної системи Союзу СРСР та обов'язкову прописку паспортів". Усі громадяни країни віком від 16 років, які постійно мешкали у містах, робітничих поселеннях, працювали на транспорті і новобудовах, у радгоспах, зобов'язані були одержати паспорт. Він був єдиним документом, що засвідчував особу паспортизованої зони, решта посвідчень особи не визнавалася за документ. Запроваджувалася обов'язкова прописка в органах міліції протягом 24 годин. 14 січня 1933 р. РНК СРСР затвердив "Інструкцію про видачу паспортів", якою вимагав обов'язкової прописки у Москві, Ленінграді, а також в 100-кілометровій смузі навколо них; у Харкові з 50-кілометровою зоною навколо міста. Весною 1933 р. у столиці УСРР та її приміській смузі паспорти одержали 257 тис. робітників та 104 тис. службовців. Територія цих трьох міст вважалася режимною. У квітні 1933 р. РНК СРСР постановою "Про видачу громадянам Союзу РСР паспортів на території СРСР" відніс до режимних ще 25 міст, у тому числі Київ, Одесу, Севастополь, Дніпропетровськ. Режимними вважалися населені пункти у межах 100-кілометрової західноєвропейської прикордонної смуги країни. У режимних містах заборонялося видавати паспорти і проживати всім особам, в яких радянська влада вбачала пряму чи непряму загрозу її існуванню. Ця категорія людей підлягала примусовому виселенню. Обмеження на видачу паспортів у режимних зонах поширювалося на значну групу населення: "не зайнятих суспільно-корисною працею на виробництві і в школах; втікачів; куркулів, які працювали на підприємствах і в установах, тих, хто самочинно перетнув кордон, "позбавленців", колишніх в'язнів". Паспортизацію, як і колективізацію, здійснювали поспіхом й примусово. Наприклад, у м.Миколаєві видали паспорти всім, хто випадково потрапив до списків, а відтак начальник Головного управління міліції при РНК УСРР повідомляв

ЦК КП(б)У 11 січня 1933 р. про те, що "ми зараз будемо відбирати паспорти та висилати з Миколаєва певні категорії класово-ворожого та контрреволюційного елементів". Паспортизація, яку проводили для статистичного і персонального обліку населення, для упорядкування його пересування по країні, встановлення державного контролю над суспільством, для забезпечення державної безпеки, нагадувала, за методами її запровадження, роботу комісії Шарикова з очищення міст від котів ("Собаче серце", М.Булгаков). Так, 25 січня 1933 р. органи ДПУ та НКВС м.Харкова одержали завдання очистити місто від 50 тис. чоловік шляхом перевірки паспортизації, "розвантажуючи" у такий спосіб підприємства "від контрреволюційного, чужого і дезорганізаторського елемента, від паразитичного і карного елемента". Робітники, якщо наймалися на промпідприємства, мусили здавати паспорти до заводуправління. У Липецькому р-ні Харківської обл. понад 3 тис. громадян не з'явилися за паспортами, оскільки перебували у Харкові в чергах за хлібом. Партійні комітети вимагали від паспортних столів пошуку компромату на осіб, що викликали підозру органів ДПУ. Лише за матеріалами 36 сільських рад Богодухівського р-ну 606 селянам відмовили у видачі паспортів (за невиконання хлібозаготівель тощо).

Серпастий паспорт не зовсім відповідав комуністичній символіці. Колгоспники, за незначним виключенням, не мали офіційного права на одержання паспорта. Його з самого початку одержували робітники радгоспів і тих районів, що входили до режимних зон. Колгоспникам видавали паспорти лише на рік, якщо вони укладали договір з фабриками, заводами чи будівельними конторами "новобудов п'ятирічки", а також мали відповідну довідку правління колгоспу. Безпартійні і загалом безправні українські хлібороби, що несподівано для них самих опинилися в колгоспах, жили, хто, звичайно, ще не помер тоді від голоду, за принципами трудового розпорядку в колгоспах. Принципи їх

нового розпорядку свідчили про запровадження новітньої форми кріпацтва. У квітні 1933 р., тобто під час жахливого голодомору, "Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах" опублікували всі газети. Ось лише деякі з них:

1) Жоден колгоспник не може використати свій робітничий час поза колгоспом без дозволу на те в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади.

2) Всі колгоспники повинні бути в певних виробничих бригадах.

3) Колгоспник, призначений на роботу, не має права вислати замість себе членів свого двору.

4) Колгоспник повинен виходити на роботу в певний час без особливих нагадувань.

5) Перерви на сніданок, на обід не дозволяються без розпорядження бригадира.

6) Колгоспники не мають права залишати роботу, доки не прийде наступна зміна.

7) Тільки вільного від колгоспних робіт часу, колгоспник може працювати на своїй садибі.

8) Працездатних членів колгоспу, що кілька разів не прийшли на роботу без поважних причин, правління колгоспу може притягти до роботи обов'язковим порядком.

Якщо взяти до уваги той факт, що в колгоспах діяли директиви, якими регулювався вихід колгоспників на тимчасові заробітки - так зване відходництво, а також запроваджувалася вибіркова паспортизація, то правовий статус українського хлібороба цілком відповідав становищу кріпака. Однак, якщо врахувати терор голодом, то український селянин 33-го року міг лише позаздрити рабам класичної рабовласницької держави. Безпаспортного селянина, котрий з'явився в інших районах, міліція розглядала не інакше, як збіглого раба з латиноамериканських цукрових плантацій: його повертали до колгоспу (найліпший варіант), або ж заковували до концтаборів ГУЛАГу. Ось які

свідчення давали "куркулі", які переховувалися у Харкові: "Что от коммунизма и советской власти нам не укрыться, когда все равно нас ждет одинаковая участь. Надо пробираться самим в северные края". Жахливе зізнання, що переконливо свідчить про глибоку руїну в українському селі: вчорашній селянин-хлібороб став ізгоєм.

З лютого 1935 р. селяни, які переїздили з непаспортизованої зони до паспортизованої - повинні були обов'язково мати паспорт. За втрату паспорта його власник підлягав адмінштрафу в розмірі 100 крб., одержуючи натомість посвідчення. Нагляд за виконанням цього рішення покладався на голову ДПУ В.А.Балицького. У жовтні 1937 р. з'явилися паспорти з фотографіями їх власників. Весною 1938 р. Раднарком УСРР визнав прикордонні райони республіки - режимними, у яких також запроваджувалася паспортизація населення згідно з порядком, передбаченим постановою РНК СРСР від 14 січня 1933 р. "Запретная зона" поширювалася на райони Кам'янець-Подільської і Коростенської округ, тобто на території сучасних Вінницької та Житомирської обл-й. На паспортах населення зазначених регіонів обов'язково мали бути наклеєні фотокартки їх власників. "Наклеювання" фотокарток органи НКВС повинні були завершити до 1 серпня 1938 р. Для власників паспортів жителів окремих сільських рад лівобережжя річки Дністер виготовили спеціальні штампи. Населені пункти і хутори, що прилягали до побережжя Дністра "перенесли за пределы 500-метровой полосы".

Приєднання західних областей восени 1939 спонукало уряд СРСР до запровадження там паспортної системи. Необхідно зазначити, що паспортизація відбувалася шляхом політичних чисток та масових депортацій населення. Вже після смерті Сталіна, починаючи з жовтня 1953 р., союзний уряд відмовив у видачі паспортів навіть і працівникам радгоспів та МТС.

Колгоспники взагалі не брались до уваги. Лише 28 серпня 1974 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів постановою "Про заходи подальшого вдосконалення паспортної системи в СРСР" передбачили запровадження паспорта нового зразка для всіх громадян, яким виповнилося 16 років. Видача нових паспортів тривала упродовж п'ятирічки - 1976-1981 років. Таким чином, майже півстоліття селяни не мали паспортів, хоч і вважалися громадянами СРСР, захищали радянську державу, платили власним життям, зміцнювали її економічну могутність за символічну платню. Ось така, воістину дивна історія покріпачення українських селян, які відчували на собі подвійне уярмлення - колгоспної системи і безправного непаспортизованого холопа.

ГЕНОЦИД

Поняття геноциду

Дослідники голоду 1932-1933 рр., щоб з'ясувати його причини і наслідки, використовують різні за своїм інформативним значенням терміни: "голод", "голодомор", "людомор", "голодне лихоліття", "великий голод" тощо. Образним та емоційно публіцистичним є визначення - "штучний", "наперед спланований голод", "терор голодом", "народовбивство", "навмисний", "свідомий". Вони мають право на існування, але належним чином не відтворюють суспільно-політичного та морально-правового аспекту страхітливих подій. Названі вище терміни є своєрідними соціоісторичними "жахізмами", а не просто неологізмами. Їх можна по-різному тлумачити. Скажімо, голод означає відсутність їжі, поклик на їжу, тобто потребу людського організму. Отже, бракує інтегруючої категорії, яка репрезентувала б усі перелічені вище поняття і терміни.

В Україні, якщо всебічно проаналізувати соціально-економічні та політичні причини голодомору 33-го, було вчинено акт геноциду. Що означає цей

Колгоспники взагалі не брались до уваги. Лише 28 серпня 1974 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів постановою "Про заходи подальшого вдосконалення паспортної системи в СРСР" передбачили запровадження паспорта нового зразка для всіх громадян, яким виповнилося 16 років. Видача нових паспортів тривала упродовж п'ятирічки - 1976-1981 років. Таким чином, майже півстоліття селяни не мали паспортів, хоч і вважалися громадянами СРСР, захищали радянську державу, платили власним життям, зміцнювали її економічну могутність за символічну платню. Ось така, воістину дивна історія покріпачення українських селян, які відчували на собі подвійне уярмлення - колгоспної системи і безправного непаспортизованого холопа.

ГЕНОЦИД

Поняття геноциду

Дослідники голоду 1932-1933 рр., щоб з'ясувати його причини і наслідки, використовують різні за своїм інформативним значенням терміни: "голод", "голодомор", "людомор", "голодне лихоліття", "великий голод" тощо. Образним та емоційно публіцистичним є визначення - "штучний", "наперед спланований голод", "терор голодом", "народовбивство", "навмисний", "свідомий". Вони мають право на існування, але належним чином не відтворюють суспільно-політичного та морально-правового аспекту страхітливих подій. Названі вище терміни є своєрідними соціоісторичними "жахізмами", а не просто неологізмами. Їх можна по-різному тлумачити. Скажімо, голод означає відсутність їжі, поклик на їжу, тобто потребу людського організму. Отже, бракує інтегруючої категорії, яка репрезентувала б усі перелічені вище поняття і терміни.

В Україні, якщо всебічно проаналізувати соціально-економічні та політичні причини голодомору 33-го, було вчинено акт геноциду. Що означає цей

термін і коли він з'явився? Дослівно "геноцид" - вбивство роду чи племені. Дехто з істориків називає трагічні події 1932-1933 рр. селяноцидом, тобто вбиством селян штучним голодом, що також є історично обгрунтованим. Термін "геноцид" з'явився після Другої світової війни як категорія міжнародного права. Зокрема, 9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила "Конвенцію про запобігання і покарання за злочин геноциду". Своєї юридичної чинності вона набула 9 січня 1951 р. Сторони, які підписали Конвенцію, дійшли висновку, що геноцид в усі часи завдавав людству великих втрат. Ще 8 серпня 1945 р. уряди Франції, Великобританії, США та СРСР ухвалили положення про покарання за злочини проти людства: вбивство, винищення, поневолення, депортацію та інші антигуманні акції, що були вчинені проти цивільного населення, або ж переслідування народу за політичні чи релігійні переконання. Найбільш вичерпне визначення геноциду подано у Конвенції 9 грудня 1948 р. Геноцид означає будь-які свідомі дії, спрямовані на повне або часткове винищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Його складовими є також вбивство членів групи, заподіяння тілесних чи психічних пошкоджень, навмисне створення умов життя, розраховане на фізичне винищення групи, насильницьке переміщення дітей однієї групи до іншої.

Зарубіжні дослідники голоду в Україні давно з'ясували і юридично обгрунтували той факт, що в українському селі протягом 1932-1933 рр. мав місце геноцид. Зокрема, у 1988-1989 рр. працювала Міжнародна комісія з розслідування причин і наслідків голоду в Україні. До її складу входили провідні юристи світу, які брали участь ще у засіданнях Нюрнберзького судового процесу над нацистами. Вони дійшли висновку, що в Україні було вчинено акт геноциду. На жаль, Комісії бракувало справжніх історичних доказів злочину, оскільки вона не мала нових архівних свідчень. Науковими експертами виступали тоді відомі дослідники

голоду в Україні - Д.Мейс (США), Р.Конквест (США), М.Царинник (Канада). Від колишнього СРСР представників історичної науки не було, хоч їх і запрошували до співпраці. Ідеологічні обмеження тоді ще діяли, а факт голоду визнавали лише як наслідок несприятливих погодних умов.

Фізичне винищення та духовне покріпачення селян розпочалося відразу після жовтневого перевороту 1917 р.: насильницьке позбавлення українців власної держави, військове придушення антирадянських збройних виступів селян, голод 1921-1923 рр., часткове голодування 1924 і 1928 років. Однак, свого найжахливішого апогею терор досяг у 30-х роках. Він набув масового глобального характеру, а його жертвами стали мільйони селян України.

Таким чином, ми з'ясували основні складові частини категорії міжнародного права - геноциду. Чи мали вони місце в українському селі? Так, звичайно, мали, але спробуймо підтвердити наш висновок архівними історичними фактами. Отже, чи є докази масового і водночас свідомого народовбивства?

Народовбивство

Фізичну розправу над селянами комуністична партія виправдовувала доцільністю проведення суцільної колективізації, тобто так званою соціалістичною реконструкцією сільського господарства. Насправді мета і завдання масового створення колгоспів були дещо іншими, а саме - розв'язання зернової проблеми за короткий відтинок часу. Ми знаємо соціально-економічні наслідки цього жахливого експерименту. Суцільна колективізація - це процес масового створення колгоспів шляхом усуспільнення основних засобів виробництва у селянському господарстві. Колективізація викликала у селян природний спротив, оскільки вони прагнули іншого - самостійного господарювання. Загальноукраїнського руху опору не було, тому що селян штучно поділили на соціально протилежні групи -

бідняків і куркулів, зіткнувши їх між собою. Водночас маємо визнати, що саме українські селяни виявилися тією єдиною силою, яка чинила збройний масовий опір комуністичному режимові. Особливості селянської війни 1929-1930 років проти радянської влади з її колгоспною системою досить вичерпно показали у своїх працях Андреа Граціозі (The Great Soviet Peasant War Bolcheviks and Peasants, 1917-1933. - Cambridge. - 1997), Валерій Васильєв і Лінн Віола (Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 - март 1930 гг.). - Винница, 1997).

Насильно засновані колгоспи нагадували тоді своєрідні резервації і заклади колективного перевиховання українських хліборобів. Наприклад, 27 березня 1930 р. селяни з с.Кримки Черкаського округу скаржилися на те, що їх примусово зарахували до колективу. Вони чинили опір насильницькому усуспільненню. Селянський опір, що був природною реакцією на свавілля уповноважених, мав різні форми: волинки, відмови від колективного виходу в поле, повернення худоби з колгоспів, озброєний опір, масові виступи. Так, 9 квітня 1930 р. у с.Горбань Гельмязівського р-ну на Черкащині селяни самочинно розібрали насіння, зруйнували помешкання колективу й сільради. У село виїхали 10 озброєних активістів, 4 міліціонери на чолі з уповноваженим ДПУ. Селяни зустріли їх пікетами. "Коли уповноважений ДПУ запропонував розійтись, посипалось каміння, яким поранено двох міліціонерів. Коли постріли товаришів уверх не дали наслідків, - зазначалось у документі, - уповноважений ДПУ наказав дати залп у натовп. Забито трьох і поранено сім. Поміж забитими два куркулі і один середняк". Таких фактів масового виступу селян проти колективізації було багато, власне, як і їх військового придушення.

Селяни масово виходили з колгоспів. Лише у березні 1930 р. у Гельмязівському р-ні було подано 30 тис. заяв про вихід з артілі. Масовий вихід селян припадає на осінь 1932 р., коли хлібозаготівлі залишали

господарства без зерна. Зокрема, у Київській обл. заяви про вихід подали 6 тис. 874, у Вінницькій - понад 10 тис., у Харківській - 9 тис. 973 чоловіки. Селяни вимагали повернення майна, худоби, але правління колгоспів кожен раз відмовляли, що викликало гнів та обурення трудівників.

Уряд знав, що селяни виявлятимуть протест, а відтак вжив додаткових репресивних заходів. Для забезпечення "успішного" проведення колективізації і прискорення темпів хлібозаготівель з'явився цілий комплекс репресивно-каральних заходів: масове розкуркулювання, конфіскація майна, арешти, ув'язнення, розстріли.

Дії владних структур були протиправними, адже каральні заходи застосовували до селян, які не вчинили злочину, а відмовились вступати до колгоспів, здавати свій хліб, якого здебільшого у них не було. Колгоспників і селян-одноосібників судили не за злочини, а за переконання, за відмову скоритися тоталітарному режимові.

Якщо упродовж 1930-1931 рр. селян здебільшого позбавляли майна, житла, землі, виселяли за межі села, району, України, а також вдавались у деяких випадках до застосування зброї, то у 1932-1933 рр. частішими стали розстріли та вбивства людей представниками влади. Масовому терору та свавіллю сприяла постанова ЦВК і РНК СРСР "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності". Соціалістичної взято у дужки не випадково, аби підкреслити її державницький зміст. Колгоспно-кооперативна власність стала фактично державною. Спочатку селян позбавили права власності, усуспільнивши засоби виробництва їхніх господарств, а потім оголосили колгоспну власність недоторканою. Постановою від 7 серпня 1932 р., яку селяни назвали законом про "п'ять колосків", колгоспне майно (врожай на полях, громадські запаси, худоба тощо) прирівнювали до майна державного. Справді, аби виконати хлібозаготівельні плани,

держава проголосила власністю навіть урожай. За його розкрадання, тобто за декілька підібраних на полі колосків, селян засуджували до розстрілу та позбавлення волі не менше як на 10 років. Свавілля, що розпочалося після цієї постанови, було наслідком цілеспрямованої державної політики. Запопадливі уповноважені з хлібозаготівель та колективізації виконували наказ партії та уряду, хоч така позиція не знімає з них вини.

Необхідно з'ясувати основні мотиви, які спонукали владні структури до масового терору. Звернемось до архівних документів. Зокрема, 14 вересня 1932 р. Наркомюст УСРР розіслав всім облпрокурорам та головам облсудів інструктивний лист про соціально-класовий підхід у застосуванні постанови від 7 серпня 1932 р. "Закон 7 серпня треба застосувати обов'язково, - підкреслювалось в інструкції, - залежно від соціального стану звинуваченого, характеру заподіяної шкоди, політичного змісту справи, до ворогів народу". Отже, до уваги брали соціальне походження, політичні переконання, а не виключно факт злочину, якого ніхто і не збирався доводити у судових органах. Наркомюст застеріг керівників прокуратури від механічного застосування цього закону. Розстрілювали не лише так званих куркулів, а й бідняків і середняків. "Цифра засуджених до розстрілу середняків, - зазначалося у цьому документі, - дуже велика". Засуджували селян "оптом", тобто без з'ясування навіть соціального стану - куркуль чи бідняк.

Механізм застосування закону від 7 серпня 1932 р. визначив Верховний суд та ОДПУ СРСР, розіславши свою інструкцію 22 вересня того ж року. У відношенні до куркулів, які займались крадіжками колгоспного майна, застосовували "найвищу форму соціального захисту" - розстріл. Зокрема, до 1 листопада 1932 р. лише у Дніпропетровській обл. за розкрадання хліба було засуджено 3 тис. 973 чоловіки, з них: до розстрілу - 112, до позбавлення волі від 5 до 10 років - 756, а інших - до 3 років ув'язнення. З листопада по грудень

розстріляно 62 колгоспники, 480 - позбавлено волі від 5 до 10 років, а 700 чоловік - від 3 до 5 років. Отже, за декілька місяців хлібозаготівель було засуджено 5 тис.215 чоловік, з них 174 до розстрілу. Зважімо, що розстрілювали хліборобів у країні, яка будувала соціалізм, тобто суспільство для знедолених. Розстрілювали селян і до серпневого закону. Наприклад, за декілька місяців 1932 р. у Вінницькій обл. було засуджено 886 осіб, з них 9 до розстрілу.

Жертвами терору були не лише селяни, а й керівники колгоспів, голови сільських рад, секретарі райкомів партії, голови райвиконкомів. Зокрема, у грудні 1932 р. Дніпропетровський обласний суд позбавив волі 1062 чоловіки, з них 59 розстріляно. Їх судили за невиконання хлібозаготівельних планів. За листопад 1932 р. органи ДПУ арештували 340 голів колгоспів, 750 членів правлінь, 140 рахівників, 140 бригадирів, 265 вагарів, 195 інших працівників колгоспів. За невиконання планів хлібозаготівель було притягнуто до суду 327 комуністів, з них 9 розстріляно. Їх судили за відмову здавати хліб. Наприклад, секретар Носівського РПК Чернігівської обл. Яременко заявив восени 1932 р., що хлібозаготівлі - це грабунок селян, а в ЦК сидять контрреволюціонери. Він вийшов з партії. Таких випадків мужності людей, які ціною власного життя рятували інших, було досить в Україні. Розстрілювали керівників господарств і протягом 1933 р. Зокрема, у січні 1933 р. з 419 засуджених осіб по 122 районах України 20 розстріляно.

Упродовж 1932 - початку 1933 рр. лише на Вінниччині під час хлібозаготівель каральні польові суди ув'язнили 9 тис. селян, під час посівної кампанії - засудили 7 тис. 536 чоловік, а так званого адмінштрафу зазнали близько 24 тис. колгоспників та селян. Позбавлення зароблених трудоднів, "хлібний штраф", конфіскація майна, як складові адмінпокарання, завершувалися голодом селянських родин. Відповідальний інструктор ЦКК КП(б)У Ренкочишек, котрий

перевіряв судові вироки в області, повідомляв уряд про те, що всі чотири ДОПРи (Російською - Дом принудительных работ; дом предварительного заключения. - Авт.)(Вінницький, Кам'янецький, Бердичівський та Проскурівський) були переповнені. У них знаходилося 13 тис. 325 в'язнів. Замість того, щоб сіяти та обробляти поле, хлібороби з тавром "куркуля" чекали вироку та заслання до Сибіру. Органи ДПУ та НКВС за період весняних посівних робіт у колгоспах винесли 27 смертних вироків, а за літніх жнив - 74 розстріли. В українському селі упродовж 22 місяців голодомору (взимку і влітку), крім масової смерті селян від фізичного виснаження, шлункових отруєнь, емідемії тифу, канібалізму, вони гинули від смертних вироків згідно закону про "п'ять колосків". Нараз згадати лише окремі випадки судових та позасудових розправ. Процитуємо тільки один документ - доповідну записку інструктора ЦКК КП(б)У Ренкочишека про свавілля представників карально-репресивних органів у Вінницькій обл. 1933 р.: "1.Дело Дробович Валентины - середнячка, осуждена на 5 лет в далеких лагерях за то, что ее ребенок нарезал на поле их родственника до 5 фунтов колосков. 2.Довжанская Нина - 19 лет, середнячка, жена красноармейца, осуждена на 2,5 года лишения свободы за то, что 12 июля срезала до 3 фунтов колосков на поле своего брата. 3.Бурак Иван - середняк, срезал одно кило колосков, приговорен к 7 годам лишения свободы. 4.В Калиновском районе осужден на 4 года лишения свободы в далеких лагерях бедняк-единоличник за то, что он на своем поле скосил 5 метров за 3 - 4 дня до начала косовицы. 5.Член облсуда Кульницкий в течение одного дня заслушал в 3 селах три дела и по двум из них вынесены приговоры к расстрелу, в том числе одному находившемуся в таком состоянии (опухший), что на судебном заседании он сидеть не мог, а лежал на скамье подсудимых".

Отже, судили за те, що селяни використовували зерно власного господарства, у тому числі тих, хто

вже помирав від голоду. Злочином вважали дію селянина на задоволення основної фізичної потреби людини - виготовлення їжі та її споживання з продукції власного господарства.

Хліборобам забороняли їсти без дозволу (випадок про початок жнив на власній присадибній ділянці селянина у Калиновському р-ні). Їх свідомо позбавляли їжі, і таких фактів було безліч. Зокрема, в Донбасі карально-репресивні органи, виконуючи постанову союзного уряду від 7 серпня 1932 р., засудили 24 тис. чоловік. Так, справу К.А.Шульца, 14-річного хлопця зі Старо-Каранського р-ну, суд розглядав без свідків, як і решту подібних, лише на підставі рішення сільради. За 30 колосків його позбавили волі на 8 років.

Незаперечним фактом геноциду в українському селі, крім глобальних соціально-демографічних наслідків голодомору, стали масові випадки так званого "самосуду", яких допустилися активісти сільських рад, уповноважені з хлібозаготівель, окремі члени районних органів радянської влади. Наприклад, весною 1932 р. в артілі ім. Чубаря Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. голова колгоспу, слідчий і секретар партосередку вбили селянина, якого звинуватили у крадіжці коней. 31 липня 1933 р. у с.Крапивне Уланівського р-ну Вінницької обл. голова сільської ради, голова правління колгоспу і виконавець самочинно арештували 10 селян, яких запідозрили у крадіжці корови. Упродовж ночі їх били, від побоїв одразу загинуло 4 чоловіки і одна жінка. Трупи забитих вивезли на цвинтар і закопали, а селом поширювали чутки, ніби ці колгоспники втекли, злякавшись відповідальності. Слідство підтвердило факт самосуду.

Найчастіше від рук активістів і представників влади гинули найменш захищені - діти. Факти масового навмисного вбивства дітей стали звичним явищем в Україні 1932-1933 рр. Саме про них йшлося у доповідній записці начальника політсектора МТС Київської обл.

Налимова на ім'я Кагановича, Косіора і Постишева, яку політбюро ЦК КП(б)У обговорило 1 серпня 1933 р. Факти фізичної розправи набули масового характеру, а новоявленими екзекуторами виступали голови сільських рад, сільські комуністи, а також керівники районного рівня. У доповідній записці наводились жахливі факти знущань, що завершувались здебільшого смертю. Зокрема, у с. Р.-Тальська Іванківського р-ну на Київщині було вбито 12-річного хлопчика, який шукав їстівного по хатах, аби не вмерти з голоду. 31 травня 1933 р. у с.Бровки Ружинського р-ну голова сільської ради з іншими активістами вбили двох односельчан, яких звинуватили попередньо у крадіжці корови. Того ж жахливого року активісти чинили самосуд і на Вінниччині. Ось лише один приклад з-поміж сотень і тисяч інших, котрий зафіксовано в архівних документах: "Самосуды принимали во многих местах зверский характер, например: в Вороновицком районе в селе Кордышевке имело место задержание председателем сельсовета П.-ком (Автор) гражданки Синицкой Анны, каковую подозревали в краже, ее заперли в хлеве и держали взаперти на продолжении нескольких дней, каковую избивали, а затем ее похоронили, даже не сообщив об этом ее родным. После того, когда в процессе следствия было таковую выкопано, и труп вскрыт, было установлено, что ее похоронили живой". Коментар зайвий: місцеві партійно-радянські органи просто виконували постанову про охорону соціалістичної власності від 7 серпня 1932 р.

Терор голодом

Найвиразнішою ознакою геноциду в Україні є свідоме створення умов життя, розрахованих на фізичне винищення селян. Упродовж 1928-1933 рр. партійні й державні органи прийняли десятки постанов, які за своїм змістом нагадували смертний вирок мільйонам людей. Ми зупинимо увагу на деяких з них, аби з'ясувати механізм творення голоду-геноциду.

Масовому вилученню зерна, свідомому позбавленню селян продовольства була підпорядкована організаційно-господарська діяльність колгоспів. Зокрема, дворазова оплата праці в колгоспах протягом року: аванс та повний розрахунок. Така система дозволила державі вільно забирати сільськогосподарську продукцію, довільно встановлювати плани заготівель, не дбаючи про оплату. Колгоспникам упродовж декількох місяців не видавали хліба на зароблені трудодні, що призводило до голодування їхніх родин. В архівах зберігаються десятки тисяч селянських скарг, у яких вони вказують на вироблені трудодні і водночас жахливе голодування. За відомостями райвиконкомів у січні 1931 р., тобто за наслідками господарювання 1930 р., остаточно проведено розподіл урожаю тільки у 90 районах УСРР, закінчили розподіл на 50% - до 49 районів. До оплати приступив лише 271 район з 501. Отже, протягом трьох-чотирьох місяців селяни споживали хліб з власних присадибних ділянок, якого не вистачало для утримання селянських родин. Розподіл зерна на трудодні затримували і в наступні роки. Зокрема, у березні 1932 р. 42% колгоспів Вінницької обл. не видали хліба колгоспникам, а у 8 районах взагалі не розподіляли зернових на трудодні. У травні 16% колгоспів області так і не завершили розподілу хліба, тобто не розрахувалися з колгоспниками. Майже третина колгоспів Київської обл. не здійснила натуральної оплати праці, Харківської обл. - 15% колгоспів. Отже, колгоспників тримали без засобів до існування щонайменше шість місяців.

Керівники України інформували Сталіна про скрутний стан сільського господарства, факти голоду і навіть канібалізму. У відповідь йшли погрози. Зокрема, 16 липня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) встановило для колгоспів України план хлібозаготівель - 4 млн 751,2 тис. т, а одноосібників - 1080 тис. т. Через три дні ЦК КП(б)У просить переглянути цей план, а 21 липня ЦК ВКП(б) виніс своє остаточне рішення - 5 млн 831,3 тис. т.

Отже, план залишили без змін, збільшивши його для колгоспів. Люди поїдали людей, а Л.Каганович і В.Молотов вимагали збільшення обсягу хлібозаготівель.

22 серпня 1932 р., тобто відразу після сумнозвісної постанови 7 серпня, Укрколгоспцентр заборонив колгоспам видавати хліб на громадське харчування. Згодом з'явилися постанови обласних партійних комітетів, якими теж заборонялося видавати хліб для громадського харчування в колгоспах. У жовтні 1932 р. в Україну приїхав В.Молотов з командою, яка розгорнула кампанію масового вилучення зерна. ЦК КП(б)У ухвалив відразу декілька постанов, що погіршили стан українського села, штовхаючи хліборобів на голодну смерть. Зокрема, 18 листопада 1932 р. з'явилась постанова політбюро ЦК КП(б)У "Про заходи з посилення хлібозаготівель". Її виконання вважалося обов'язком колгоспів. Категорично заборонялося утворення будь-яких натуральних фондів, які зараховували до плану хлібозаготівель. Постановою заборонялося видавати натуральні аванси у колгоспах, що не виконують хлібозаготівельних планів, але дозволялось повертати "незаконно розданий хліб". ЦК КП(б)У закликав активістів терміново організувати вилучення в окремих колгоспників та одноосібників хліба, особливо з врожаю на присадибних ділянках. Його теж зараховували до хлібозаготівель. За невиконання плану колгоспників і одноосібників штрафували завданням з м'ясозаготівель в обсязі 15-місячної норми для колгоспу чи окремого господарства. Наслідки цієї постанови жахливі - масова смертність.

Аналогічну постанову ухвалив Раднарком України 20 листопада 1932 р., тобто двома днями згодом після партійної постанови. Вона називалась "Про заходи підсилення хлібозаготівлі". Райвиконкомам уряд дозволив зараховувати до плану хлібозаготівель натуральні фонди колгоспів, які незадовільно виконували свої завдання. Забороняли видавати і натуральні аванси. Отже,

урядова постанова повторювала партійну, але обидві вони нагадували смертний вирок для мільйонів людей. До хлібозаготівель додавались натуральні штрафи, якими обкладали селян. У січні 1933 р. 80 господарств Сновського р-ну Чернігівщини були оштрафовані 15-місячним планом м'ясозаготівель, 83 - грошовим, а 28 господарств виселили взагалі. Відбувався своєрідний комбінований наступ на селян. У березні 1933 р. половина колгоспів України не завершили розподілу хліба на трудодні за 1932 р. тобто близько 9 млн селян свідомо залишили без засобів до існування.

Навіть жахливі наслідки голодомору 1933 р. не зупинили уряд України від застосування репресивних заходів, що зайвий раз підкреслює свідому акцію геноциду. Зокрема, у липні 1933 р., коли у селах було встановлено факти масового людоїдства, наркомземсправ України О.В.Одинцов повідомив секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора, що відповідно до телеграм Сталіна та Молотова підготовлено проект постанови ЦК КП(б)У та РНК УСРР "Про порядок видачі хлібних авансів у колгоспах з врожаю 1933 р. на внутріколгоспні потреби". Відтепер категорично заборонялося витрачати хліб на громадське харчування. Кожен працюючий у полі колгоспник мав приносити хліб з собою. Його не видавали у тих колгоспах, що не виконували державних завдань. У серпні 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У визнало за необхідне і надалі продовжувати репресивний тиск на колгоспи та одноосібні господарства, що не виконали плану хлібозаготівель. З'ясувати це питання доручили С.Косіору та П.Постишеву.

Політикою штучного ізоляціонізму, що призвела до численних жертв, слід вважати постанову РНК УСРР "Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі" від 6 грудня 1932 р.

Масове голодування селян розпочалося у грудні 1931 р. і тривало до вересня 1933 р., тобто голод не вщухав упродовж 22 місяців. Про жахливий стан українського

села свідчать факти масового людоїдства. Скажімо, весною 1933 р. лише у 16 районах Київської обл. було встановлено 123 випадки людоїдства і трупоїдства. Люди гинули від фізичного виснаження, отруєнь, вбивств, самогубств. Архіви зберегли сотні і тисячі фактів поїдання вкрай виснаженими голодом селянами - дистрофіками власних дітей. Усі ці жахливі картини голодомору, яких досить багато, зайвий раз підтверджують геноцид проти власного народу.

Депортації

Злочином проти людяності, як складової частини політики геноциду, стали факти масових депортацій етнічних українців з України у концтабори Сибіру. За роки колективізації примусового виселення зазнали 200 тис. селянських господарств, тобто майже кожен двадцятий двір в українському селі. За виселення селян з громади та розпорошення по так званих "виселках" у межах району, тобто чергового контингенту до Сибіру, голосували всі члени політбюро ЦК КП(б)У у березні 1931 р. Влітку того ж року на органи ДПУ УСРР покладалося завдання розселення в Україні 3 тис. "спецпереселенців" з Середньої Азії (баїв). Відбувався обмін "куркулями", а насправді здійснювалася спланована політика етноциду. Середньоазіатських баїв передбачалося розмістити "на території колишніх куркульських поселень-хуторів" південних районів України - Херсонському, Скадовському, Каховському, Мелітопольському Дніпропетровському та інших. Разом з утриманцями, як доповідав заступник голови ДПУ УСРР Карлсон ЦК КП(б)У 9 серпня 1931 р., необхідно було розселити 18 тис. чоловік.

Селян розглядали як дешеву і підневільну робочу силу, яку використовували на спорудженні новобудов сталінських п'ятирічок, на лісоповалах, на шкідливих для їхнього здоров'я хімічних об'єктах. Рішення центральних партійних органів про депортацію вражають їхнім цинізмом і людиноневисницькою позицією.

Процитуємо декілька таких документів. Ось один з них - постанова політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1932 р. за грифом "таємно": 1)"Считать необходимым произвести очистку районов Полесья от кулацких элементов, определив количество семей, подлежащих вывозу, в 5.000. 2) Выселенных использовать по разработке карьеров камня, глины и др., создав в этих целях постоянные кулацкие поселки на левом берегу Днепра в районах расположения карьеров". Наступний документ свідчить не лише про факт геноциду, а також називає його виконавців. Йдеться про лист секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора до Л.М.Кагановича: "В связи с саботажем хлебосдачи, который в ряде районов и сел Винницкой, Черниговской, Киевской и Харьковской областей был организован кулацкими элементами в единоличном секторе, мы вынуждены были поставить вопрос о высылке за пределы УССР наиболее злостных несдатчиков хлеба и организаторов саботажа.

В настоящее время областями уже представлены списки лиц, подлежащих высылке. Эти списки еще раз будут просмотрены у нас. Основное количество падает на пограничные районы, где единоличников большинство в селах, где в ряде мест был организован совершенно открытый и наглый саботаж хлебосдачи в единоличном секторе. Этот саботаж необходимо было во что бы то ни стало сломить.

Просим разрешить нам высылку за пределы Украины 500 человек злостного кулацкого элемента и организаторов саботажа вместе с семьями.

20 октября 1934 г. С.Косиор

Посылаю через Калинина".

Дві обставини, що зустрічаються доволі часто в подібних політичних позасудових вироках, вимагають певного пояснення. Перша - використання визначення "саботаж". Селяни намагалися зберегти хліб та іншу сільгосппродукцію для власного споживання, тобто для утримання своєї родини - дітей, літніх, хворих. Природне право на життя вважалося злочином -

назване "саботажем". І ще одна ремарка: виселення господарств разом з сім'ями. Отже, можна вважати, що 200 тис. депортованих господарств означали виселення близько одного мільйона українських селян з місць їх одвічного проживання.

В українські села масово переселяли селян з Середньої Азії, Білорусії, Росії, Поволжя, Казахстану, виконуючи у такий спосіб офіційну політику русифікації українського населення. Зокрема, в архівах Москви ще й досі зберігаються матеріали "великого переселення народів". Переселенням за особистої ініціативи Молотова і Кагановича, звичайно, не без участі Сталіна, займався Всесоюзний переселенський комітет (ВПК) при РНК СРСР. Так, з листопада по грудень 1933 р. в Україну було відправлено з Білорусії - 40, з Західної обл. - 51, Івановської - 24, Центральної чорноземної обл. - 43 ешелони з колгоспниками та їхнім майном. Вони заселяли спустошені голодом села. Для переселенців до Одеської, Харківської, Донецької і Дніпропетровської обл-й було підготовлено 20 тис. 306 хат. Голова ВПК при РНК СРСР систематично повідомляв Сталіна, Л.Кагановича та В.Молотова про переселення в Україну. 23 жовтня 1933 р. Л.Каганович та В.Молотов вимагали від уповноваженого ВПК у БСРР прискорити вербування 4 тис. 500 господарств. В цілому на 23 грудня 1933 р. в Україну було відправлено 329 ешелонів - 21 тис. 856 господарств - 117 тис. 149 чоловік, велику кількість худоби та реманенту. Переважна більшість переселенців, які побачили жахливі наслідки голоду, залишили Україну.

Переселяли селян і безпосередньо в Україні, особливо з деяких північних районів у південні, що найбільш вимерли від голоду. Зокрема, 11 вересня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило проект постанови "Про організацію переселення до районів з дефіцитом робочої сили". Передбачалося переселити у степові райони республіки 22 тис. родин, а 25 жовтня 1933 р.Раднарком СРСР зажадав від уряду України

розселення ще 16 тис. селянських господарств. Спроби замаскувати наслідки злочину таким чином були марними, оскільки треба було б переселити в Україну не один мільйон чоловік. Депортації в Україні тривали, особливо з прикордонних районів, упродовж 1935-1938 рр., тобто до окупації радянськими військами західних областей у вересні 1939 р., коли розпочалася нова хвиля терору.

Нелюдяне існування "спецпереселенців" з України в концтаборах, де українських "куркулів" та кубанських українців свідомо винищували сталінські сатрапи, досить вичерпно показали російські історики в документальних працях (Ссылка крестьян на Урал в 1930-е годы. Документы из архивов //Отечественная история. - 1995. - № 1; Капустин А., Мотричев В. Спецпоселенцы // Уральский рабочий. - 1991. - 9 июля; Земсков В.Н. Судьба "кулацкой ссылки" (1930-1954 гг.) // Отечественная история. - 1994. -№ 1 та ін.).

Утаємнення злочину

Історики та історики права не завжди враховували факт утаємнення злочину геноциду, вчиненого в Україні 1932-1933 рр. радянськими та партійними органами. Ця проблема заслуговує на особливу увагу. Безперечно, що всі документи, які торкалися відвертого народовбивства, комуністичний режим не розповсюджував. Листування з особливих питань відбувалося за грифом "таємно". Ми процитуємо лише один документ про свідоме замовчування інформації, а, по суті, наслідків злочину. Мова йде про циркуляр політбюро ЦК КП(б)У від 13 березня 1933 р. Ось його зміст: "О с.Старошведском. а) Предложить Одесскому обкому немедленно принять меры к полной ликвидации случаев голодовки в селе Старошведском. б) Поручить тов.Балицкому принять меры к предотвращению проникновения сведений о случаях голодовки в селе Старошведском за границу". З одного боку, комуністи намагалися ліквідувати випадки голоду, а для цього

необхідно було запровадити стаціонарне лікування в селі, а з іншого - обов'язково утаємнити факт голоду. Звичайно, про українські села вони не дбали: голод у них набув весною 1933 масового характеру, а відтак досяг запланованого рівня смертності. Село Старошведське - інша справа. Це єдине поселення шведів в Україні, про голодування жителів якого довідались на їх прабатьківщині. Відомо також, що перепис 1937 р. показав відсутність великої кількості людей, які померли від голоду, загинули в таборах, або ж були просто розстріляні. Його результати були визнані недійсними, а матеріали засекречені. Деякі газети напередодні перепису населення 1939 р. повідомляли, що перепис 1937 р. вороги народу зірвали, але поспішили зазначити, що матеріали його були радянським урядом забраковані.

НАСЛІДКИ

Діти - жертви голодомору

Голодне лихоліття, яке випало на долю українського народу, найболючіше вразило дітей. Вони були найменш захищеними, не брали участі у колгоспному виробництві, а відтак не одержували рятівних 100 - 300 г хліба на працюючого. За переписом 1926 р. діти віком до 14 років становили 38% сільського населення, тобто більше його третини, а до 4 років - 16%, тобто у голодний 1933 р.їм би мало виповнитися по 10років. Та не судилося.

Соціально-економічні експерименти тоталітарного режиму над селянами, масові репресії проти інтелігенції, хижацьке розкуркулювання і голод викликали нову хвилю безпритульності дітей. Великими юрбами, ніби голодні галчята, зліталися вони до великих міст за порятунком, а виснажених голодуванням немовлят приносили батьки.

Голод фактично розпочався з весни 1931 р. Саме тоді Наркомос УСРР довідався про те, що у 180 районах, що не виконали так званого хлібозаготівельного плану, дитячі установи зняли з централізованого продовольчого

необхідно було запровадити стаціонарне лікування в селі, а з іншого - обов'язково утаємнити факт голоду. Звичайно, про українські села вони не дбали: голод у них набув весною 1933 масового характеру, а відтак досяг запланованого рівня смертності. Село Старошведське - інша справа. Це єдине поселення шведів в Україні, про голодування жителів якого довідались на їх прабатьківщині. Відомо також, що перепис 1937 р. показав відсутність великої кількості людей, які померли від голоду, загинули в таборах, або ж були просто розстріляні. Його результати були визнані недійсними, а матеріали засекречені. Деякі газети напередодні перепису населення 1939 р. повідомляли, що перепис 1937 р. вороги народу зірвали, але поспішили зазначити, що матеріали його були радянським урядом забраковані.

НАСЛІДКИ

Діти - жертви голодомору

Голодне лихоліття, яке випало на долю українського народу, найболючіше вразило дітей. Вони були найменш захищеними, не брали участі у колгоспному виробництві, а відтак не одержували рятівних 100 - 300 г хліба на працюючого. За переписом 1926 р. діти віком до 14 років становили 38% сільського населення, тобто більше його третини, а до 4 років - 16%, тобто у голодний 1933 р.їм би мало виповнитися по 10років. Та не судилося.

Соціально-економічні експерименти тоталітарного режиму над селянами, масові репресії проти інтелігенції, хижацьке розкуркулювання і голод викликали нову хвилю безпритульності дітей. Великими юрбами, ніби голодні галчята, зліталися вони до великих міст за порятунком, а виснажених голодуванням немовлят приносили батьки.

Голод фактично розпочався з весни 1931 р. Саме тоді Наркомос УСРР довідався про те, що у 180 районах, що не виконали так званого хлібозаготівельного плану, дитячі установи зняли з централізованого продовольчого

постачання. Керівники Наркомосу звернулися зі скаргою до ЦКК-НК РСІ та Наркомату постачання. У ній, зокрема, говорилось: "Цим районам заборонено з поточних хлібозаготівель постачати дитячі інтернатні установи, вчителів і виділяти продукти для гарячих безкоштовних сніданків. З централізованого фонду для цих районів теж нічого не виділено. Це утворило катастрофічний стан постачання, особливо дитячих інтернатних установ, що не мають жодних запасів. Діти цих установ примушені тікати, чим збільшують безпритульність". Отже, майже третина районів України припинила централізоване постачання дитячих установ. Існуюче харчування дітей не відповідало нормам, діти часто хворіли від недоїдання.

Досить скрутно почували себе і діти, і вчителі, і батьки. Ось що писали учні Печірської школи Брацлавського р-ну на Вінниччині до ВУЦВК у листопаді 1931 р.: "Просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світу ходити. Індивідуальники та колгоспники - всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудодні. Скоро наближаються жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а й картоплю, квасолю і все, що можна їсти. Ми надіємось, що Радянська влада не дасть нам загинути". Діти сподівалися на радянську владу, "рідну комуністичну партію", які, власне, і призвели до голодного зубожіння та масового вимирання дітей.

Жахливим випробуванням для підлітків став 1932 р., протягом якого вони масово гинули у містах і селах, тихо помирали, не дочекавшись допомоги. Кожен лист-скарга, що надходив до приймальні голови ВУЦВК Г.І.Петровського, був сповнений відчаю за подальше життя людей, особливо дітей. Автори листів називали велику кількість уже померлих і пухлих дітей. Наприклад, взимку 1932 р. у с.Полонисте Бабанського р-ну Вінницької обл. діти перестали відвідувати школу.

Босі, голі й голодні блукали вони селом. У школі давно перестали видавати гарячі сніданки, а про хліб і забули, оскільки його не мали. 8 травня 1932 р. у с.Тростянчик Тростянецького р-ну голодувало 40 сімей, з них 15 дітей були уже пухлими, а деякі померли. Упродовж першого півріччя 1932 р. у містах, за неповними підрахунками, виявили близько 5 тис. безпритульних підлітків. А скільки не виявили? У складі Наркомосу було створено Центральний штаб з роботи з безпритульними. До нього увійшли представники різних наркоматів. Створювали комісії, а діти масово помирали від голоду. У травні 1932 р. у селах Молочки й Галієвці Янушпільського р-ну Вінницької обл. померло від голоду троє дітей. Централізовано виявленням дитячої смертності ніхто не займався. Архівні матеріали засвідчують окремі випадки голодної смерті серед дітей, але і вони є жахливими. В усіх регіонах України вони становили більшість.

Малоприємні факти голодомору виклав у своєму листі до С.Косіора студент одного з технікумів м.Києва Г.І.Ткаченко. Ось що він повідав секретареві ЦК КП(б)У у червні 1932 р.: "Десятки й сотні випадків, коли колгоспники виходять в поле і зникають, а через декілька днів знаходять аж провонявших й так його без жалю, наче це цілком природньо, заривають в ямку й квит, а на другий день цього ж, що заривав попередньо, находять труп - мруть з голоду. Тепер, шановний Станіслав Вікентійович, скажіть, - звертався студент, - хіба це шляхи до соціалізму - це шляхи до гнойні і згубів, хіба у нас буде здорове покоління - воно буде хворе, кволе й безсиле та й того залишиться живим 50%".

Справді, у кожному з 55 тис. сіл помирали сотні дітей, а скільки було ненароджених, фізично і духовно понівечених? Селян довели до такого стану фізичного виснаження, що батьки забивали своїх дітей, аби прогодувати людським м'ясом інших, які зосталися. Наприклад, у липні 1932 р. селянка з Вінницької обл. зарізала трирічного сина, а його м'ясо виміняла на курячі яйця. Випадки канібалізму стали частими у наступному 1933

р. Зокрема, у с.Руде Володимирського р-ну Київської обл. у лютому 1933 р. мати залишила троє дітей, а сама вийшла. Двоє з них - хлопчик і дівчинка - вбили молодшу сестру, відрізали їй голову і сирим їли м'ясо своєї жертви-сестри. На жаль, таких фактів було дуже багато. Збереглися архівні матеріали, що підтверджують масові випадки канібалізму. У лютому-серпні 1933 р. факти поїдання дітей були встановлені у селах Сосонка, Хмільове, Якушинець, Гавришівка, Миогара Вінницької обл. З 11 чоловік, причину смерті яких встановили органи ЗАГСу, шестеро дітей стали жертвами людоїдів. Факти канібалізму підтвердила міліція та сільська рада.

Жахливі картини голодомору зберегли архіви і спогади очевидців. Вони опубліковані на сторінках періодичної преси, а також вміщені у збірниках документів і матеріалів. З'явилися перші художні твори. Невимовним болем просякнуті слова селянки Христі, яка збожеволіла від усвідомлення факту людоїдства. Страхітливі картини голодомору постають у поемі Миколи Руденка "Хрест". У голодному мареві, крізь сльози і жах, божевільна Христя промовляє:

j ¤ д точок побила,
□о сх□д сонц¤ поварила,
"рактористу-молодцю
Каробила холодцю.
ґж , □ване! sий, □ване!
'ай коханн¤чко не в'¤не!
"и ж казав: ¤кби сама...
sодивись, д_тей нема.
ґж, коханий, не барис¤.
¬иплюнь пальчики крис ,
¬□д син_в та в_д дочок
"□льки жменька к□сточок.
| |уш| |ьх п шли до раю.
я ж останки позбираю
"а й землиц□ ьх в_ддам.
¬с ми будемо отам!

Пронизливі й жагучі до болю рядки цієї великої за трагізмом поеми, що відтворюють картини апокаліпсису в українському селі.

Діти гинули з різних причин: від опухання та хвороб, ставали жертвою людоїдів, від фізичної розправи над ними, від самогубств. Переважно помирали від голоду. Наприклад, у с.Носківці Станіславчицького р-ну Вінницької обл. у лютому 1933 р. нестерпно голодувала родина колгоспника Притуляка, яка складалася з 9 чоловік. Семеро дітей лежали пухлими і чекали смерті. Найчастіше помирали діти віком до трьох років. Селами блукали юрби голодних і виснажених дітей. Серед них були місцеві, а також прийшлі. Так, 11 травня 1933 р. лише у чотирьох селах Балаклійського р-ну Харківської обл. було підібрано 300 дітей. Про дитячу безпритульність свідчить і мережа ясел, якою мали забезпечити знедолених дітей. Зокрема, у лютому 1933 р. Дніпропетровський облвиконком вишукував резерви для надання продовольчої допомоги 250 тис. дітей дошкільного віку, які були дуже виснажені. У доповідних записках органів ДПУ, що займалися обстеженням сіл, найчастіше йшлося про смерть та опухання саме дітей. Зокрема, у листі Київського обласного відділу ДПУ до В.А.Балицького повідомлялося про те, що у селах області найбільше виявлено пухлими саме дітей. Вони стали невинними жертвами голодомору. У селах, мешканці яких "звикли" до фактів канібалізму, поширювалися чутки про доцільність споживання людського м'яса. Деякі селяни, як виявили органи ДПУ, робили навіть "запаси" - засолювали людське м'ясо. Вбивство дітей для споживання було встановлено за січень-березень 1933 р. у селах Білоцерківського, Володарського, Черняхівського, Звенигородського та Сквирського р-нів Київської обл. В Україні, за попередніми підрахунками, не було району, у якому органи ДПУ не виявили б випадків людоїдства. Сумна і досить трагічна географія голодомору, не вигадана, а цілком реальна, історично достовірна. Наприклад, у березні 1933 р. вибірково обстежили 20 сільських

рад Прилуцького р-ну Чернігівської обл. З 2 тис. 850 чоловік, які голодували, 1800 були безнадійно пухлими. Це були діти.

Ганебними і злочинними стали випадки відвертого вбивства дітей за розкрадання так званої "соціалістичної власності". Відомо, що 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності", яку народ назвав декретом про "п'ять колосків". Судові й позасудові органи чинили безкарно глум над селянами, масово забивали дітей, які піднімали з колгоспного поля кільканадцять колосків. Голодні і до нестями виснажені діти полохливо лущили недостиглі зерна, жадібно їх поїдали. Від намірного вживання недозрілої білкової клейковини не витримували їхні виснажені шлунки. Вони помирали кілька годин поспіль. А коли нещасні потрапляли до рук партійно-радянських активістів, то відразу ставали жертвами свавілля. Зокрема, у доповідній записці начальника політсектора МТС Київської обл. Налимова на ім'я Л.Кагановича, С.Косіора і П.Постишева йшлося про масові випадки самосуду, тобто про відверто фізичну розправу над дітьми. Так, влітку 1933 р. у селі Бурти Смілянського р-ну Київської обл. голова сільської ради та уповноважений облвиконкому арештували двох дівчаток віком 12 і 14 років, яких піддали жахливим тортурам: палили руки сірниками, кололи голками пальці, безжально били, тримали без їжі та води. Одна дівчинка загинула відразу, а інша перебувала у безнадійному стані. Дітей допитували, виламували руки, тиснули пальці дверима, таємно закопували тіла невинних жертв. Таких фактів досить багато.

Масштаби трагедії, що винищувала цілі покоління, змусили уряд замислитись над остаточними наслідками голодомору, особливо серед дітей. Раднарком УСРР переглянув свої закони про припинення централізованого продовольчого постачання дитячих установ. Було трохи збільшено мережу притулків та ясельних

будинків у містах. 6 травня 1933 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову "Про боротьбу з дитячою безпритульністю". Знову з'явилася Всеукраїнська комісія для роботи з безпритульними дітьми, але порівняно з повоєнними роками їх було значно більше. Вона діяла при РНК УСРР, а до її складу входили представники ДПУ, Наркомздоров'я, Наркомосу, Наркомпраці, Уповнаркомшляхів, а також Харківського облвиконкому. Останню очолював заступник начальника Харківського обласного управління ДПУ О.Й.Бронєвой. Свого часу він був одним з організаторів відомої комуни ім. Дзержинського під Харковом, педагогічну частину якої очолював А.С.Макаренко. Комісія займалася різними справами: створювала дитпритулки у селах, влаштовувала харчування у школах, стримувала відплив безпритульних дітей до міст, притягала до відповідальності осіб, які не допомагали голодним дітям, вимагала коштів для працевлаштування підлітків.

Чутки про діяльність комісій доходили сіл. Селяни сподівалися, що у містах приймуть їхніх дітей до ясел. З усіх районів України привозили дітей до Харкова і Києва. На вулицях міст з'явилися десятки тисяч безпритульних дітей. Зокрема, 14 травня 1933 р у Цитовських і Салтовських бараках розміщували малолітніх дітей віком до 4 років, яких масово піднімали на вулицях та залізницях. У дитячих будинках Харкова залишали переважно дітей віком до одного і більше років, які були безнадійно хворими. У доповідній записці міського відділу охорони здоров'я повідомлялося про те, що діти у бараках дуже виснажені, а щомісяця помирає більше третини. Якщо 14 травня 1933 р. у Салтовських бараках перебувало 450 дітей, то 1 червня - уже 900. Діти масово прибували до Харкова, тулилися великими юрбами під будинками, просто неба. В архівах збереглося чимало матеріалів, що засвідчують страхітливі картини дитячої безпритульності.

Сумні події 1933 р. відтворено також у листах італійського консула в Харкові С.Граденіго. 31 травня

1933 р. він повідомляв Королівську Амбасаду Італії у Москві про жахливі факти голодомору в Україні. Ось що він писав тоді: "На базарі вранці 21 (травня) мертвих поскидали, як купи шмаття, у болоті в людському гною, вздовж частоколу, що відмежовує площу в сторону ріки. Було їх близько 30. Вранці 23 я їх нарахував уже 51. Одна дитина ссала молоко з грудей мертвої матері з посірілим обличчям. Люди говорили: "Це пуп'янки соціалістичної весни...". Щойно минулого тижня було організовано бригаду для збирання безпритульних дітей. Справді, крім селян, які напливають у місто, тому що в селах не мають більше жодної надії вижити, є також і діти, яких сюди приносять і залишають батьки, які самі вертаються до села, щоб там померти. Ми бачили 10-річних дітей, які були за маму для 4 або 3-річних. Коли надходила ніч, вони їх накривали власним шаликом або плащем і спали скорчені на землі, а біля них лежала бляшанка для сподіваної милостині. Перед консульством міститься міліційний відділ: кожної хвилини чуються розпачливі крики: "Не хочу йти до бараків смерті, залиште мене вмирати в мирі! Опухлих перевозять товарним поїздом у поле і залишають їх за 50 - 60 км від міста, щоб там помирали, ніким не бачені. Коли приїздять на місце, де їх скидають, то викопують великі ями і витягають з вагонів усіх мертвих. Пильно не дбають, щоб не звертати завеликої уваги на дрібниці, і часто можна побачити, як кинений у яму оживає й рухається в останньому прояві життя.

Ці деталі я одержав від санітарів і можу гарантувати їх автентичність. В'язниця "Холодної гори" має в середньому 30 померлих за день". Майже півстоліття мовчали архівні матеріали, але зберегли свою історичну і водночас жахливу достовірність.

Безпритульність дітей в Україні була тоді явищем масовим, яке свідчило про катастрофічні наслідки голодомору. Створені для так званої боротьби з нею комісії не встигали за зростанням кількості знедолених дітей. Дитячі будинки були переповнені, а до бараків діти боялися ходити, тому що там частіше помирали. За

травень 1933 р. у Харкові підібрали 11 тис. 940 дітей, з них тисяча померли декількома днями поспіль. У бараках і дитбудинках перебувало понад 27 тис. дітлахів, а до міста щодня прибували все нові й нові. Допомогу надавали, але її було замало. 1 червня 1933 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову "Про надання продовольчої допомоги безпритульним дітям". Її підписав С.Косіор, хоч до неї і після неї він ухвалював рішення, що спричинили масову смертність селян України. ЦК КП(б)У дав розпорядження про видачу голодним дітям 90 тис. продовольчих пайків, яких не вистачило б навіть для Харкова на один день. З околиць, а також з усієї України приїздили батьки з дітьми, залишали їх у рідних чи знайомих, або просто підкидали до дитячих установ. Ті, які якимось чудом вижили у дитячих бараках, залишили спогади про своє жахливе дитинство. А в 1941 р. вони захищали державу, уряд якої не захистив у 1933 р. їхніх братів і сестер, батька і матір. Дивна наша історія, безмежно доброзичливий народ!

Харків був тоді не лише столицею України, а й центром невимовного і нестерпного дитячого болю й відчаю. З 11 тис. 402 чоловік, підібраних на вулицях Харкова за січень-травень, дітей було 8 тис. 557. Комісією, яку очолював О.Й.Бронєвой, було затримано лише на залізницях 10 тис. дітей. Зазначимо, що тоді у Харківській обл. голодувало населення 59 районів з 64, переважну більшість якого становили діти.

Голодували діти по всій Україні. Сумну статистику жертв голодомору, за наслідками обстеження 66 районів Київської обл. було викладено у доповідній записці Наркомздоров'я УСРР до ЦК КП(б)У 3 червня 1933 р. Станом на 25 березня у 66 районах області голодувало 398 тис. 201 чоловік, з них 178 тис. 544 дітей, а 15 квітня від голоду потерпали 493 тис. 644 чоловіки, з яких 262 тис. 109 становили діти. Майже 20 тис. дітей чекали смерті. 1 серпня 1933 р. ЦК КП(б)У організував планове переселення безпритульних дітей з міст до колгоспів. До 1 листопада

мали завершити переселення дітей з великих міст, тобто їх повертали батькам, але вони цього не дочекалися - померли голодною смертю. Розселяли дітей по колгоспах групами (5 - 20 осіб). Складно підрахувати загальну кількість померлих від голоду дітей, особливо віком до трьох і менше років. Вичерпної статистики історики не виявили, а вона, можливо, існує. Обстеженням сільських районів займалися тоді переважно органи ДПУ, а також різні комісії і комітети від ЦК КП(б)У. У названих установах виявлені матеріали про масову смертність в селах України.

Смертність дітей сягала, за деякими неповними підрахунками, 50% і більше до загальної кількості померлих. Діти значно швидше захворювали внаслідок тривалого недоїдання і фізичного виснаження. Наприклад, якщо взяти до уваги загальну кількість голодуючих селян Київської обл. у квітні 1933 р., то діти серед них становили понад 50%. Зважте, що це була північна область України, яка поступалася за кількістю уражених голодом районів південним областям. У 1932-1933 рр. смертність дітей становила щонайменше половину жертв голодомору в Україні. Вона значно перевищувала кількість голодуючих дітей у 1921-1922 рр., коли голодувало 1,5 млн підлітків. За неповними даними, лише кількість учнів у початкових, неповних середніх і професійних школах, а також дітей у дошкільних закладах за три голодних роки зменшилася на 1 млн 71 тис. чоловік. Стали пусткою сільські школи, бур'яном поросли дитячі майданчики, а відсутність учнівсько-педагогічних колективів сягала подекуди 96-98% загальної чисельності попередніх років.

Для забезпечення життєздатності дитячого організму необхідно було мати щодня: 300 г хліба, склянку молока, пів-яйця, 5 г цукру, жирів і 25 г м'яса. Такої норми не мали навіть робітники промислових підприємств, а діти тим паче. Уряд дбав про новобудови п'ятирічки, зводив підвалини "світлого майбутнього", а голодуючі діти мріяли тоді про рятівний шмат хліба.

Таким чином, дитяча смертність значно розширює соціально-демографічні горизонти жертв голодомору, а відтак засвідчує його глобальний характер і катастрофічні наслідки для українського народу, що позначились на сучасній демографічній ситуації в Україні, глибоко проникли у підсвідомість цілого покоління, нагадують час від часу про себе жахливими картинами, які засвоїла психогенетична пам'ять сільських дітлахів 30-х років.

Статистика смерті

Дослідники не вивчили ще належним чином економічних, демографічних, соціально-психологічних та морально-етичних наслідків голоду в Україні. Здебільшого історики займалися підрахунками кількості жертв голодомору, але вони виходять за межі лише демографічних втрат населення.

Про голод, особливо за кордоном, написано багато книжок і різних статей. У них висловлюються досить суперечливі думки стосовно наслідків голоду, особливо кількості жертв. На Заході про голод почали говорити у 1933 р., хоч інформація з'являлася ще й раніше. Однією з перших, хто писав про голод у той час, була кореспондент англійської газети "Манчестер гардіан" Малькольм Маггерідж. Згодом вона помістила статтю Гарета Джонсона - колишнього секретаря Ллойда Джорджа. Він вперше порівняв голод 1933 р., особливо його наслідки, з голодом 1921-1922 рр. Інформація про голод в Україні досягла берегів Америки. Зокрема, 31 березня 1933 р. кореспондент американської газети "Нью-Йорк таймс" Уолтер Дюранті повідомив своїх читачів, що в Росії люди голодують, але не вмирають. Співвітчизники йому, мабуть, повірили, оскільки він був єдиним журналістом, хто брав інтерв'ю у самого Сталіна. Так поступово західний світ почав усвідомлювати наслідки голоду в Україні.

Об'єктивним, хоч і не вичерпним, було повідомлення кореспондента газети "Нью-Йорк геральд

трибьюн" Ральфа Барнса. Він назвав цифру жертв - 1 млн чоловік. Згаданий нами У.Дюранті, аби реабілітувати себе перед читачами газети "Нью-Йорк таймс", теж визнав факт жахливого голоду і назвав кількість померлих - понад 2 млн чоловік. Ця інформація з'явилася 24 серпня, а наступного дня газета друкує повідомлення Фредеріка Берчелла з оцінкою жертв голоду - 4 млн чоловік. Звичайно, ніхто з них не мав матеріалів офіційної статистики, але їхні підрахунки були реальними. Вони передавали справжню кількість померлих та репресованих селян. Згодом історики підтвердять, користуючись матеріалами перепису 1937 р., страхітливі передбачення і підрахунки зарубіжних кореспондентів.

Восени 1933 р., коли наслідки катастрофи стали більш очевидними, газети світу стали частіше друкувати повідомлення про голод в Україні. Той самий У. Дюранті, якому, попри усі заборони, вдалося відвідати райони голодування селян, розповів своїм колегам з англійського посольства у Москві, що населення України зменшилося на 4 - 5 млн чоловік, а загальна кількість померлих від голоду в СРСР - не менше 10 млн чоловік. Отже, за попередніми підрахунками зарубіжних кореспондентів, які працювали тоді у нас, кількість жертв голодомору сягала десяти мільйонів. Московський кореспондент газет "Манчестер гардіан" та "Крісчен сайенс монітор" Вільям Чемберлін, якому довелося теж відвідати деякі райони України та Північного Кавказу, був глибоко вражений наслідками голоду. Він, аби написати правду, залишив СРСР. Незабаром у Бостоні вийшла друком його книга "Залізний вік Росії". Голод, на думку автора названої книги, охопив тоді територію з населенням 60 млн, а число померлих становило щонайменше 3 - 4 млн чоловік. Влітку 1934 р., коли ще не встигли зарости бур'янами могили убієнних голодом селян, газета "Нью-Йорк таймс" опублікувала статтю генерального секретаря Конгресу європейських меншостей Евальда Амменда. Він назвав

вперше цифру 7,5 млн чоловік, які загинули від голоду. Вона теж особливих заперечень не викликає.

Газети Західної Європи друкували різні матеріали про голод в Україні, а також про стан її сільського господарства. До Чехословаччини, Польщі, Румунії пробиралися, долаючи кордони СРСР, селяни з УСРР, а відтак просочувалась на Захід правда про страхітливі картини голодомору. Повідомлення друкували французькі, бельгійські, швейцарські, німецькі газети. У них теж йшлося про десятки тисяч жертв голоду, але з назвою конкретних сіл та районів.

Інформація про демографічні втрати населення в Україні надходила від іноземних дипломатів, які працювали в СРСР. Зокрема, у червні 1933 р. італійський консул С.Граденіго, який був у Харкові та інших містах України, писав до свого дипломатичного представництва у Москві про те, що від голоду загинуло 10 - 15 млн чоловік. Консул був глибоко вражений наслідками голоду, фізичним виснаженням безпритульних дітей. Йому здалося, що 15 млн чоловік - далеко не кінцева цифра жертв. Дехто з дослідників вважає її цілком реальною. Німецький агрокультурний аташе у Москві Отто Шіллєр теж писав тоді, що від голоду загинуло 7,5 млн чоловік. Він був не лише досвідченим дипломатом, а й чудовим дослідником аграрної історії. Його підрахунки заслуговують на увагу.

Майже у кожному зарубіжному повідомленні, що торкається кількості жертв голодомору в Україні, цитується книга У.Черчілля "Друга світова війна". Автор книги згадує розмову зі Сталіним, що відбулася між ними 15 серпня 1942 р. Англійській лідер запитав тоді Сталіна: "Чи можете порівняти втрати у війні з втратами від голоду, пов'язаного з колективізацією в 1932-1933 роках?". На що Сталін ніби відповів: "Це був дійсно жах. Він продовжувався роками. Але це було абсолютно необхідно для того, щоб на наших фабриках появились нові машини, а на полях трактори". Згодом у Ялті Сталін ніби зізнався, що від голоду і репресій загинуло

понад 10 млн чоловік. Деякі попередні підрахунки жертв голоду свідчать про те, що померлих значно більше чисельності селян, які загинули у роки Другої світової війни. Єдиний недолік об'єднує усі ці відомості про кількість померлих від голоду: відсутність джерел і механізму підрахунку. Не можна перетворювати трагедію у звичайний аукціон. Необхідно вивчати архівні матеріали, щоб досягти більш об'єктивної інформації про кількість померлих від голоду українських селян. Скільки людей - стільки і думок, а наука має відтворити істину, або ж наблизитися до неї.

Якщо зарубіжні дослідники давно вивчають наслідки голодомору в Україні, то наші історики лише десять років. Перша стаття про голод з'явилася в Україні у березні 1988 р. на сторінках "Українського історичного журналу". Автор статті С.В.Кульчицький, якому тоді хоч і бракувало джерел, вважав, що голод 1933 р. мав дуже тяжкі наслідки.

Підрахунки вчених стали більш повними і обгрунтованими після публікації матеріалів перепису 1937 р. Вперше їх оприлюднив В.В.Цаплін - директор одного з московських історичних архівів. Його підрахунки з'явилися у 1989 р., а згодом - і матеріали самого перепису 1937 р. Відомо, що перепис об'єктивно відтворював наслідки сталінських експериментів. Зокрема, у березні 1937 р. керівник ЦУНГО СРСР (ЦСУ СРСР) І.А.Кравель повідомив Сталіна про те, що перепис завершено. Кожен член політбюро одержав матеріали перепису і був приголомшений його наслідками. Вони свідчили про демографічну катастрофу. Статистиків звинуватили у недообліку населення, а перепис визнали "дефектним". Його матеріали повернули і частково знищили. Науковців, які займалися переписом, арештували. Понад 50 років про його наслідки нічого не говорили.

За переписом 1937 р. населення України становило 28,4 млн чоловік, а за попереднім переписом 1926 р. - 28,9 млн чоловік. З'ясовується, що ніякого природного приросту не відбулося, а за підрахунками ЦСУ в

1926 р. сільське населення повинно було зрости за десять наступних років на 4,3 млн чоловік. Офіційна статистика свідчить, що у 1935 р. населення України становило 31,9 млн чоловік, а сільське населення - 24,7 млн чоловік. Навіть внаслідок простої арифметичної дії стає очевидним нестача трьох з лишком мільйонів чоловік. Для з'ясування кількості померлих від голоду, необхідно звернутися до архівних матеріалів відділів запису актів громадянського стану (ЗАГСів). У 1933 р. народилося 470 тис., а померло 1 млн 853 тис., тобто смертність у 3 рази перевищувала народжуваність. Така картина спостережень уже з червня 1932 р. Таким чином, упродовж півтора року число смертей перевищувало число народжень, а у наступні десятиліття цієї демографічної кризи в Україні виправити не вдалося. Протягом 1927-1931 рр. щорічно помирало 2,6 млн чоловік. Отже, якби голоду не було, то упродовж 1932-1933 рр. смертність мала бути на рівні попередніх років, але вона становила щороку 4 млн чоловік. За два голодні роки загинуло, на думку В.В.Цапліна, 2,8 млн чоловік, тобто від 4 млн віднімаємо 2,6 млн. В СРСР у 1933 р. померло 5 млн чоловік, з них в УСРР 2,9 млн чоловік, які становлять прямі втрати населення від голоду. Необхідно згадати, що органи ЗАГСів у 1933 р. не зареєстрували понад 1 млн чоловік, які померли від голоду. На думку В.В.Цапліна, з голоду загинуло 3,8 млн чоловік. За нашими підрахунками, лише в УСРР від голоду померло щонайменше 5,3 млн чоловік. Очікуваного приросту населення у 4,3 млн чоловік не відбулося. До цієї кількості слід додати 1 млн померлих, незареєстрованих органами ЗАГСів.

Про масову смертність в Україні повідомляли статистики, що займалися переписом 1937 р. Варто процитувати "Кон'юнктурний огляд руху населення СРСР за 1930-1934 рр.", аби збагнути жахливі наслідки голодомору в Україні. Документ, датований 3 грудня 1934 р.: "Винятково висока смертність у 1933 р. нерівномірно розподілялася по СРСР і була локалізована переважно на Україні, Північному Кавказі, Нижній Волзі і ЦЧО.

По одній лише УСРР кількість померлих становила 2,9 млн, тобто більше половини всіх померлих по СРСР". Ось така сумна статистика жертв голодомору.

Об'єктивні дані перепису вказують на нестачу населення, тобто висвітлюють його недооблік. Досить складно встановити за матеріалами перепису абсолютну кількість померлих саме від голоду. Необхідно з'ясувати кількість депортованих і репресованих селян, яких вивезли за межі України. Скажімо, розкуркулення і виселення 200 тис. селянських господарств з України не означає, що було вивезено до Сибіру понад 1 млн чоловік, тому що не завжди виселяли господаря з усіма членами його родини. Згодом, у 1931 і 1934 рр., вони повернулися, хоч і досить мало. Деяких селян виселяли за межі села, району. Історики не мають остаточних даних про кількість розстріляних селян, забитих різними уповноваженими, про селян - в'язнів ГУЛАГу, як дармової і підневільної робочої сили, що зводила "велетні першої п'ятирічки". Дослідники вдаються до різних джерел, а інколи до загадкових виступів вождів, що ніби називали повну кількість жертв голоду. Наприклад, історик з Москви М.О.Івницький на прес-конференції, що відбулася 12 травня 1993 р. в посольстві України, зазначив, що від репресій і голоду загинуло 25 млн чоловік. Цю цифру, наголосив вчений, вперше оприлюднив сам Сталін у жовтні 1940 р. За підрахунками професора С.В.Кульчицького, втрати населення від голоду в УСРР становили близько 5 млн чоловік. Вчений зіставив матеріали перепису 1926 і 1937 рр., що не викликають сумніву. Зауважимо, що від голоду помирали українці на Кубані, Дону, в далекому Казахстані.

Навіть найдостовірніша статистика неспроможна передати жахливих картин голодомору. Вони ще й досі терзають душі очевидців трагедії, жагучим болем постають у їхній пам'яті. Про масову смертність селян свідчать архівні матеріали, що справді об'єктивно відтворюють демографічні й морально-етичні наслідки голоду в Україні. Наприклад, у березні 1933 р. лише у

66 районах Київської обл. голодувало 398 тис., а у квітні - 493 тис. чоловік. Найбільших втрат зазнали тоді Богуславський (31 тис. голодуючих), Білоцерківський (30,5 тис.), Попельнянський (20 тис.), Ставищенський (17 тис.) та ін. райони. Голодувала вся Київська обл., яка охоплювала тоді територію теперішніх Житомирської, Черкаської, частково Чернігівської обл-й.

Для порівняння візьмемо інші райони та області України, про які є архівні відомості. Зокрема, у листі начальника Харківського обласного відділу ДПУ до голови ДПУ УСРР В.А.Балицького від 5 червня 1933 р. повідомлялося, що у Хорольському, Чутівському, Ново-Георгіївському, Полтавському, Кременчуцькому, Решетилівському, Червоноградському, Кобеляцькому, Глобинському, Миропільському, Чугуївському і Новосанджарському р-нах "смертність на грунті виснаження почала набирати загрожуючих розмірів". Наприклад, с.Чепишки, яке мало до голоду 500 дворів, втратило за декілька місяців голодомору 300 чоловік. Сотні людей гинули у кожному селі упродовж декількох місяців. Така сумна статистика підтверджується архівними документами. У березні 1933 р. секретар ЦК КП(б)У С.Косіор звернувся з листом до Сталіна, у якому засвідчив жахливі наслідки голоду в Україні. Найбільших втрат зазнала Дніпропетровська обл. З усієї кількості зареєстрованих смертей в Україні 70% припадає саме на неї. Далі йшла Вінницька обл., яка мала 17 районів масової смертності та голодування, а за нею Одеська - 14 , Донецька - 11, Харківська - 9 районів. Реєстрацію смертності вели органи ДПУ. На березень 1933 р. було встановлено 103 райони, що вимагали термінової допомоги. Названа С.Косіором кількість районів була значно меншою від справді голодуючих районів в Україні. Він був правий у тому, що головне полягало не в кількості районів, а в масштабах смертності у кожному з них. Тут він не погрішив проти істини. Цікаво, що С.Косіор пообіцяв Сталіну надіслати остаточні підрахунки

кількості померлих від голоду селян. Можливо, ці матеріали потрапили до Сталіна, а відтак зберігаються десь у матеріалах політбюро ЦК ВКП(б). На жаль, їх не видають дослідникам.

Узагальнюючих даних про убієнних штучним голодом українських селян не виявлено, але існують цифри жертв по окремих областях. За архівними підрахунками можливо відтворити поіменно сотні тисяч померлих селян. Навіть за опублікованими архівними матеріалами можна встановити факти масової смертності. Зокрема, у листі керівника Харківського облвиконкому до ЦК КП(б)У від 20 травня 1933 р. повідомлялося, що у деяких селах за останні місяці померло від 450 до 600 чоловік. Принагідно зазначимо, що в Україні налічувалося понад 55 тис. сіл. На вулицях Харкова теж помирали десятки тисяч голодних селян, а тодішня Харківська обл. охоплювала велику частину Полтавської, Сумської та Дніпропетровської обл-й. Таким чином, цифра у 600 тис. може видатись далеко не повною.

Наслідки голодомору не обмежуються демографічними втратами населення. Дослідники повинні з'ясувати економічні, політичні, морально-етичні й соціально-психологічні наслідки жахливої трагедії XX століття. Вона має також і національний аспект. Він торкається не лише кількості жертв, а насамперед антиукраїнської спрямованості штучного голоду. Уряд, а точніше Сталін і його поплічники, не приховували своєї ненависті до українізації. Навіщо було у грудні 1932 р. підписувати Сталіну і Молотову постанову про припинення українізації на Кубані і Північному Кавказі, а також в Україні? Відразу розпочалися судові процеси над інтелігенцією. 14 грудня 1932 р. Сталін і Молотов запропонували урядові України переглянути хід українізації і "забезпечити систематичне партійне керівництво та контроль за проведенням українізації". На Північному Кавказі діловодство, газети і журнали переходили з української на російську мову. Факт цей не

випадковий. Якщо суцільна колективізація і голод фізично зруйнували соціально-економічні підвалини національної самобутності українських селян, то припинення українізації означало духовну руйнацію народу. Саме з 1933 р. розпочалися масові гоніння на українську інтелігенцію. Комбінований похід імперських сил проти України тривав, виснажуючи її життєві сили.

Завдяки масовій колективізації, розкуркуленню, голоду і відвертому терору, утвердилися соціально-економічні підвалини тоталітарного режиму. Самодіяльні українські хлібороби стали колгоспниками-кріпаками й підневільно виконували державні замовлення, а за "ударный труд" одержували символічну плату. Мільйони колгоспників померли від голоду, загинули у таборах, на лісоповалах.

Колективна (державна) власність, що утвердилася внаслідок масової колективізації, економічно підживлювала однопартійну систему диктаторського типу. Відсутність багатоукладності економіки, еволюційний розвиток якої було зупинено у 20-х роках, унеможливили наявність будь-якої багатопартійної системи. Економічна одноманітність, яку юридично затвердила Конституція СРСР 1936 р., обумовлювала і соціальну однорідність - радянський народ, якому роками прищеплювали упокорення й фанатичну відданість комуністичній партії та черговому вождю. Це теж наслідки соціально-економічних експериментів над людьми у 1932-1933 рр. Терор голодом виховав у них сліпе поклоніння владі, "законопослушность" і соціальну терпимість, яка зводиться до риторичної формули: "аби не було війни і голоду, а все інше переживемо". Очевидці голодомору і навіть їхні діти успадкували генетичне почуття страху, особливо до кардинального реформування усталеного способу виробництва.

Малодослідженим залишається морально-етичний аспект голоду в Україні. Досі не з'ясували мотивів свавілля, що чинили над своїми односельцями так

звані активісти. Що спонукало масовий політичний бандитизм: жадоба до чужого майна, почуття особистої помсти, класова ненависть, фанатичне поклоніння вождям чи особистий страх? Чому селяни України не повстали, а лише чинили пасивний опір, адже у 1921-1923 рр. вони виступили зі зброєю проти політики воєнного комунізму. Опору не відбулося, тому що селян штучно поділили на бідняків, середняків і куркулів, зіткнули їх між собою на "класовому фронті". Діяла досить виважена політика, якої дотримувалися свого часу римські імператори: "поділяй і владарюй". Всеукраїнського виступу селян проти тоталітарного режиму не сталося, позаяк люди масово гинули від голоду. Необхідно зважити і на те, що режим жорстоко придушував будь-які спроби протесту. Голод, як безкровна війна, зламав їхній опір, спустошив українські села, виморив найпрацездатніших хліборобів.

Колективізація і голод започаткували руйнівне соціально-економічне явище, яке соціологи назвали "розселянюванням". Цей процес має не лише кількісні, тобто соціально-демографічні показники, а й соціально-побутові. Розселянювання - це втрата селянина-універсала, який правив за господаря, економіста, агронома, організатора виробництва, продавця, носія духовної культури нації. Від голоду загинули цілі покоління, а відтак було загублено історичну пам'ять нації, оскільки помирали батьки, які не встигли передати досвід від свого діда-прадіда. Історикам, етнографам, демографам, соціологам, а також кожному громадянину України є над чим працювати і замислитись.

Багатостраждальний український народ, який має героїчну і водночас трагічну історію, заслуговує шани і поваги. Необхідно спорудити на кошти народу Пам'ятник Скорботи як символ геноциду проти українства. Відомо, що у багатьох країнах світу існують своєрідні інститути пам'яті про трагічні сторінки народу, а в Україні височать безликі металеві споруди, що приголомшують своєю помпезністю. Сподіваємось на те, що справжній народний пам'ятник

жертвам сталінського терору і штучного голоду з'явиться в Україні. Але найкращим пам'ятником має стати наша пам'ять про минуле, наше небайдуже ставлення до національної трагедії, що спіткала наш народ у 1932-1933 рр.

Дипломатія замовчування

Внутрішнє життя країн Західної Європи першої половини 30-х років вирізнялося соціальною напругою, економічною скрутою, суспільно-політичною нестабільністю одних та процвітанням інших. На час голодомору в Україні європейський континент вже відчув згубні наслідки націонал-соціалістського фашистського режиму у Німеччині та комуністичного в СРСР. Світ мав би здригнутися від жахливих картин геноциду, котрий запроваджували в українському селі імперські сили з Москви. У зв'язку з цим постає чимало запитань. Чи знали керівники західних держав про голод в Україні того страхітливого 33-го року? Якщо знали, то чому не реагували і свідомо замовчували його згубні наслідки. Чим керувалися іноземні дипломати, обираючи СРСР членом Ліги Націй, хто першим подав тоді офіційний голос на захист українських селян?

Зарубіжні засоби масової інформації повідомляли політичні кола західних країн про голод в Україні, а радянська преса про лихоліття в "країнах капіталу", де "селяни приречені на голод, злидні й вимирання". Ідеологічне протистояння затьмарило почуття здорового глузду у дипломатів, які на догоду власним амбіціям та політичним інтересам, замовчували геноцид в українському селі. Вони знали про його жахливі наслідки. Німецькі консули у Харкові, Києві та Одесі - Карл Вальтер, Андор Хенке, Фрідріх Ротч, італійський консул у Харкові Сержіо Граденіго, консультант німецького посольства з питань сільського господарства Отто Шіллєр, який залишив по собі десятки монографічних праць з історії аграрних відносин, кореспонденти зарубіжних газет - з належ-

ною вичерпністю інформували своїх урядовців про події в Україні. Значна кількість документів, що переконливо засвідчують факт абсолютної обізнаності іноземних держав про голод в Україні, опублікована, але чимала їх колекція зберігається в архівах Польщі, Румунії, Чехії, Німеччини, Австрії.

Про катастрофічні наслідки комуністичного експерименту, котрим стала масова колективізація з її супровідними екзекуціями (розкуркулення, репресії, хлібозаготівлі), лідерів європейських держав попереджали українські еміграційні організації. Так, у червні 1930 р. Головна еміграційна українська рада в Парижі звернулася до урядів багатьох країн з проханням припинити торгівлю з СРСР. У документі "Заклик Головної Еміграційної Ради" зазначалося: "Двічі большевики призвели Україну до голоду (в р.1921 і в р.1929). Нема сумніву, що терором і сучасною колективізацією вони ще раз вкинуть край в найгірше нещастя. Фатальний розвиток подій не може бути спинений декретами нерозумними, які намагаються приховати жалюгідні наслідки колективізації. Увесь світ повинен зрозуміти, що Україна знаходиться напередодні справжнього голоду, що пограбована і зруйнована вона живе з дня на день, що в неї видирають останній шматок хліба, потрібний для її власних дітей.

Іменем великих мас української еміграції, розсіяної по Європі, ми звертаємося до цивілізованого світу з гарячим закликом, просимо не підсилювати ганебної торгівлі совітів, не купували хліба з України, вкритого кров'ю наших селян, не фінансувати окупаційної влади російської на Вкраїні.

Не купуйте хліба, вкраденого на Вкраїні! Припиніте торговлю з совітами!"

Український хліб традиційно був основним в експорті Російської імперії, а відтак більшовики намагалися зберегти цю тенденцію. Восени 1928 р., тобто напередодні масової колективізації, нарком А.І.Мі-

коян заявив, що зернова проблема буде подолана в СРСР, якщо держава матиме 300 млн пудів експортного хліба та 150 млн на внутрішні потреби. Зерно вивозили за кордон, яке в умовах загальноекономічної кризи збували за безцінь, але ціною мільйонів жертв рукотворного голодомору.

Голодне лихоліття та масові репресії в Україні влаштовували політичні кола багатьох європейських країн. Мільйони жертв голодомору - це десятки тисяч неукомплектованих дивізій, сотні командирів молодшого складу, дискредитація комуністичної ідеї в очах європейських бюргерів. Зокрема, трагічні події в Україні частково вплинули на німецького бауера, котрий проголосував на виборах до рейхстагу за Гітлера і націонал-соціалістів. На виборах у березні 1933 р. з 12 млн виборців за націонал-соціалістів віддали голоси 5,3 млн чоловік, за комуністів - 1,5 млн та 2,2 млн чоловік за соціал-демократів. Зазначимо, що, завдяки втручанню більшовиків, відбувся розкол у таборі комуністів і соціал-демократів Німеччини, що призвело до перемоги націонал-соціалістів. Солідарність двох диктаторів Європи та їхніх партій взяла гору над здоровим глуздом, хоч між націонал-соціалістами Німеччини та комуністами в СРСР існували напружені стосунки. Відомо, що 20 липня 1932 р. фашисти розігнали соціал-демократичний уряд Прусії, а 30 січня 1933 р. Гітлер захопив владу у свої руки, 21 березня 1933 р. відбулося перше засідання новообраного рейхстагу в Потсдамі за участю президента Гінденбурга та рейхсканцлера Гітлера. Саме він, виступаючи 23 березня з програмою дій перед урядом, окреслив два найважливіших завдання: врятування селянства і подолання безробіття. Гітлер прагнув абсолютної влади, вдаючись на провокації тощо, але це окрема тема. 3 серпня 1934 р. помер президент Німеччини Пауль фон Бенкендорф Гінденбург, котрий під час Першої світової війни розбив дві російські армії - Самсонова і Ренненкампфа.

Уряд СРСР висловив співчуття німецькому народу та його лідерам у зв'язку зі смертю їхнього президента. Гітлер, скориставшись сприятливими для нього обставинами, законодавчо об'єднав функції президента і рейхсканцлера. Він був досить поінформованим про наслідки голоду в Україні, потираючи руки від задоволення: на українських чорноземах без бою гинули мільйони потенційних радянських солдат. До сталінського "великого терору", як повідомляла радянська преса, 300 тис. чоловік у Німеччині були ув'язнені в концтаборах, у тому числі 230 тис. антифашистів без будь-якого суду. Гітлер здійснював чистку потенційної опозиції та відвертих його противників. Інтелігенція дістала можливість залишити Німеччину, одержавши від 100 до 300 рейхсмарок на дорогу. Відомий німецький письменник Томас Манн, перебуваючи в США у травні 1936 р., згадував: "Напевне, якби я міг усамітнитися на своїй мюнхенській віллі й бути сліпим до всього, що твориться навколо, - мене націонал-соціалісти терпіли б і залишили б у спокої".

Тоталітарний більшовицький режим, охопивши країну залізною завісою, методично і водночас цинічно винищував селян, вчених, письменників, робітників, інженерів, всіх, хто потрапляв до списку підозрюваних.

Якщо Гітлер пообіцяв врятувати селян від злиднів, надаючи допомогу навіть і німцям України, то Сталін - навпаки: оголосив війну хліборобам, винищуючи їх штучним голодомором. Саме на це звертала увагу світової громадськості, у тому числі й уряду Німеччини, Головна еміграційна рада. Її керівники намагалися привернути увагу Міжнародного товариства Червоного Хреста до трагедії в Україні. У відозві Головної ради від 20 липня 1933 р. вони повідомляли: "З огляду на страшні вістки про голод, які, чим далі, то більше надходили з України, Головна Еміграційна Рада вислала до Міжнародного Черво-

ного Хреста прохання про організування допомоги голодному українському населенню.

Одночасно Генеральний Секретаріат Головної Еміграційної Ради випустив відозву до всіх міжнародних організацій з проханням організації допомоги українським голодним в міжнародніх розмірах.

Велике нещастя впало на Україну. Тисячі людей вмірають кожного тижня від голоду в Київі та по інших містах країни. На селі ж становище ще гірше: там вже їдять трупи. Епідемії косять населення.

В імені Українських емігрантів, розкиданих по цілому світі, Головна Еміграційна Рада закликає гаряче всі міжнародні доброчинні організації утворити Комітет для допомоги нещасній Україні".

Червоний Хрест виявив бажання і готовність надати продовольчу допомогу, але уряд СРСР запевнив, що чутки про голод в Україні - вигадка троцькістів.

Уряд Української Народної Республіки на еміграції звернувся з відозвою до зовнішньоторговельних відомств європейських держав про припинення торгівлі хлібом з СРСР. Зокрема, О.Шульгин надіслав 18 вересня 1933 р. від імені УНР листа до голови Дорадчого комітету збіжжевої (зернової) комісії. Він інформував про голодування селян в Україні: "В час, коли дорадчий комітет має встановити кількість збіжжя, яке СССР має вивезти за кордон, ми просимо вас во ім'я гуманности заперечувати проти будь якого вивозу їстівних продуктів і особливо хліба з СССР. Цей хліб по праву належить тим, хто його сіяв і хто нині вмірає з голоду - селянам України і Кубані. З свого боку ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо инакше кваліфікувати, як злочинним".

Українська політична еміграція покладала велику надію на позитивне вирішення їхніх прохань, надіславши звернення до Ліги Націй. Такий лист написав О.Шульгин. Цей документ має важливе пізнавальне і політичне значення, а, враховуючи той факт, що його

зміст залишається маловідомим широкому загалу і навіть історикам, подаємо повний його текст:

"Лист Представника Уряду УНР
до голови Ради Ліги Націй п.Мовінкеля

□енева, 25 вересн¤ 1933 року
...ого | |ксцелЇнц| |ь sанов| | ѣов| |нкелю,
□олов□ –ади Ѣ□ги Ќац□й.
□енева.

Пане Голово,

Від 1920 року я обороняв перед Лігою Націй, яко представник Уряду Української Народньої Республіки, що в 1921 році впала жертвою московської агресії, політичні інтереси, часом дуже поважні, моєї країни. На цей раз маю шану звернутися до Вашої Ексцелєнції для захисту справи, яка є по-над всякою політикою. Це справа велика, яка торкається людського сумління: в час повного миру сотні тисяч, навіть мільйони людей мруть од голоду, тяжко страждають без всякої допомоги майже в центрі Європи. Загроженим є навіть саме існування великої нації.

Нарід наш у жалобі. Всі українці, всі наші організації, що знаходяться по-за межами СССР, одноголосно просять Лігу Націй підійняти свій голос, щоби врятувати наш народ.

Тут саме, в Женеві, українських представників з'їхалося багато, щоби своєю присутністю і своїми закликами засвідчити свою солідарність у справі, що я її підіймаю. Делєгати українських комітетів допомоги голодним, які створено у Львові, в Чернівцях (Буковина), в Празі і в Брюселю, товариство емігрантів, що зветься "Європейське Об'єднання", - сполучили свої зусилля в Женеві в цей трагичний момент для України, щоби захищати перед Лігою Націй справу голоду в Україні.

Українські депутати в польському парламенті, які представляють комітет допомоги голодуючим у Львові, представили Вашій Ексцелєнції сьогодня - ж

меморандум, з текстом якого вони ласкаво мене ознайомили. Я приєднуюся цілковито до цього меморандума і приєдную й ті організації, на чолі яких я стою: Головну Українську Еміграційну Раду (федерацію центральних організацій українських емігрантів, що знаходяться в Бельгії, Болгарії, Франції, Люксембурзі, Польщі, Чехословаччині, Туреччині та в Югославії) й Українську Асоціацію для Ліги Націй. Отже, солідарність нашої акції для врятування України від голоду є абсолютною.

На кінці цього листа дозвольте мені, Ексцеленціє, просити Вас зробити все можливе, щоби підняти на Раді Ліги Націй болюче питання про голод в Україні, яке я проєктую представити так само і Асамблеї, подаючи одвертого листа її Голові.

Прийміть, Пане Голово, і т.д. *к. Ўульгин".*

Ліга Націй зволікала з відповіддю, особливо після фактичного визнання СРСР Сполученими Штатами Америки. О.Шульгин, який разом з українською делегацією безпосередньо звернувся з листом до голови 14 Асамблеї Ліги Націй п.Вотера:

"Лист Представника уряду до Голови 14 Асамблеї Ліги Націй, п.Вотера

Представник уряду УНР п.О.Шульгин 27 вересня с.р. доручив у Женеві слідуючого листа голові 14 сесії плєнарного засідання Ліги Націй:

Пане Голово,

Маю шану звернуть особливу увагу Вашої Ексцеленції на страшний голод, що панує зараз в Україні.

Сотки тисяч, мілійони чоловіків, жінок і дітей жорстоко страждають від цього нещастя й мруть у великих кількостях. Нашій багатій країні загрожує винародовлення, бо пустіють цілі села, що вмерли або залишені селянами, які пішли в світ шукати хліба.

Численні свідчення як українців, так і чужинців освічують деталі цієї катастрофи без прикладу.

Таке становище нашої країни ще більше парадоксальне, бо жнива 1932-1933 рр. є порівнююче добрі й цілком вистачаючі для прокормлення населення. В цій ноті ми ухилимося від політичних проблем, які ми згадували в нашому останньому мемуарі, представленому в Лондоні Його Ексцеленції Р.Макдональдові, президентові економичної конференції. Але тут мусимо зазначити, що до голоду в Україні спричинилася, з одного боку, колективізація хліборобства, силою запроваджена совітами, а особливо так звана хлібозаготівля. Збіжжа, зібране в Україні, призначено на постачання совітській армії, Московщині й особливо на вивіз.

Коли роки 1932 й особливо 1933 були такі тужні й трагічні для України, наступаюча зима й весна 1934 року заповідаються ще більш сумними.

І саме тому ми засилаємо через посередництво Вашої Ексцеленції гарячий заклик до Ліги Націй і до цілого цивілізованого світа, просячи їх прийти з допомогою українському народові.

Ми просимо Вашу Ексцеленцію:

1) прийняти необхідні міри, щоб перешкодити вивіз хліба з СССР, дійсності з України:

2) організувати анкетну комісію, яка б могла на місці встановити розміри нещастя;

3) організувати міжнародню поміч голодуючим в Україні.

Ми надіємось, що Ліга Націй не зможе пройти мимо нашого прохання, і що весь цивілізований світ почує апель уряду УНР, що знаходиться зараз на вигнанні.

Всі українці, мілійони яких розкидано тако-ж по цілому світі, підтримають нас, як один чоловік, в цьому проханні, яке є продиктоване страшною трівогою за долю великого народу в нещасті.

Прийміть, Пане Президенте, запевнення в моїй

глибокій пошані.

О.Шульгин".

Чутки про голодне лихоліття в Україні трапили Галичини, головно від селян-втікачів. Відомо, що львівська газета "Діло" не раз інформувала громадськість про репресії та голод в Україні. Українські політичні діячі, особливо митрополит А.Шептицький, били на сполох. 25 вересня 1933 р. голова Ради Ліги Націй одержав лист-звернення від політичних діячів Галичини:

Лист Галицьких послів

□енева, 25 вересн¤ 1933 року.
...ого ксцелЙщ ль панов м и спров ѣов шкелев |,
□олов□ –ади Ѣ□ги Ка́ц□й.

Ексцелєнціє!

Нижче підпісані представники Українського Центрального Комітету Допомоги совітській Україні звертаються до вас з гарячим проханням не одмовити в ласці поставити питання голоду, що лютує в совітській Україні, перед Лігою Націй, щоби остання організувала міжнародню акцію на користь українського населення, яке вимірає з голоду.

Факти голоду є незаперечними, не дивлючися на зусилля, що совітській уряд вживає, щоби прикрити правдиву дійсність, заперечити існування цієї справжньої катастрофи, спричиненої голодом. Цей факт підтверджується тисячами листів, які ми отримуємо від наших земляків з того боку совітського кордону, свідченнями сотень українських біженців, свідченнями, складенними як акти офіційні, свідченнями і сторонніх нейтральних осіб, головним чином чужинецьких журналістів, яким вдалося, не дивлючися на заборону совітських влад, побувати на українській території, на якій лютує голод.

Відомі і шановні імена, як Його Еміненція Кардинал Ініцер у Відні, імена українських греко-католицьких єпископів на чолі з Його Еміненцією Митрополитом графом Шептицьким, так само стверджують, що катастрофичний голод, якому подібного не було ще в історії, є дійсним фактом.

Ми не маємо наміру комплікувати міжнародню акцію політичними міркуваннями і не будемо ми говорити про ті причини, які довели Україну до цієї страшної катастрофи: ці причини відомі цілому світові. Не є секретом, що Україна, країна, обдарована природою великими багатствами, попала у такий нещасний стан через руйнуючу економичну політику совітів. Лишаючи на боці міркування політичної економії цього винищення України, ми апелюємо до Ліги Націй, щоби остання прийшла з допомогою голодуючим, бо ця допомога - це справа людської солідарности.

Ми маємо повне довір'я до Ліги Націй, - яка вже колись в инші роки давала свою допомогу в подібних випадках, - що вона і тепер організує акцію, щоби прийти з допомогою нещасному населенню, переборе всі труднощі та примусить совітський уряд прийняти міжнародну допомогу.

Українці із Заходу, що знаходяться по-за межами совітів, як тако-ж і українці - горожане Канади та Сполучених Штатів Америки, готові дати до розпорядимости їхніх голодних братів дзерно та инші припаси, якщо Ліга Націй дасть змогу відправити їх на совітську Україну та організувати розподіл під міжнароднім контролєм.

Нижче підписані приїхали до Женеви, як делєгати Центрального Українського Допомогового Комітету Голодуючій Україні, комітету, організованого в столиці Західньої України у Львові, - щоби поробити необхідні заходи перед Лігою Націй.

Комітет складається з парламентарних представників Західньої України в польському парламенті, з 36 центральних організацій - культурних, економічних і гуманітарних, по-між якими знаходяться організації

емігрантів з совітської України. Український Допомоговий Комітет, організований на румунських частинах України з осідком в Чернівцях, працює в повному контакті з нами, так само як і инші комітети, що повстали в ріжних частинах Європи й Америки.

За Центральний Український Комітет Допомоги Голодуючим на Україні

Депутатка *h* □*лена –удинська*, голова-заступниця Центр. К.

Депутат *«енон seленський*, секретарь Центр. Ком".

Отже, дипломатичний корпус, уособленням якого була Ліга Націй, знав про голод та його наслідки в Україні. Знали не лише від власних урядовців та звернень української політичної еміграції, а також від кореспондентів газет "Дейлі телеграф", "Манчестер Гардіан", "Нью-Йорк Геральд трибьюн", "Фігаро", "Нойе цюріхер цайтунг", "Стампа", які інформували світ про небувалий в історії людської цивілізації голод в Україні та на Кубані. Знали і мовчали, байдуже споглядаючи за актом геноциду.

Упродовж голоду та його згубних наслідків українські політичні кола за кордоном вимагали від Ліги Націй рішучого втручання, але марно. Вона відреагувала по-іншому: визнала СРСР членом Ліги Націй. Ця ганебна подія сталася 17 вересня 1934 р. Голова сесії Ліги Націй - міністр закордонних справ Швеції п.Сандлєр запропонував включити питання до порядку денного про вступ СРСР до Ліги Націй. Його пропозицію Рада ухвалила без дискусій. Газети повідомили про її рішення: "Шоста сесія, враховуючи запрошення, направлене 30 делегаціями урядові СРСР 15 вересня 1934 року з метою вступу СРСР до Ліги, а також повідомлення з того-таки питання урядів Данії, Фінляндії, Норвегії й Швеції, [...] враховуючи також той факт, що радянський уряд зазначає в своїй доповіді, що він має намір "додержуватися всіх міжнародних зобов'язань і вирішень, що зв'язують членів Ліги відповідно до статті першої статуту Ліги". Рішення Ліги про вступ до її

складу викликало неоднозначну реакцію у світі. Газета "Хартинское время" інформувала: "Намічене прийняття СРСР до Ліги Націй неможливо пояснити будь-якими доказами розуму або моралі.

Антигуманність вступу СРСР до Ліги Націй обумовлена не соціалістичним розвитком радянського суспільства, а конкретним фактом: членом Ліги Націй стала держава, керівництво якої свідомо винищило шляхом штучного голоду та масових репресій мільйони власних громадян. Необхідно зазначити, що в Україні мешкали, крім українських селян, представники державних націй - шведи, естонці, латиші, поляки, німці.

На пленумі Ліги Націй 18 вересня 1934 р. виступив міністр закордонних справ Радянського Союзу М.М.Литвинов, який подякував міністра закордонних справ Франції п.Барту та голову Ради Ліги - доктора Бенеша, запевнивши організацію в тім, що членство 160-мільйонної держави - це гарант миру. На той час в СРСР не налічувалось 160 млн чоловік, оскільки від голоду і репресій гинули мільйони громадян, а значна їх кількість покинула межі "країни робітників і селян".

Найбільшу послідовність і принциповість по відношенню до подій в Україні виявив Гітлер. Він заявив, що більшовизм - це внутрішня проблема СРСР. Фашистська Німеччина ще у жовтні 1933 р. залишила Лігу Націй, а натомість міжнародний дипломатичний корпус поповнила держава, уряд якої цинічно знищив мільйони власних громадян. Гідна заміна. Нацистів живила ідея національно-генетичної зверхності над іншими народами та світового панування задля розбудови великого рейху, а більшовиків надихала утопічна модель безкласового і соціально однорідного комуністичного суспільства. Запровадження та реалізація обох шовіністичних ідеологій і тоталітарних режимів, за мовчазного споглядання і байдужої бездіяльності світової громадськості - дипломатів, політиків, урядовців Америки і Європи, коштували людству мільйонів жертв.

ПІСЛЯВОЄННИЙ ГОЛОДОМОР (1946-1947 рр.)

ПРИЧИНИ

Руїнний воєнний спадок

Ключ до розуміння природи післявоєнного голодомору таїться в цілому комплексі причин у складних суспільно-політичних умовах антилюдяної політики жорстокого диктатора й тирана Й.Сталіна та його соратників Г.Маленкова, Л.Кагановича, ін., які стояли на чолі комуністичної партії та радянської держави. Голодоморне лихо було скоєне у суспільстві, наскрізь просякнутому тоталітарним насильством.

Як і людомор 30-х років, голод 1946-1947 рр. довго був невідомим: імперська влада в ім'я збереження свого престижу, сама його приховувала. Забороненою, недоступною була тема третього радянського голоду для дослідників.

Абсолютна більшість документів, що стосуються пекучої для народу і малодослідженої науковцями теми, мали гриф "таємно", "цілком таємно", "конфіденційно", "тільки особисто" й т.п. Найбільш важливі для дослідження документи містились у так званих "особих" теках закритих фондів.

Після відкриття партійних архівів, особливих, секретних фондів з'явилася можливість вивчення документів, створення збірників для допомоги дослідникам, викладачам вузів, шкільним вчителям, усім, хто цікавиться цією темою і хоче знати правду про третій радянський голод.

Після кривавої війни, що двічі прокотилася усією територією республіки, жахів окупації, в Україні панувала розруха. В руїнах лежало 28 тис. сіл, близько 30 тис. колгоспів, радгоспів і МТС. 250 сіл поділили долю

Хатині. Аграрне господарство республіки виявилося майже повністю зруйнованим. У ньому залишалося мало працюючих. Багато молодих чоловіків (селяни броні не мали), загинуло на фронтах війни, а живих затримували, затягнувши демобілізацію, в армії, тому основною робочою силою села були жінки, чисельність яких серед працюючих 1946 р. становила понад 80%. Широко використовувалася дитяча праця. 1947 р. у колгоспах працювало 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років. У колгоспах також нараховувалося понад 1 млн дорослих непрацездатних - похилого віку та хворих колгоспників, які брали участь у колгоспному виробництві. Загальна нестача робочої сили в колгоспах України і радгоспах Міністерства радгоспів УРСР становила 630,7 тис.чоловік.

Лише 77,2% довоєнних становили 1946 р. посівні площі. Через брак сільськогосподарської техніки та коней, обробіток землі колгоспники змушені були здійснювати за допомогою корів. А бувало й так, що разом впрягаючись у борони, жінки самі боронували поле, буквально запрягались в плуги, щоб зорати городи, бо скота не вистачало.

Незважаючи на надзвичайну ситуацію в українському селі, за планами імперського центру, воно, як і раніше, повинно було фінансувати розвиток промисловості, яку Й.Сталін вважав первинною, а аграрний сектор - вторинним, залежним від розвитку індустрії, її донором.

Сільське господарство, за думкою сталінського керівництва, повинно було фінансувати цей розвиток, платити своєрідну "зверхданину". Селянство сплачувало державі не лише звичайні податки, прямі й непрямі, але ще й переплачувало за товари промисловості. Сільське господарство недоотримувало через низькі ціни на сільгосппродукти. Данина, про яку Й.Сталін висловлювався, як про тимчасову, зберігалася й після війни. Зросли її розміри. За 1946-1953 рр., наприклад, у сільському господарстві колишнього СРСР було вироблено 298 млрд крб. національного прибутку, (враховуючи ту

його частину, що була реалізована й у інших галузях), а використано з цієї суми в сільському господарстві лише 193 млрд крб., (з урахуванням частки сільського господарства в загальнодержавних витратах). Це означало, що 105 млрд крб. перейшло з села в інші сфери економіки.

В післявоєнний період існували, як і раніше, так звані, "ножиці цін" - різниця між низькими заготівельними цінами на сільськогосподарську продукцію й дуже високими роздрібними. Директивні заготівельні ціни, встановлені державою ще в 1928 р., фактично не змінилися.

У радянській сільськогосподарській науці панували різні псевдонаукові доктрини - В.Вільямса, Т.Лисенка та ін., що пропонували "нові методи праці".

Широко застосовувася жорсткий адміністративний тиск. Не сприяла розвиткові сільського господарства й практика підміни функцій державних органів партійними.

Вважаючи репресії необхідним елементом наступу, Й.Сталін сприяв широкому їх застосуванню як в економіці в цілому, так і в сільському господарстві. Адміністративно-командне керівництво регламентувало, як, де і коли проводити сільськогосподарські роботи, визначало їх технологію. У постанові ЦК ВКП(б) про агітаційно-пропагандистську роботу у зв'язку з прийняттям 27 березня 1946 р. закону про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 роки" підкреслювалося, що "парторганізації на селі зобов'язані боротися за успішне й високоякісне проведення усіх сільськогосподарських робіт 1946 р., за підвищення врожайності й продуктивності тваринництва в кожному колгоспі, радгоспі, районі, області...". Для постійного нагляду за колгоспами при союзному уряді 8 жовтня 1946 р. була утворена Рада у справах колгоспів, яку очолював заступник голови Ради Міністрів СРСР А.Андрєєв.

Під адміністративно-командним тиском економічне

становище більшості колгоспів в Україні залишалося тяжким. При вилученні значних засобів із сільського господарства державні капітальні вкладення в цю галузь економіки були вкрай недостатніми, складаючи разом із вкладеннями колгоспів лише 15% від загальних.

Через надмірно високі норми обов'язкових поставок і символічні заготівельні ціни, колгоспи колишнього СРСР одержували низькі прибутки. Тому у перші післявоєнні роки виробничі фонди колгоспів зростали повільно. Але Й.Сталін, як голова Ради Міністрів СРСР, вважав, що саме відсутність прибутку була стимулюючим фактором розвитку сільського господарства. "Вождь народів" підкреслював, що при соціалізмі "...господарства... не потребують для свого розвитку ні максимуму зиску, ні середньої норми зиску, а можуть обмежитися мінімумом прибутку, а іноді обходитися без всякого прибутку, що знов-таки створює сприятливі умови для розвитку крупного зернового господарства".

Однак неподільні фонди колгоспів в 1946 р. порівняно з 1945 р. збільшилися на 6,7% і становили 3993,5 млн крб. проти 3675,2 млн крб. До 3994 млн крб. збільшилися неподільні фонди й пайові внески колгоспів у 1947 р. Грошові доходи колгоспів в 1946 р. збільшилися порівняно з 1945 р. у тваринництві на 207 млн крб., в підсобних підприємствах і промислах на 18 млн, в інших - на 117 млн крб., але в рослинництві зменшилися на 378 млн крб. В цілому ж за 1946 р. доходи зменшилися усього на 36 млн крб. (2512 млн проти 2548 млн крб.). Це свідчить про те, що голоду в Україні можна було б уникнути. В 1947 р. грошові доходи колгоспників республіки зросли в цілому на 39%. Однак економічне становище більшості колгоспів і у врожайному 1947 р. було складним і дуже тяжким. Таким чином, через вкрай недостатні державні капіталовкладення у сільське господарство та низькі заготівельні ціни, у перші післявоєнні роки виробничі фонди колгоспів зростали дуже повільно.

В системі оподаткування за нормами прибутковості колгоспи України були поставлені в нерівні умови порівняно з колективними господарствами Росії. Так, на 1 га землі такі норми становили для України 58 крб. проти 46 крб. в Росії, для ріллі - 40 проти 37, для луків - 26 крб. проти 16 крб. Ще вищими вони були для деяких регіонів України. Для Харківського, наприклад, відповідно 88 крб., 62 і 40 крб. Те ж саме відбувалося відносно прибутковості на голову худоби.

Ефективність колгоспного виробництва у післявоєнний період залишалася низькою. Хоч колгоспи і мали в себе головну частину основних фондів аграрного сектора, основну частину сільськогосподарської продукції виробляли особисті селянські господарства. Колгоспи мали провідну роль лише у виробництві зерна і технічних культур. І це було характерним як для СРСР в цілому, так і для України.

В усіх регіонах України (за винятком Кам'янець-Подільської і Житомирської обл-й), йшов процес скорочення чисельності господарств колгоспників, що пояснюється перетоком селян у міста за вербуванням, значна кількість переселенців із західних областей, прибулих під час війни, переїхала назад. В 1946 р. порівняно з 1945 р. господарств стало менше на 53,9 тис.

Перші післявоєнні роки характеризувалися гонитвою за освоєнням довоєнних оброблюваних площ. Керівництво України за вказівками центру приймало економічно необгрунтовані плани, спрямовані на відновлення довоєнних посівних площ з низькою агротехнікою. У 1946 р. намічалося засіяти 80% довоєнних площ, фактично було засіяно 77,2%. Цю різницю можна віднести за рахунок загибелі озимих посівів, що мала місце в 1945-1946 рр. Колгоспи і радгоспи УРСР 1946 р. розширили посівні площі порівняно з 1945 р. на 149,8 тис. га. Планувалося одержання більш високого врожаю, ніж у попередньому році. І хоча уряд республіки заперечував проти подальшого форсованого розширення площ посівів, домагаючись їх зменшення, однак змушений

був виконувати накази центру.

На українське селянство, змучене тяжкими втратами рідних і близьких, розоренням і бідами, насунулася посуха, що охопила 1946 р. південні й східні області республіки. За даними Республіканського центру спостережень за станом природного середовища, середньомісячна температура весни й літа 1946 р. на 2 - 8°C перевищувала середні показники. Вдвічі, втричі, а нерідко й в 5 - 6 разів нижчою порівняно з середніми показниками була місячна кількість опадів та набагато більшою - кількість днів з суховіями. Майже таку ж посуху пережили селяни південних областей України в 1945 та 1947 рр., де становище було надзвичайно тяжким. Сильна засуха, а також малосніжна зима спричинили загибель посівів зернових культур. У колгоспах України в 1946 р. загинуло близько 350 тис. га таких посівів.

Від засухи, як відзначав М.Хрущов, найбільше постраждали господарства з низькою агротехнікою. Низькою була якість польових робіт, адже в УРСР у належний термін було засіяно тільки 55% озимини. Якщо до цього додати, що під посіви майже не вносили добрив, а земля була дуже виснажена, то стане зрозумілим, чому в тих умовах важко було розраховувати на високу врожайність.

Засуха викликала недорід як зернових, так і пропашних культур. При врожайності по колишньому СРСР в середньому 4,1 ц з 1 га, в Україні вона становила 3,8 ц. В колгоспах Одеської, Ворошиловградської, Харківської обл-й було зібрано по 2,3 - 2,9 ц. У Миколаївській - від 1,9 до 3 ц, в Ізмаїльській - 1 ц з гектара. Середній урожай зернових у колгоспах Херсонської обл. становив 1,25 ц з гектара. Колгоспи ім.Сталіна, ім.Шевченка, ім.Яковенка Білозерського р-ну цієї області, наприклад, зібрали в середньому з гектара по 60 кг. Чимало господарств не зібрали навіть тієї кількості зерна, що засіяли. Мало зерна і овочів було зібрано також й на присадибних ділянках селян.

Однак стихійне лихо вразило не всі регіони однаково,

в ряді областей республіки, зокрема, західних, центральних та й навіть сильно уражених посухою, хоч і строкато, зернові й овочі більш-менш вродили. При організованому розподілі всього вирощеного через органи влади, голоду в тих умовах можна було б уникнути, забезпечити населення мінімумом продовольства.

Замість цього, Україна перетворилася у величезне поле битви з голодними й зубожілими селянами "за виконання першої заповіді держави" - так називалися у наскрізь заідеологізованому радянському суспільстві хлібозаготівлі.

Штучність голоду

За директивами центру через головний інструмент його політики й практики - партійно-державний апарат - почалося здійснення тотальної хлібовикачки з українського села, тобто творення голоду.

Серед цілого комплексу причин виникнення й поширення третього радянського голоду, репресивна сталінська партійно-державна політика хлібозаготівель була основною.

Й.Сталіну та створеній ним системі, що досягла того часу свого апогею, був потрібен хліб для поповнення чималого резерву зерна, щоб раніше за західні країни Європи відмінити карткову систему, продемонструвати світові міфічні "переваги" побудованого під його керівництвом "соціалізму", надати допомогу ряду західноєвропейських країн як майбутнім союзникам, отримати кошти для розширення й зміцнення військово-промислового комплексу. Керівництво СРСР планувало зберегти й поповнити великі продовольчі мобілізаційні резерви на час нової світової війни, до можливості спалаху якої, як агресії західних держав, воно готувалось, мілітаризуючи країну й ведучи широку ідеологічну обробку населення.

Директиви щодо планування, організації й проведення хлібозаготівель йшли безпосередньо від Й.Сталіна. Усі важелі керівництва їх здійснення знаходилися в

руках вищої державної влади. Й.Сталін - секретар ЦК ВКП(б) і голова Ради Міністрів СРСР - був головним режисером і диригентом творення голоду. Діяв через політбюро та оргбюро ЦК ВКП(б), радянський уряд, найближчих соратників: Г.Маленкова, В.Молотова, А.Жданова, ін. Вказівки "вождя народів" щодо практичного проведення хлібозаготівель надсилалися до республік, областей у вигляді постанов ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР, як правило, за підписом Й.Сталіна, який уособлював партійно-державну владу у тоталітарній імперії СРСР, та його особистих директив. Постанови московського центру мали силу закону й для виконання були обов'язковими.

Одержуючи вказівки центру, директиви "батька народів", і прагнучи виконати їх за будь-яку ціну, ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР в свою чергу, давали завдання областям, обкоми та облвиконкоми - районам, а далі - сільрадам й парторганізаціям колгоспів. Уся ця вертикаль спрямовувала партійні та радянські органи на вилучення хліба з колгоспів, викачування зерна із села.

Для "успішного проведення" кампанії хлібозаготівель використовувалася ціла низка вже відпрацьованих у 30-х роках засобів: від визначення врожайності не за реальними показниками, як пропонувалося на місцях, а видовими - вирахуванням так званого "біологічного врожаю" з кожного гектара ріллі, створення нереальних в умовах неврожаю планів держпоставок - до репресій щодо різних верств населення, партійних та радянських працівників, голів колгоспів, рядових колгоспників, повного пограбування села.

Згадуючи про післявоєнний голод, планування хлібозаготівель з урожаю 1946 р., М.Хрущов, який на той час був першим секретарем ЦК КП(б)У і головою Ради Міністрів УРСР, у своїх мемуарах зазначав: "План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси і офіційних документах він "обгрунтовувався науковими даними...". При цьому виходили, головним чином, не з того, що було вирощено, а з того, скільки можна

одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави. І ось почалося це вибивання. Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим це скінчиться, важко було передбачити". Засушливого, неврожайного 1946 р. Україні центр встановив непосильний для виконання хлібозаготівельний план - 340 млн пудів зерна, а згодом збільшив його до 362 млн 750 тис. пудів. План було створено за принципами заготівельної політики, що складалися ще в довоєнні роки й під час війни.

Лишився без змін податковий характер заготівель. Обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції нараховувалися з гектара ріллі (зерно, картопля), чи з гектара усіх сільськогосподарських угідь (продукція тваринництва). При цьому не враховувалося, що значні площі колгоспів через нестачу техніки та людей не засівалися, з них теж нараховувалися держпоставки. Норми поставок продукції тваринництва з колгоспів, збільшені в роки війни, 1946 р. залишилися без змін. Біологічний облік врожаю існував з 1939 р. аж до вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Оцінка врожайності проводилася грубо, з допомогою метровки, в результаті чого видова біологічна врожайність в 1,52 раза перевищувала фактичну. Такий "врожай на корені" не враховував значних втрат при збиранні та перевезенні продукції.

До осіб, які намагалися занизити врожайність, застосовувалися адміністративні, а то й судові покарання. Однак, як показала осінь, через вкрай несприятливі умови весни й літа 1946 р. врожайність зернових виявилася значно нижчою навіть від оцінок голів колгоспів і працівників районних органів. У листі до Й.Сталіна 15 жовтня 1946 р. М.Хрущов зазначав, що засуха, що мала місце на Україні того року, знизила врожайність хлібів наполовину проти первісних видових оцінок, за якими валовий збір усіх зернових культур, включаючи просо і кукурудзу, міг скласти по колгоспах УРСР 635 млн пудів, але пізніше, за оцінками ЦСУ, знизився майже на 130 млн пудів. Якщо ж виходити з даних МТС про намолот хлібів і збирання кукурудзи, то врожай в колгоспах

України становив всього близько 325 млн пудів, або менше проти видових оцінок ЦСУ на 180 млн пудів. Таким чином, в результаті засухи валовий збір зернових культур по колгоспах зменшився проти первісних оцінок на 310 млн пудів. По просу й кукурудзі - на 40 - 50 млн пудів.

Звернення М.Хрущова до Й.Сталіна з проханням знизити заготівельний план позитивного результату не дали. Й.Сталін у телеграмі, що надійшла слідом за його листом, назвав М.Хрущова "сумнівною особою". ЦК ВКП(б) - навпаки - вимагав створення "напруженої обстановки", безсуперечного виконання плану хлібозаготівель, посилення темпів надходження хліба, здачі зерна будь-що. 1946 р. центр висунув вимогу про проведення повторної перевірки колгоспів, радгоспів та індивідуальних селянських господарств з вилученням усього зерна, записаного у які б то не було фонди. Однак через неврожай виконати такий план Україна була неспроможна. М.Хрущов згадував, що за це звернення до Й.Сталіна він міг попасти в графу "ворогів народу": "Тоді це робилося в одну мить - тільки оком встиг кліпнути, як вже відчинилися двері, і ти опинився на Луб'янці. Хоч як я переконував, що записки, котрі послав, відображають дійсний стан справ, і Україна потребує допомоги, але лиш ще більше збуджував у Сталіні гнів". У численних постановах ЦК КП(б)У невиконання планів зернопоставок було оголошено "злочином" перед партією і державою.

Через критичне становище з хлібозаготівлями з проханням зменшення заготівельного плану зверталися до уряду й керівники областей республіки. Але центральний уряд у цьому їм відмовив. Колгоспи України не отримали навіть відстрочки для погашення заборгованості минулих років із заготівель й натурплати.

У липні 1946 р. керівництво УРСР одержало телеграму-вказівку голови Ради Міністрів Союзу РСР Й.Сталіна про доведення до районів ще більшого плану здачі хліба державі проти затвердженого з тим, щоб забезпечити

таким чином не тільки виконання, а й перевиконання плану в цілому.

Сталінське керівництво не тільки не зменшило для республіки планових завдань з хлібозаготівель, що вимагали здачі 70% валового збору, але й наполягало на повному його виконанні.

На хлібовикачку була спрямована, як і під час голоду-геноциду 1932-1933 рр., діяльність уповноважених Міністерства заготівель СРСР, штат яких 1946 р. порівняно з 1945 р. було збільшено з 5 до 11,5 тис. чоловік, чисельність працівників апарату заготівель складала в 1946 р. близько 400 тис. чоловік. "З району були прислані спеціальні уповноважені, які контролювали здачу хліба. Ось, наприклад: приїжджаємо на поле, на тік, а приїжджали партіями по 10 - 12 підвід, набирали зерна по 5 - 6 ц на підводу, зважували, й уповноважений нас супроводжував на станцію. Щоб ніхто з нас не поїхав у колгосп. В 1946 р. врожай... здали на "план", а людям не дали нічого", - так написав про хлібозаготівлі колишній колгоспник з с.Курган Лебединського р-ну Сумської обл. М.В.Удод. "...В 1946 р. весь урожай селяни віддали державі і залишилися без нічого. Запасів не було як у людей, так і в колгоспах, все забрала держава," - зазначав у своїх спогадах Д.Л.Стадник з с.Великої Клітни Базалійського р-ну Кам'янець-Подільської обл. "Хліб у колгоспах збирали, але люди його не бачили, бо вивозили зерно хтозна куди", - згадувала О.М.Онищук з Красилова на Поділлі.

Заготівлі хліба проводилися за принципом продрозкладки. Але з колгоспних комор та присадибних господарств часто вилучалося не лише продовольче, а й насіннєве зерно та вся картопля. Постановами пленумів ЦК КП(б)У від 22 червня 1946 р. багатьом обкомам партії надавалося право підвищувати плани хлібозаготівель для колгоспів і селянських господарств до 50%, а від 17 серпня 1946 р. - до 100%. Партійно-радянське керівництво республіки домагалося через жорстокий терор, безпрецедентний тиск на колгоспи виконання

цих встановлених завдань. Деяким областям, районам, колгоспам хлібозаготівельний план підвищувався по кілька разів і був обов'язковий для виконання. Але, незважаючи на ідеологічний та репресивний тиск, надходження хліба було дуже повільним і слабким, хоча колгоспи і селянські господарства здавали майже все вирощене.

Однак центр вважав, що плани держпоставок не виконуються не через об'єктивні причини, а тому, що партійні та радянські органи "не ведуть більшовицької боротьби за хліб: проявляють терпимість до несумлінного ставлення до державних інтересів деяких керівників на місцях". Місцеві керівники, в свою чергу, звинувачували голів колгоспів. Партійні органи, уповноважені з держзаготівель суворо вимагали здачі хліба без врахування справжнього стану з наявністю зерна в господарствах. Найпоширенішими були звинувачення у "приховуванні зерна", його "розкраданні", "саботажі хлібозаготівель". "Такого роду терміни не заставили чекати на себе у Москві, де завжди знаходилися виправдання і для репресій, і для вибивання колгоспної продукції...", - згадував М.Хрущов.

В урядовій телеграмі до Ради Міністрів УРСР М.Хрущова та уповноваженого Міністерства заготівель СРСР по УРСР В.Калашникова було надіслано текст виписки з постанови Ради Міністрів СРСР від 5 жовтня 1946 р., у якій відмічався вкрай незадовільний хід хлібозаготівель на Україні, містилися звинувачення у прямому приховуванні хліба від держави... У прийнятій 14 жовтня 1946 р. постанові "Про хід хлібозаготівель" ЦК КП(б)У ставив вимогу здійснення за виконанням плану держпоставок більш посиленого, жорсткого контролю. Через короткий проміжок часу - 26 жовтня 1946 р. - ЦК КП(б)У прийняв ще одну постанову про незадовільний стан хлібозаготівель. Для так званої "допомоги" відстаючим районам у виконанні держпоставок зерна, заготовити яке було неможливо через його фізичну відсутність, направлялися уповноважені додатково.

Але області, райони, колгоспи виконати держпоставки, здати зерно були неспроможні.

Загроза невиконання завдань та репресії центру штовхали обкоми на репресивні заходи щодо працівників районної ланки. Багато керівників сільських райкомів партії й райвиконкомів було знято з роботи, в основному за "недостатній контроль за ходом хлібозаготівель". Секретаря Оржицького райкому партії Полтавської обл. Наталуху, наприклад, знаючи, що в районі дуже багато хліба вимерзло, звинуватили у невжитті заходів з прискорення хлібоздачі.

За низхідною вертикаллю партійні та радянські районні працівники надзвичайно посилювали тиск на колгоспи і колгоспників. За невиконання плану хлібозаготівель знімали з роботи, виносили догани, виключали з партії, засуджували. Так, у Чернігівській обл. 1946 р. було змінено 728 голів колгоспів, причому в 659 господарствах по 1 разу, в 66 - по 2, в 3 - по 3 рази. Основною категорією "злочинів", за які віддавалися під суд голови колгоспів, були "зрив збиральних робіт", "розбазарювання сільгосппродукції", "шкідництво", ін. Кожен 16-й голова колгоспу України був ув'язнений. За 1946 - 1-й квартал 1947 рр. було засуджено 1312 голів колгоспів, з них на 3 роки позбавлення волі - 513 чоловік, на 5 - 219, на 10 - 112, до розстрілу - 2 чоловіки. Голову колгоспу ім.XII партз'їзду Д.Марченка було притягнуто до карної відповідальності за видачу колгоспникам в рахунок авансу на трудодні й витрату таким чином на внутріколгоспні потреби 30 ц зерна, а також "розбазарювання" хліба шляхом дозволу голодуючим дітям колгоспників збирати колоски і "допущення" таким чином "великих втрат врожаю". Голову колгоспу "16 років РККА" Брусилівського р-ну Житомирської обл. Мандрику було заарештовано за те, що скосив і намолотив 15 кг жита та розподілив серед колгоспників. Голова колгоспу ім.Сталіна Софіївського р-ну Дніпропетровської обл. Гаркуша до кримінальної відповідальності був притягнутий за витрачання на внутріколгоспні потреби (видачу зерна

голодуючим селянам) 247 кг пшениці. Ф.П.Пашкевич з с.Новоголиці Кіровоградської обл. свідчив, що "голова сусіднього колгоспу, який не був жорстоким до своїх односельчан, залишаючи їм хоч трішечки зерна, дорого за це заплатив: після анонімного доносу його забрали до райвідділу міліції, після чого ніхто з односельців його більше не бачив". "Пригадую випадок, коли голову сусіднього колгоспу, який дозволив людям збирати для себе кукурудзу, що залишилася незібраною, засудили й вислали. Весь зібраний хліб вивозили," - свідчила А.М. (прізвище не назвала) із с.Сичавка Комінтернівського р-ну Одеської обл. У доповідній записці в.о. прокурора УРСР П.Нощенка Л.Кагановичу від 16 липня 1947 р. повідомлялося: "Широко розповсюджені факти роздачі хліба колгоспникам до здачі державі. По одній Вінницькій обл. порушено 11 кримінальних справ проти голів колгоспів за такого роду антидержавну тенденцію".

Про те, як імперський центр не рахувався з керівництвом республік, зневажливо ставився до них, свідчить телеграма міністра заготівель СРСР Двинського главі уряду України від 4 листопада 1946 р.: "Незважаючи на неодноразові вказівки посилення заготівель продовольчих культур, Ви цьому найважливішому заходу не приділяєте достатньої уваги. Станом на 20 жовтня по Вашій республіці поступило 120 млн 783 тис. пудів жита і пшениці, залишається до здачі 111 млн 97 тис.пудів. Наказую дати райуповмінзагам вказівку здійснити за особовими рахунками колгоспів, радгоспів перевірку здачі усієї належної кількості продкультур, пред'явити жорсткі вимоги першочергової здачі їх державі у найкоротший строк. Винних у навмисній затримці здачі продкультур притягуйте до суворої відповідальності. Про вжиті заходи Ви повинні доповісти". Центр збільшував тиск, вимагаючи посилення хлібозаготівель, прискорення їх темпів. В телеграмі 26 листопада 1946 р., підписаній Й.Сталіним і А.Ждановим М.Хрущову та Д.Коротченку були висловлені звинувачення в тому, що вони стали на шлях згортання здачі хліба, вимагалося "покінчити

з небільшовицьким ставленням до справи "організації хлібозаготівель і забезпечити виконання державного плану"; підкреслювалося, що в "ряді колгоспів антидержавні елементи гальмують обмолот й очищення зерна, заганяють багато зерна у так звані відходи, навмисне проводять неякісний обмолот, залишаючи велику кількість зерна у соломі, приховують необмолочений хліб у скирдах, незаконно засипають в насіннєвий фонд, а місцеві партійні та радянські організації, а також органи суду й прокуратури часто-густо проходять повз ці злочинні дії". Партійні та радянські органи одержали директиву рішуче припиняти "всі ці протидержавні дії, викривати і судити розкрадачів шляхом боротьби з антидержавними діями розкрадачів зерна, виявляти прихований хліб і забезпечити здачу його державі".

На 1 жовтня 1946 р. питома вага найважливіших зернових культур у загальних фактичних заготівлях хліба в УРСР складала по пшениці - 33%, по житу - 25%. Шукаючи виходу із ситуації з відсутністю пшениці та жита через недорід та вичерпання, керівництво республіки попросило у центра дозволу про прийняття від колгоспів у держпоставку інших зернових культур. Про це свідчить лист М.Хрушова А.Мікояну від 27 грудня 1946 р. Але це прохання було відхилене. В свою чергу Рада Міністрів УРСР відмовила у такого роду клопотаннях ряду областей.

Застосовуючи командно-примусові методи хлібозаготівель, насильницьку експропріацію зерна, ЦК КП(б)У в постанові "Про хлібозаготівлі на 20 листопада" відзначив Сталінську, Дніпропетровську, Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Кам'янець-Подільську й Київську обл-ті як такі, що "допустили... зниження здачі хліба... й потурають саботажникам хлібозаготівель". Найвищий партійний орган республіки вимагав винних у протидії хлібозаготівлям притягувати до найсуворішої відповідальності. 1946 р. уряд пішов на вимоги найбільш жорсткої відповідальності колгоспів за виконання планів держпоставок.

Але хлібозаготівельний план навіть з урахуванням усього: й продовольчого, й насіннєвого, й фуражного зерна виконати повністю було неможливо. Його було виконано на 62,4%.

Репресивна політика хлібовикачки давала свій "результат". Повсюдно поширювалося голодування людей. "Комуністи забрали весь хліб, а тепер ми помремо з голоду", - так висловився Р.Хрисенко - громадянин с.Ново-Липове Ново-Георгіївського р-ну Кіровоградської обл. Жителька Полтави Андрусенко у розмові з товаришами по роботі свою думку сформулювала таким чином: "...просто вирішили виморити людей голодом, наша держава має достатню кількість хліба, але зовсім не проявляє піклування про людей".

Незважаючи на голодування населення, голод, що поширювався, керівництво як СРСР, так і УРСР вимагало безумовного виконання хлібозаготівельних завдань. Вся адміністративно-командна бюрократична машина була спрямована не на врятування людей від голоду, а навпаки, на подальше вилучення хліба з голодуючих сіл. Здійснювався щоденний "оперативний контроль" за хлібозаготівлями, щоденна звітність райкомів перед обкомами партії. Заготівлі з врожаю 1946 р. проводились до кінця 1946 р. й на початку 1947 р. Лютневий пленум ЦК ВКП(б) 1947 р. підтвердив "правильність" політики заготівель сільськогосподарської продукції. Для посилення темпів хлібозаготівельної діяльності, "взяття хліба" в Україні, Й.Сталін направив до Києва свого поплічника, одного з головних творців голодомору 1932-1933 рр. в Україні, "вірного соратника" Л.Кагановича, який 3 березня 1947 р. став секретарем ЦК КП(б)У. Л.Каганович та М.Хрущов, який залишився головою Ради Міністрів УРСР, постійно доповідали Й.Сталіну про хід хлібовикачки, кількість зібраного й обмолоченого кожної п'ятиденки зерна. У відповідь на особисту директиву Й.Сталіна від 28 червня 1947 р. Л.Каганович доповідав "вождю народів" про відрядження до областей більшості секретарів ЦК КП(б)У та інших працівників для "боротьби з антидержавними тенден-

ціями заниження врожайності й контролю за виконанням постанов Пленуму ЦК КП(б)У про збирання і хлібозаготівлі". У листі Й.Сталіну від 11 листопада 1947 р. Л.Каганович та М.Хрущов писали, що за постановою політбюро ЦК КП(б)У забезпечується контроль за роботою кожної молотарки, за охороною хліба біля молотарок, вивезенням намолоченого хліба на зсипні пункти, не допускаючи його осідання на токах колгоспів. Але центр не задовольняли повільні темпи хлібозаготівель у голодуючій Україні, він вимагав забезпечення виконання плану держпоставок шляхом "боротьби з протидержавними діями розкрадачів та приховувачів зерна".

Систематично надсилаючи інформацію Й.Сталіну про хід хлібозаготівель, М.Хрущов та Л.Каганович у листі, датованому 17 вересня 1947 р., писали: "Крім названих абсолютно вірно у Вашій директиві від 15 вересня 1947 р., ми відмітили Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Миколаївську, Ізмаїльську й Чернівецьку області як такі, що погано проводять хлібозаготівлі". Про те, що ці області з числа найбільш потерпілих й стражденних від голоду "батьки українського народу" не зазначали. Проводячи жорстку, репресивну хлібозаготівельну політику, 1947 р. М.Хрущов і Л.Каганович звітували перед вождем кожної п'ятиденки. 10 жовтня 1947 р. вони, нарешті, доповіли "дорогому товаришу Сталіну", що "колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3%". Саме виконання рішень партії й уряду з хлібозаготівель було головною причиною штучно створеного післявоєнного голодомору. Запасів на прожиття людям не залишилось ніяких - все забрала держава.

В податкових лещатах

Одну з причин лютування голоду селяни цілком вірно вбачали в непомірних, грабіжницьких податках, що накладалися владою на присадибні ділянки колгоспників.

У зв'язку з тим, що хліб, вирощений у колективних господарствах, насильно відбирався і вивозився, надію щодо виживання колгоспники покладали на свої особисті господарства. Але присадибні ділянки колгоспників теж повинні були брати участь у хлібоздачі. По УРСР заготівлі зерна з цих господарств, незалежно від того, посильно їм це було, чи ні, складали 3 млн пудів. До поставок залучалися також підсобні господарства підприємств, військових частин і навіть таборів ув'язнених. Кожен селянський двір повинен був сплачувати податок за землю, а також поставляти державі певну, часто надмірну, кількість м'яса, молока, яєць, овочів та інших продуктів. Розміри ділянок суворо обмежувалися. Податок встановлювався владою на кожне фруктове дерево, кожну домашню тварину, навіть шкури з худоби. Не маючи змоги сплачувати надвисокі податки за землю, плодові дерева, домашніх тварин, селяни змушені були вирубувати садки й вирізати худобу.

Як свідчив житель Кіровоградщини В.Г.Гайчук, з колгоспу все зібране вивезли повністю, а з кожного двору стягували великі побори за скотину, продукти, садові дерева. "Великими податками обкладали селян: хто тримав свиней чи корів, повинен був здавати шкури, за корову - 250 л молока на рік. Обкладали податком кожне фруктове дерево". Багато сімей просто розорювалось, тому що у тих, хто не в змозі був сплачувати податки, "активісти забирали все, що залишилось у господарстві", - свідчила жителька Олександрійського р-ну К.Пилипко. М.Шевченко, який в ті роки проживав в Онуфріївському р-ні, згадував, що "в період сівби по хатах ходили "активісти" і так само забирали все до останньої картоплини. "Як забрали у нас хліб, так само забрали й огірки солені. Все-все! Матуся моя була добра хазяйка. І ми все мали. За якийсь день все те вишкребли," - оповідала О.Федоренко.

Восени 1946 р., пильно стежачи за виконанням держпоставок підсобними господарствами, ЦК КП(б)У відзначав, що обкоми КП(б)У, облвиконкоми і уповно-

важені Міністерства заготівель по областях не забезпечили виконання постанови ЦК КП(б)У від 2 листопада 1946 р. у частині стягнення до 20 листопада з індивідуальних господарств хліба за врученими зобов'язаннями минулих років. Незважаючи на посуху, розміри поставок продукції з присадибних ділянок зменшено не було. Працюючи у колгоспі весь світловий день без вихідних, селяни були позбавлені можливості обробляти свої ділянки. Та й не у всіх колгоспників, робітників і службовців, які проживали у сільській місцевості, присадибні ділянки були. У 1946 р. 17 тис. 367 дворів колгоспників присадибних ділянок не мали, або мали в розмірах, значно менших за мінімальні норми (від 0,25 до 1,0 га), встановлені Статутом сільськогосподарської артілі. Як свідчить доповідна записка міністра земельних справ УРСР Бутенка Раді Міністрів України від 23 серпня 1946 р., 12 тис. 795 колгоспів (із загальної кількості 26 тис. 248) не мали присадибного фонду. А ділянки, що належали колгоспникам, часто-густо урізали. Таке становище в присадибному користуванні призводило до численних заяв і скарг від колгоспників, прохань про відвід присадибних ділянок, а в ряді випадків і до самочинних захоплень громадських земель, що відбувалися навіть при "потуранні з боку правлінь колгоспів, а іноді й з боку районних організацій". Лише за 5 місяців 1946 р. до Міністерства земельних справ України надійшло 1025 скарг з питань присадибного землекористування колгоспників, робітників і службовців.

Скруту селян посилювало стягнення з них грошового податку, яким була "добровільно"-примусова позика державі. Під ідеологічним, а подекуди й фізичним тиском, боячись репресій, селяни змушені були вносити досить великі суми грошей за облігації держпозики. Жителі с.Соболівки Броварського р-ну Київської обл. пам'ятають ці голодні позики, як людей викликали до сільради і наказували підписуватись, наприклад, на 1000 крб. Поки людина не підписувала, її не відпускали додому, або ж, відпустивши, викликали знов й знов. Склад

уповноважених з підписки на позику і зі збору позикових внесків на підприємствах, в установах, будинкоуправліннях і сільрадах затверджувався у ЦК КП(б)У. Облігації позик "на відбудову народного господарства" погашалися лише в 70 - 80-х рр.

Податки люди повинні були сплачувати будь-що. "Йде зима, а в нас топить нічим, їсти теж нічого. Сільрада податки тягне, і не знаємо, як бути. Взуття й одягу також немає, купувати нема за що...", - писав Полюк з с.Западинців Красилівського р-ну Дніпропетровської обл. М.Полюку на адресу п/п 93573 ст.Тосово Ленінградської обл.

В 1946-1947 рр. було багато недоїмників та недоплатників. Недоїмки в УРСР по м'ясу становили 37,8%, по молоку - 46,5, по яйцю - 60,8, по вовні - 18,2, по бринзі - 57,1%. Для тих, хто вчасно не здавав поставки, застосовувались штрафи. На селянку Бацько зі Сталінської обл., наприклад, господарство якої постраждало під час війни, згорів будинок, чоловік загинув на фронті, в син служив в армії, за недостачу 40 кг м'яса, 170 кг молока, 38 кг картоплі й 60 кг зернових було накладено штраф розміром 6 тис. 210 крб. Такі ж слабкі господарства мали оштрафовані селяни Завгородній, Переметько та ін.

"Тов. Гречуха, може, я сплатила трохи із запізненням, то Ви знаєте, що рік був трудний, а в мене сім'я велика - 12 душ. Я не мала звідкіля, а мала всього-навсього одну корову-первістку... я не мала за що дітей кормити і чим кормити. А я купувала молоко, яєчка і здавала державі.

Я весь час із своїми дітками працюю в колгоспі, виробила в цьому році 727 трудоднів на 1 листопада 1947 р. І коли я заболіла, лежала в городі в лікарні, мене суд 1-го участка (суддя т.Власенко) судив, но заочно за неуплату своєвременно податку і присудив 6 тис. руб. штрафу, і у мене прийшли забрали последню корову і посиротили моїх дев'ятеро дітей, оставили без молока, і поки я прийшла з лікарні, корову забрали і продали на ярмарку за 3 тис. руб. Я ж одна на все село многодітна,

син із 1927 р. в армії служив, прийшов у вересні. Так чим же я провинилася перед нашою батьківщиною, що в мене забірають последнюю корову, я ж її тільки і діждалася із теляти, а то все время мої діти були голодні без молока.

Дорогий наш, т.Гречуха, просимо Вас всі, як рідного нашого батька, розберіться з нашою заявою та допоможіть нам, щоб вернули нам корову.

Ми [за] всі борги з державою розрахувалися", - промовляє архівний документ про лист-скаргу Т.Ткачук до голови Верховної Ради України від 2 грудня 1947 р.

Таке явище, як стягнення непосильних податків, для українського села у голодні роки було типовим.

Відібрання у сільських жителів хлібних карток

До голоду населення України призводила система встановлення і розподілу ліміту на хлібні картки, що існувала, як і в роки війни, тобто невидача значній частині населення карток на хліб, невнесення людей у списки на отримання карток. Ліміти пайкового постачання для областей були вкрай недостатніми. Вони визначалися для України довільно партійно-державним керівництвом у Москві, як і для кожної з республік, а партійно-державним керівництвом УРСР спускались областям за рознарядкою.

Однією з основних причин поширення голоду, що ставав масовим, було зняття з 1 жовтня 1946 р. з пайкового постачання хлібом за картками жителів сільської місцевості, робітників та службовців радгоспів, промислових підприємств невеликих міст та робітничих селищ, а також їх дітей та утриманців. Підставою для цієї акції стали постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1946 р. "Про економію у витрачанні хліба", "Про додаткові заходи з економії і витрачання хліба й посиленню контролю за роботою Міністерства торгівлі та його органів" і 25 жовтня 1946 р. "Про заходи з посилення контролю обкомів, крайкомів і ЦК Компартій союзних республік за роботою органів Міністерства

торгівлі на місцях". Контингент населення, яке постачалося пайковим хлібом, було обмежено по колишньому СРСР 60 млн чоловік порівняно з 87 млн у вересні 1946 р. Це скоротило витрачання хліба на 30%. 3 млн 634,5 тис. людей, з них - 2 млн 892,1 тис. сільських мешканців з метою економії хліба за спеціальними партійно-урядовими постановами були зняті з гарантованого постачання хлібом в Україні. Якщо у містах за картками у жовтні 1946 р. постачалося 8 млн 868 тис. людей, то в селах - усього 700 тис. чоловік. Центр при цьому спрямовував регіональне керівництво на використання місцевих ресурсів, фондів областей. Але в областях вже все було виметено. В ходу були терміни: "економія по контингенту", "економія по хлібу", навіть "економія по дітях". Не було економії людського здоров'я, людських життів.

Злива обурень, листів-прохань про взяття сільського населення знову на централізоване пайкове постачання від секретарів обкомів партії та голів облвиконкомів, керівників підприємств та установ, навчальних закладів, колгоспів, окремих осіб надходила до ЦК КП(б)У та Ради Міністрів УРСР. Виходило, що люди шукали захисту у тих, хто підписав постанову про вилучення їх зі списків на отримання хліба. "Я одержував листи від голів колгоспів просто страшенні. Запали мені у пам'ять, наприклад, рядки такого листа: "Ось, товаришу Хрущов, виконали ми свій план хлібозаготівель повністю, здали все, й у нас тепер нічого не лишилось. Ми впевнені, що держава і партія нас не забудуть, що вони прийдуть до нас на допомогу". Отже, автор листа вважав, що від мене залежить доля селян... й він гадав, що раз я очолюю українську державу, то не забуду й селян. Я бачив, що він обманюється. Адже я не міг нічого зробити при всьому своєму бажанні, тому що, коли хліб здається на державний приймальний пункт, я не владний розпоряджатися ним, а сам змушений благати залишити якусь кількість зерна, що ми потребували...", - відверто писав у мемуарах М.Хрущов. У більшості областей було знято з продовольчого постачання утриманців

та дітей жителів міст. В Дніпропетровському авіапідрозділі, наприклад, у зв'язку з цим трапилося 26 випадків захворювання дистрофією працівників і членів їх сімей від недоїдання. За повідомленням більшості обласних відділів народної освіти (Кіровоградського, Київського, Харківського, Чернігівського, Вінницького, Ворошиловградського, Полтавського, Харківського та ін.), дітей, які перебували у дитячих садках районних центрів сільського типу, з 1 жовтня 1946 р. з постачанням хлібом та крупами було знято, внаслідок чого багато дитячих садків і ясел припинили роботу.

"...Хліба іноді не буває у нас по 2-3 дні. Вільна торгівля на ринку заборонена," - писав 17 грудня 1946 р. в листі на ім'я Г.Маленкова донецький гірник Карандашов. - Я голодний і уся моя сім'я. Діти до 13 років хліба не одержують, утриманцям норму урізали...". Начальник 1-го відділення паровозного господарства підполковник тяги ст.Слов'янськ Кривошеєв та секретар парторганізації Семейка у листі до Хрущова від 12 лютого 1947 р. писали: "У зв'язку з випадками невиходу на роботу, що почастішали і мають груповий характер, побутова комісія відділення паровозного господарства ст.Слов'янськ Південно-Донецької залізниці своїм дослідженням на селах встановила, що переважна кількість сімей залізничників, які мешкають у сільській місцевості вказаних районів, перебуває у надзвичайно тяжкому стані, і особливо діти, яким ніхто ніякої допомоги не надає, не дивлячись на ряд вимог".

Дуже багато було листів-скарг на "раптове" зняття робітників, службовців заводів (у сільській місцевості) та їх утриманців з постачання. "Шофери, ремонтні робітники й службовці нашої автобази ... пайка ніякого не отримують і тільки тому, що наша автобаза носить назву "Піщано-Брідська", а Піщано-Брідський район належить до сільської місцевості, є факти самовільного залишення виробництва робітниками тому, що їх існування в подальшому неможливе. Робітники бази у більшості - демобілізовані і з колгоспами не пов'язані, городів 1946 р.

також не мали". На цей лист-прохання дирекції автобази на початку 1947 р. до секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича про занесення робітників автобази до списку на отримання продовольчих карток 22 квітня 1947 р. була отримана відповідь Республіканського Контрольно-облікового бюро: "Предусмотреть для снабжения пайковым хлебом контингент роботников автобазы "Союззаготавтотранса" Министерство торговли УССР лишено возможности". Серед листів - прохання допомогти малечі знятого з постачання дитячого садка №18 м.Єнакієва Сталінської обл., батьки яких - інваліди війни - працювали в радгоспі "Центральний-1" комбінату "Артемвугілля" тресту "Орджонікідзевугілля", й багато ін. Під зазначену постанову про економію витрачання хліба підпадали робітники підприємств, розташованих у сільській місцевості, де нерідко працювали й жителі міст, які не мали ні присадибних ділянок, ні городів - ніяких підсобних господарств.

Про виконання вказівок центру щодо позбавлення людей найважливішого продукту харчування секретар ЦК КП(б)У Д.Коротченко систематично інформував секретарів ЦК ВКП(б) А.Жданова та А.Кузнецова. В інформаційному листі, датованому 5 листопада 1946 р., він повідомляв, що в Україні у жовтні місяці прийнято на пайкове постачання 9 млн 568 тис. людей, майже на 4 млн менше проти контингенту, який отримував пайковий хліб у вересні місяці, що дало можливість скоротити витрати борошна і круп у жовтні порівняно з витратами у вересні більш ніж на 27 тис. 300 т. З них - на 10 тис. 924,9 т за рахунок скорочення контингенту, який постачався хлібом у сільській місцевості чисельністю 2 млн 892,1 тис. чоловік. На 7 тис. 98,2 т скоротилися витрати хліба за рахунок зменшення з жовтня 1946 р. видачі утриманцям з 300 г до 250 г хліба в день на людину, а дітям - з 400 г до 300 г. Пенсіонерка Шептицька з Києва запитувала: "Чому нам, старикам і старухам не дають хліба, адже нам недовго залишилось жити, а теперь доведеться помирати голодною смертю...". Економія

фонду за рахунок зменшення норм дітям становила в жовтні 1946 р. 5 млн 425,8 тис. т і свідчила, що 2 млн 712,9 тис. дітей недоїдали. Зовсім було припинено продаж зернофуражу за комерційними цінами, що дало можливість скоротити витрати хлібопродуктів на 3 тис. 700 т на місяць. У листопаді 1946 р. Д.Коротченко повідомляв, як досягнення в діяльності з економії хліба, що станом на 5 листопада у містах Української РСР за листопадовим лімітом видано 8 млн 452 тис. карток, або на 480,8 тис. менше визначеного, і далі підкреслював: "Вся робота з економії витрачання хліба і зміцнення кадрами органів торгівлі проводиться під керівництвом партійних органів на місцях. Для надання допомоги обкомам КП(б)У у всіх областях працюють уповноважені ЦК КП(б)У...". Інформації обкомів для секретарів ЦК КП(б)У свідчать про беззаперечне виконання цих антилюдяних постанов. Так, наприклад, в одній з інформацій повідомлялося, що в Полтавській обл. економія з контингенту складала 5 тис. 378 чоловік, по хлібу - 298,2 кг, по дітях - менше на 994 дитини.

Колгоспники виявилися відрізаними від централізованого державного постачання й були повністю залежні від свого господарства, обкладеного зверхнадмірними податками.

В 2-й половині 1946 р. з карткового постачання було знято й сільську інтелігенцію - вчителів, лікарів, інвалідів війни.

За хліб з різними домішками, що люди отримували за картками, треба було платити гроші. Але й такого хліба усім потребуючим не вистачало.

Вдвічі з початку вересня 1946 р. влада підвищила на хліб пайкові ціни в державній торгівлі. 1 кг житнього хліба коштував 3 крб. 40 коп., пшеничного - 5 крб. З перебоями постачалися хлібом міста. Не було коштів для купівлі хліба за картками у багатодітних сімей загиблих на фронті годувальників.

Багато колгоспників та колгоспних сімей, сільських жителів тяжко голодували.

Порожній трудодень

Зневага "держави трудящих" до трудівника-хлібороба - годувальника підсилена до того ж недородом, невиконання колгоспами нереальних зверхнадмірних хлібозаготівельних планів - все це спричинило й мізерну оплату трудодня. В 1946 р. колгоспникам України на трудодень в середньому було нараховано по 257 г зерна і 64 коп. грошей (по СРСР - 520 г і 90 коп.). Однак в багатьох колгоспах ці цифри були значно нижчими. 365 колгоспів зерна не видавали зовсім, 2 тис. 767 колгоспів не видавали грошей. У значній кількості колгоспів оплата трудоднів зовсім не проводилась, або ж відбувалася чисто формально. Колгоспники, виробивши багато трудоднів, голодували. Опухали, голодували й помирали їх діти. У більшості це були вдови і діти загиблих фронтовиків, сім'ї інвалідів війни. Так, у числі голодуючих колгоспу ім.Куйбишева Широківського р-ну Дніпропетровської обл. були Д.Скирко, демобілізований з лав Радянської армії, батько 5 дітей, який виробив 412 трудоднів, М.Швець - вдова загиблого на фронті, мати 3 дітей, яка виробила 274 трудодні, У.Мамот - мати 3 дітей, вдова загиблого фронтовика, яка виробила 221 трудодень, А.Лагода - інвалід війни, який виробив 575 трудоднів, багато ін.

У переважній більшості колгоспів хліб на трудодні колгоспникам видавався лише в рахунок 15% зданого у держпоставку за умови виконання плану хлібозаготівель. У значній частині колгоспів зовсім не видавали людям картоплю, овочі, а також сіно та солому для годівлі худоби. Спроби місцевих партійних і радянських службовців, голів колгоспів залишати частку зерна для потреб господарств, видавати колгоспникам зерно на трудодні до виконання плану держзаготівель нерідко розглядалося як "саботаж хлібозаготівель", "антидержавна діяльність", винні притягувалися до суворої відповідальності. Немало партійних і радянських районних працівників, голів колгоспів було знято з роботи, віддано під суд.

"...Життя у нас важке тому, що у колгоспі люди працювали по року, а їсти нічого не дали. Багато людей страждають від голоду, немає навіть картоплі, люди зараз працюють голодними...", - писала А.Самохвалова з с.Нижня Сироватка Краснопільського р-ну Сумської обл. Висловлювання І.Коновалова з колгоспу "Тріумф" Петриківського р-ну Дніпропетровської обл. влітку 1946 р.: "Хліб уродив, але колгоспники на трудодні нічого не отримають і будуть сидіти голодні. Хліб забере держава..." начальником управління МДБ по Дніпропетровській обл. було названо антирадянською агітацією. "Хліб у нас добрий, зараз косять, але він не наш... Ми зараз багаті всим, а ходимо пухлі", - говорив колгоспник І.Жердина у липні 1947 р., - про це, як свідчать документи, доповів начальник управління МДБ по Дніпропетровській обл. Л.Кагановичу. Виробивши багато трудоднів, колгоспники, їхні сім'ї голодували.

Правда про утворений й приховуваний державою голод проникає до нас через перлюстровані органами МДБ листи людей до своїх рідних і близьких. С.Сіріуйко з с.Андрушків Житомирської обл. у вересні 1946 р. писав: "...У нас в селі голод... Хліб поганий і той вивозять, а людям не дали ні грама...". Такого роду листів тільки за незначний період 1946 р. зафіксовано лише в Київській, Вінницькій, Житомирській, Чернігівській, Кам'янець-Подільській обл-х 15 тис. 507. В одному з листів у грудні 1946 р. А.Архипенко з с.Широке Ізмаїльської обл. на адресу п/п 53884 писав: "...Батько такий худий, що страшно дивитися, їсти зовсім нічого. Щодня люди вмирають з голоду, щоденно возять покійників". З с.Спаського Татарбунарського р-ну Ізмаїльської обл. на адресу п/п 70920 П.Рябоконь повідомляв Рябоконю: "...У нас зовсім нічим харчуватися, і не знаю, як ми цю зиму переживемо. Я, як інвалід II групи, одержую всього 90 крб. на місяць, що я можу за них купити, коли пуд кукурудзи коштує 300 - 400 крб. і ніде її купити. Скільки живу на світі, я не пам'ятаю такого голоду, як у нас тепер".

Голод ставав масштабним. Українські селяни та їхні діти, виснажені голодуванням, ставали дистрофіками. Сім'я колгоспника колективного господарства ім.Свердлова Кобеляцького р-ну Полтавської обл. Ф.Коби - інваліда війни, який виробив у колгоспі 509 трудоднів і був нагороджений медаллю "За трудову доблесть", з 8 осіб, в 1946 р. перебувала у тяжкому матеріальному становищі з ознаками повного виснаження. Всі члени сім'ї колгоспника колгоспу "XX років Жовтня" Полтавської обл. І.Сивого, яка складалася з 5 дорослих і 3 дітей, з городу нічого не зібрала, одержала на вироблені 700 трудоднів 138 кг зерна - в січні 1947 р. і дорослі й діти цієї родини перебували в стані граничного виснаження. О.Оноприченко з колгоспу "Червоний лан" Гельмязівського р-ну Полтавської обл., нагороджена в грудні 1946 р. за сумлінну роботу у колгоспі медаллю "За трудову доблесть", з 3 малолітніми дітьми, чоловік її загинув на фронті, перебувала у тяжкому матеріальном становищі, продуктів харчування не мала. Вся сім'я хворіла на дистрофію. У колгоспниці колгоспу ім.Фрунзе Піщано-Брідського р-ну Кіровоградської обл. Г.Доносій-Гуцол, яка в 1946 р. виробила 786 трудоднів, на грунті недоїдання опухли 5 дітей. Один її син загинув на фронті.

В січні 1947 р. Легенький з с. Новгородка Новгородківського р-ну Кіровоградської обл. писав у листі до брата в Новоросійськ: "...У нас зовсім нічого немає з продуктів, хліб ми вже забули, коли бачили. Зараз становище дуже тяжке. Батько й мати пухлі від голоду. Батько - інвалід й працювати не може, а я маленький. Доведеться нам, брате, померти голодною смертю...". Таких сімей було дуже багато. В Україні 1946-1947 рр. голодувало більше 3 млн людей. В цілому 1946 р. колгоспниками було вироблено трудоднів більше, ніж 1945 р., але заплачено людям за працю - менше.

В.Ф.Ситник з с.Завадівка Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл. писав А.Ф.Ситнику на адресу

п/п 47655 21 квітня 1946 р.: "...Андрійку, працювали цілий рік, заробили багато трудоднів, залишились на весну напівроздягненими, без куска хліба, не знаю, як далі жити, доведеться пропадати тут від голоду...". "...Дорогий брате, ходила я в школу три чверті, а тепер доводиться кидати, тому що ціле літо працювали у колгоспі всі троє, я маю 250 трудоднів (навіть при нормі для підлітків 50! - Авт.), а на них нічого не дали, тільки аванс - і все, я не маю можливості вчитися. Дуже мені жаль кидати, коли я вже ходила три чверті, іще походжу кілька днів, а потім не знаю, що прийдеться робити, бо їсти нічого...", - це рядки з листа Ф.Бурдинюк В.Бурдинюку до війська. Колгоспники с.Попелюхи Піщанського р-ну Вінницької обл. в листі до М.Хрущова зазначали, що "...колгоспу все одно, як не працюй, а гарантії нема, що щось отримаєш".

У містах люди змушені були брати городи і, щоб вижити, вирощували на них картоплю та овочі. Норма робітничого городу становила 0,15 га.

Голод розповзався, тягнучи за собою супутні хвороби - туберкульоз, дизентерію, тиф тощо.

Селяни - "гвинтики" - кріпаки

До посилення голоду спричиняло загальне ставлення владоможців до людини-трудівника. Офіційно можновладці називали себе "слугами народу", а насправді проста трудова людина "країни соціалізму" була перетворена на "гвинтика" тоталітарної машини, раба, на селі панувало кріпосництво у найбільш жорстоких, безжальних формах. Життя селянина-кріпака було повністю регламентованим. В умовах безмежної сталінщини на колгоспників не поширювалося пенсійне забезпечення. Їм не видавали паспортів, не дозволяли залишати села. У 1947 р. українське селянство до того ж називали "головним винуватцем продовольчих труднощів" як начебто заражене дрібнобуржуазністю через перебування під час

війни на окупованій території.

Під страхом репресій часто погано одягнених й босих жінок, старих й немічних, жінок з малими дітьми колгоспні бригадири гнали працювати в поле. Для селян не було нормованого робочого дня. Рішенням липневого 1946 р. пленуму ЦК КП(б)У було поставлене завдання перед керівними органами планувати роботу так, щоб колгоспники працювали протягом всього світлового часу.

Голод посилювався. Систематично займаючись вибиванням зерна, хлібовикачкою із стражденних сіл, владоможці в умовах голоду у численних документах, як завжди - таємних, жодним словом не згадували про людей, турбувалися лише про планові та понадпланові показники. Офіційна преса писала, що українські селяни "охоплені загальним трудовим піднесенням у боротьбі за підвищення врожайності та подальший розвиток соціалістичного сільського господарства". Одночасно непоодинокими були випадки побиття колгоспників уповноваженими з хлібозаготівель, керівними працівниками, як це сталося, наприклад, у селах Снятинського р-ну Станіславської обл., Радехівського р-ну Львівської обл., Ярмолинецького р-ну Кам'янець-Подільської обл., ін. місцях. Перебуваючи постійно під репресивним тиском, голови колгоспів, районні керівники перевищували свою владу. Причину невиконання планів хлібозаготівель вони услід за найвищими можновладцями вбачали саме в тих селянах, які пережили окупацію. Брали приклад з "вождя і вчителя" Сталіна, який вважав, що як у селян, так і в районних керівників після війни з'явилися "дрібнобуржуазні" та "націоналістичні" настрої. Підозрілість "батька народів" не обминула і представників вищого ешелону партійно-радянських діячів. Навіть М.Хрущов, за його мемуарами, в очах Сталіна якийсь час був "ледь чи не націоналістом, що не заслуговує на довіру".

На підставі постанови уряду СРСР і ЦК КП(б)У 1939 р. широко застосовувалися й після війни адміністративні й

судові репресивні заходи щодо колгоспників, які не виробили встановленого мінімуму трудоднів, що для дорослої людини становив 120, для дітей з 12 років - 50.

В цілому трудоднів за 1946 р. було нараховано в колгоспах УРСР 1307 млн проти 1295 млн у 1945 р., тобто на 12 млн більше. Але збільшилося й число людей, які не виробили призначеного мінімуму. Причини цього були різні. Люди не бажали працювати задарма, були слабкі, виснажені голодом.

В той же час більшість селян, які виробили по кілька мінімумів трудоднів, терпіли величезні нестатки, голодували. Люди опухали, а працювати йшли, бо непрацюючих засуджували. "...Женуть нас, як собак, носити на плечах гній на колгоспні поля, а хліба немає. Ось таке наше життя добре, тільки жаль, що Бог смерті не дає, було б краще, не мучилась би на білому світі," - писала в квітні 1946 р. М.Мельникова з с.Новокостянтинівка Летичівського р-ну Кам'янець-Подільської обл. на адресу п/п М.Цветаєву.

Голод посилювався.

Як бачимо, третій радянський голод в зруйнованій і згорьованій післявоєнній Україні, як і голодомор 30-х років, був штучним, рукотворним. Його призвідцями-творцями були державна комуністична партія, уряд тоталітарного СРСР, на чолі яких стояв диктатор Й.Сталін.

Позбавлення населення продуктів харчування шляхом запланованого вилучення хліба, іншої сільгосппродукції через непосильні хлібозаготівлі та податки, невидача колгоспникам заробленого тяжкою працею на трудодні, зняття з централізованого забезпечення хлібом за картками сільських жителів, утриманців і дітей, уразливе, кривдне ставлення вищої влади до селян-хліборобів, які перебували під постійним репресивним тиском - основні причини голодомору.

ГОЛОД ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ ТОТАЛІТАРНОЇ ІМПЕРІЇ

Виголоджування людей

Позбавлення або граничне обмеження продуктів харчування людей, доведення до голодування, голоду, виснаження, голодомору - є однією з величезних репресивних акцій, що стали в умовах тоталітаризму практикою сталінського керівництва.

Конфіскаційний характер хлібозаготівель, стягнення надвисоких податків призводили до голодування колгоспників та членів їх сімей.

Як свідчить повідомлення міністра МДБ УРСР Савченка до ЦК КП(б)У від 30 березня 1946 р., у переглянутих без відома адресатів листах жителів Київської, Вінницької, Житомирської, Чернівецької та Кам'янець-Подільської обл-й було висловлено більше 44 тис. скарг на неоплату праці в колгоспах і голод. А.Сталюк з с.Харпачки Вінницької обл. 28 липня 1946 р. у листі П.Симонову на адресу п/п 33592, наприклад, писала: "Ніхто про мене не думає, що я з дітьми хочу їсти. Поки ще літо, а що взимку буде? У дні війни все пережила, залишилася живою, а тепер з голоду доведеться померти". Т.Шульк з с.Оринине Орининського р-ну Кам'янець-Подільської обл. 11 серпня 1946 р. писав на адресу Д.Шульк до Латвійської РСР: "У нас зараз справжній голод. Від спеки все посохло, з колгоспу хліба не дають і давати не будуть, сподіватися ні на що, страшна смерть перед очима". "Микита Сергійович, батечко наш, заступник. Важко нам, обірвані ми, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо. Ніколи нам не було так важко, як у цю хвилину. Люди з голоду мруть, діти від недоїдання стали каліками. Харчуємося ми лободою, корою... З колгоспу ми нічого не отримали... і як виконаємо план, то всі подохнемо... Допоможіть нам хоч у цьому році," - благали

голодуючі с.Попелюхи Піщанського р-ну Вінницької обл., звертаючись до М.Хрущова. "Живемо погано, бо їсти нічого, купити ні за що... Якщо ти живеш добре, то не думай повернутися додому, тому що у нас незносний голод, люди пухнуть і вмирають..," - це рядки, виписані цензором з листа Т.Мельника, жителя с.Рункушев Старо-Ушицького р-ну Кам'янець-Подільської обл., надісланого до П.Снігура (п/п 022571) у квітні 1946 р. "...У нашому селі становище кепське. Люди голодують. Є багато опухлих від голоду. Немає ні хліба, ні картоплі..," - сповіщав у листі, датованому 5 квітня 1946 р. Пороховський із с.Подібна Маньківського р-ну Київської обл. Селяни писали своїм рідним, благаючи про допомогу, про нестерпний голод, опухання та смерть дорослих і дітей.

За свідченням документів архівів, з 7 тис. 330 листів, виявлених військовою цензурою МДБ УРСР в процесі перегляду поштової кореспонденції за час з 10 квітня по 15 травня 1946 р., зі скаргами на продовольчі утруднення, 2 тис. 815 було відправлено цивільним населенням Кіровоградської обл., 3 тис. 557 - Київської, 589 - Кам'янець-Подільської, а також листи із Запорізької, Вінницької, Сумської, Одеської, Житомирської, Ізмаїльської, Полтавської обл-й. Як підкреслювалося в документі, автори листів переживали "великі продовольчі утруднення у зв'язку з відсутністю хліба й інших продуктів харчування, на цьому грунті мали місце смертні випадки". "Ганяли нас щодня на полоття. Піду, рядок-два прополю і падаю непритомна...", - згадувала Н.Плетінь з с.Костянтинівка Запорізької обл. й запитувала: ... А мене не засудять?" (Це - за спогади. - Авт.).

Через недоїдання, голод, швидко поширювалася по республіці дистрофія та супутні з голодом хвороби: висипний і зворотний тиф, ін. Найбільше - саме в "пік голоду" - взимку 1946-1947 рр. та весною 1947 р. Виснаження дорослих та дітей на грунті голоду,

опухання набули масового характеру. Так, про масове захворювання людей на дистрофію повідомляв у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича секретар Полтавського обкому КП(б)У Марков, висловлюючи при цьому прохання про виділення пайкового хліба для 55 тис. 994 чоловік. В січні 1947 р. у ряді районів Ізмаїльської обл. нараховувалося 13 тис. 378 хворих на дистрофію, більшість яких не було госпіталізовано через відсутність харчування у лікарнях. Подібна картина спостерігалася і в ін. областях. Масовою захворюваність дистрофією ставала серед залізничників. Документи архівів Міністерства охорони здоров'я, МВС і Служби безпеки України свідчать, що з 31 березня по 20 червня 1947 р. кількість хворих на дистрофію зросла з 635 тис. 844 чоловік до більш ніж 1 млн 100 тис.чоловік. 80% таких нещасних припадало на село.

В колгоспі "Червона преса" Дніпропетровської обл. на початку січня 1947 р. захворіли на дистрофію 40 сімей, 26 грудня 1946 р. до голови цього колгоспу з'явилися 10 колгоспниць: П.А.Берестова, А.Р.Гордієнко, В.Л.Прокопенко та ін. з вимогою надати допомогу хлібом, заявляючи, що їхні сім'ї пухнуть з голоду. Через відсутність у колгоспі хліба в допомозі їм було відмовлено. Сім'я колгоспника Головка з 7 осіб - двох дорослих і п'ятьох дітей, опухла. Сам Головко від виснаження помер, двоє його дітей були відправлені до лікарні. В Любимівській сільраді Дніпропетровської обл. з 39 потребуючих сімей 23 - удови, чоловіки яких загинули на фронті, 6 сімей демобілізованих з Радянської армії, 2 - інваліди війни, 3 сім'ї військовослужбовців. Сім'я члена колгоспу "1 травня" Матвєєва, з 6 чоловік, та військовослужбовця Родина, з 5 чоловік, через повне виснаження, відправлені до лікарні. У Ямбурзькій сільраді 3 сім'ї переселенців із Західної України були хворі на дистрофію. Сім'я переселенця І.Ф.Кузнера, з 7 чоловік, знаходилася у тяжкому стані. Від виснаження І.Ф.Кузнер помер.

В.Х.Дураченко з м.Лубни писала в січні 1947 р. В.Я.Дураченку листа до війська з таким проханням: "...Проси у свого начальства, хай тобі дадуть відпустку чи довідку, щоб твоїх дітей прийняли до дитбудинку, а то діти вже пухлі, і не знаю, що з ними далі робити. У мене самої пухнуть руки, так що знаходь сам вихід, таку муку далі переносити не можу. Спочатку опухали не так страшно, а зараз, як ранком встануть, так і очима не дивляться. ...Особливо пухне Льоня, пропали ми зовсім. В хаті на 2 пальці льоду, а ми голодні й босі, пропали ми, нещасні, й захисту нізвідки немає. На базарі у нас гірше, ніж було в 1933 р., все дорого... ...Мені страшно дивитися на жертви, які будуть вмирати з голоду. Гинемо як собаки, голодні, холодні й босі...".

Страждання від голоду, муки виснаження заставляли голодуючих вживати у їжу траву, різні сурогати, дрібних гризунів тощо. "Селяни змушені були їсти спориш та кропиву. Але від споживання цих рослин діставали водянку і вмирали. Першими вмирали чоловіки і діти. Люди від голоду втрачали розум, - згадувала Г.І.Михайлова з Кіровоградщини, - збирали різне коріння. Не було чим топити. Піч топили перекотиполем, або гнилою соломою".

Діти до 12 років цілісінькими днями перебували у пошуках якогось поживку. Їли різну траву: щирицю, лободу; корінці, бруньки дерев, жолуді, жом, качани з кукурудзи (без зерна), розкопували мишаки. Ловили ховрахів, горобців, жаб, мишей, ворон, граків, ракушок, слимаків - все, що рухалось.

Голод ще більше наростав і посилювася. Частішали смертні випадки. Хліб випікався з різними домішками: ячменя, проса, картоплі, ін. продуктів. Але й такого хліба було замало, не вистачало. Не було солі, мила.

Листи, спецповідомлення, донесення офіційних осіб 1946 р. інформували вищі органи влади про голодні набряки, опухання людей, виснаження селян, як правило, через відсутність продуктів харчування, невидачу хліба на трудодні. Облвиконком та обком

КП(б)У Дніпропетровської обл. інформували М.Хрущова та Д.Коротченка про те, що у колгоспах області, особливо в Павлоградському, Щорському та ін. р-нах встановлено випадки голодних набряків у близько 2 тис. родин кількістю до 3 тис. чоловік. Захворювали у більшості випадків сім'ї загиблих на фронті воїнів Радянської армії, одинокі люди похилого віку й багатосімейні, у яких був відсутній чи непрацездатний глава сім'ї, переселенці з Польщі, репатрійовані. Багато було випадків виснаження дітей на грунті голоду.

В районах Херсонської обл. продовольчої допомоги потребували 10 тис. господарств з населенням 50 тис. чоловік. Загальна чисельність колгоспних дворів в Одеській обл., яких необхідно було якось підтримати, складала 153 тис. чоловік.

Прагнучи вирватися зі смертельних обіймів голоду, люди вживали у їжу жолуді, лушпиння з картоплі, кору і листя дерев, бур'яни. Трудівники-хлібороби змушені були їсти м'ясо собак, кішок, загиблих тварин, від чого нерідко наражалися на небезпеку отруєнь.

Найбільше голод вразив село. Станом на 1 червня 1947 р. в Україні, за неповними даними, нараховувалося 1 млн 74 тис. 314 дистрофіків, з яких 77,1% (828 тис. 429 чоловік) були сільськими жителями. Найбільше виснажених селян-дистрофіків було у Вінницькій обл. - 133 тис. 442 чоловіки, у Київській - 66 тис., у Харківській - 63 тис. 677, у Запорізькій - 56 тис. 507, в Ізмаїльській - 52 тис. 447, у Миколаївській - 50 тис. 807, в Дніпропетровській - 52 тис. 767, в Одеській - 48 тис.316, в Полтавській - 44 тис. 929, в Кам'янець-Подільській - 44 тис.533, у Херсонській - 36 тис. 312, в Сумській - 36 тис. 427 чоловік. На 20 червня 1947 р. в Україні було вже 1 млн 154 тис. 378 дистрофіків.

Пік голоду припадав на зиму 1946-1947 рр., перетворившись весною і літом 1947 р. на голодомор.

Голодуючих селян з районів мешкання за межі України не випускали. Але голодна людська маса спрямовувалася в крупні промислові та адміністративні центри. Однак, і в містах населенню при постачанні хлібом за картками, з якого було знято багато утриманців та дітей, було теж сутужно. Голодуючі люди шукали порятунку.

Виснажені голодом "злочинці"

З посиленням голоду зростали "крадіжки" хліба. Статистика, що зберігається в архівах, свідчить: з 1 по 20 липня 1947 р., наприклад, в Україні було порушено 3001 справу, у т.ч. на тих, хто "крав", - 1 тис. 426 справ. Голодні селяни збирали у полі колоски навіть під страхом смертельних покарань.

Головною причиною крадіжок та арештів була участь голодуючого населення в масовому збиранні хліба. Адже переважна кількість крадіжок зерна здійснювалася саме "гостропотребуючими", тобто виснаженими голодом колгоспниками.

Було, звичайно, у післявоєнний час багато справжніх бандитів, лиходіїв. А голодуючі селяни, по суті, брали вирощений ними ж хліб. Адже держава першою обкрадала людей, використовувала їх працю, здоров'я, не забезпечуючи навіть елементарного прожиткового мінімуму для їх фізичного існування.

"Ожили ми, як заколосився хліб. Коли скосили хліба, діти пішли збирати колоски, але їх ганяли, били батогами, топтали кіньми, доводячи до нестями від переляку. Робили це сільські активісти. Їх називали чорноротими. Ні вони, ні їх родичі з голоду не пухли, сім'ї бригадирів і їх родичів не голодували," - згадувала В.Чечина з Харківщини.

На зроблених вручну жорнах селяни мололи зерно і пекли коржики, оладки, ліпеники, маторженики... Але й цієї можливості вижити влада їх позбавляла.

В час, коли найбільше людей гинуло від штучно створеного "партією-державою" рукотворного голоду, указом президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. "Про відповідальність за крадіжки, розбазарювання та псування соціалістичної власності" виснажені хлібороби та їхні діти, які збирали на колгоспному полі вирощені ними ж колоски - оголошувалися "розкрадачами соціалістичної власності", злодіями.

Історія повторювалася. В оборот було пущено прокляту народом сумнозвісну сталінську постанову від 7 серпня 1932 р. про "п'ять колосків". 90% кримінальних справ, що розглядалися судами в 1947 р., становили саме "дела" про крадіжки колосків рядовими колгоспниками. Н.Ліско з Чернятинського р-ну Одеської обл. за крадіжку 3 кг колосків була засуджена до 8 років позбавлення волі. До 10 років ув'язнення засудили З.Соломаху за 5 кг колосків, зібраних на полі колгоспу "20 років Жовтня" Біловодського р-ну Ворошиловградської обл. Станом на 15 липня 1947 р. за "колоски" було засуджено 1727 "злодіїв" - голодуючих людей. П.Годун, який нарізав 7 кг колосків у колгоспі ім.Тельмана с.Коломійцівка Лосинівського р-ну Чернігівської обл. і Яценко - сторож радгоспу Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. за викрадені з поля 16 кг гороху отримали по 8 років тюремного ув'язнення. З початку року до 10 серпня 1947 р. до кримінальної відповідальності "за колоски" було притягнуто 3 тис. 943 чоловіки, з них 3 тис. 226 - заарештовано. Владоможці пов'язували боротьбу зі зростанням чисельності крадіжок з покараннями, репресіями, не зважаючи на головне - голодних людей, яких сам режим, позбавивши засобів існування, штовхав на здійснення правопорушень.

"Зараз колгоспи почали збирання хліба, збирають, молотять і зразу ж навантажують у вагони і вивозять невідомо куди, а тому, хто збирає - дзуськи. Як зможеш вкрасти і не попадеш - то твоє, а піймали - 5 років", - таке висловлювання колгоспника Удовенка з Н.Кайданів наводив у доповідній записці 15 липня

1947 р. Л.Кагановичу начальник управління МДБ по Дніпропетровській обл. Сурков. "А жити ж треба було з чогось, вдома чекали голодні діти, от і доводилося красти, хоч жменьку жита, хоч декілька колосків сховати за пазуху. Та й чи була то крадіжка, коли все нашими руками було вирощене?!", - запитувала й відповідала О.Онищук. "Та ж як візьмеш на полі того нещасного півкілограма жита, і зловлять з ним, то за постановою Сталіна засудять не менш як на 5 - 10 років, а за 2 - 3 кг вкраденого хліба засуджували навіть до розстрілу. Покарання страшні, а їсти хотілося - болісно було дивитися, як пухнуть діти, помирають старі", - згадувала О.Комар, жителька Красилова Кам'янець-Подільської обл. Ось такими були вони на людській, не офіційній мові, "злочини, пов'язані з жнивами".

Змушені виконувати надмірні плани сінопоставок, здачі фуражу, сільські трудівники, в яких було відібрано усі вирощені корми, звинувачувалися у падежі худоби. 1946 р. у Запорізькій обл., наприклад, за "порушення правил використання кормів та їх розкрадання" було притягнуто до карної відповідальності 127 чоловік, в Сталінській - 401. Голова колгоспу "Червоний лан" Чорнухинського р-ну Полтавської обл. Шило звинувачувався у тому, що під виглядом відходів "приховав від держави" 106 ц жита і пшениці, присипавши це доброякісне зерно відходами. "Посилаючись на те, що треба годувати худобу, цей нероба не потурбувався заготовити своєчасно корми для худоби. І зараз хоче годувати її високоякісним зерном за рахунок держави. А уповноважений райпарткому - голова райплану Гавриленко замість викриття цієї махінації, став на шлях підтримання Шила, намагаючись твердити, що в цьому колгоспі справді хліба немає, а самі відходи," - писала типово для свого часу 29 жовтня 1946 р. газета "Зоря Полтавщини".

Була поширена фабрикація звинувачень, траплялися й випадки самосуду. Так, колгоспники артілі ім.Молотова Кілійського р-ну Ізмаїльської обл. спійманих

з краденим зерном двох своїх односельчан за розпорядженням голови колгоспу Борби підвісили за ноги головами вниз і били до втрати свідомості.

П.Дубова з Дніпропетровщини свідчила, що вже дорослою довідалася, як її мати заплатила життям за кілька качанів кукурудзи, котрі несла для дочки: "8 років "від дзвінка до дзвінка" спокутувала свою "провину", а на лісоповалі була тяжко травмована і залишила невдовзі мене круглою сиротою (батько загинув у партизанці на Донеччині)". "А починали кожен день в школі ми піснею, - згадувала О.І.Назаренко з с.Лисянка Черкаської обл.: "Учителька: "Так, дітки, станьмо струнко і разом за мною…

Піснею про Сталіна -
Починаєм день,
Кращих ми не знаємо
На землі пісень…"

Протяжний такий був мотив у тої пісні…".

Голод викликав небачений навіть під час війни ріст злочинності. Набув поширення жорстокий, звірячий бандитизм: пограбування, розбій, вбивства і поруч з цим - виготовлення котлет, холодцю з людського м'яса, інші подібні злочини.

Під час голоду спотворювалися моральні норми поведінки людей. У своїх односельців колгоспники крали на городах картоплю, інші овочі, навіть ті, що тільки-но сходили. Рятуючись від голодної смерті, все тягли, що можна. Люди свідчать, що солдати, повертаючись з фронту, за найменшу крадіжку через штучно створену голодовку попадали до в'язниць і таборів. Але людям і красти майже нічого було, бо все забирала держава.

Насильницька колективізація на західноукраїнських землях

Як у 30-х роках у східних, так в 40-х - в західних областях УРСР основним методом стягнення продрозкладки залишалася насильницька колективізація.

Вважаючи селянське питання основою питання національного, Й.Сталін ставив завдання знищення індивідуального селянського господарства як соціальної бази "українського націоналізму". В 1947 р., якраз у розпал голоду, почав означатися процес колективізації у Чернівецькій та Ізмаїльській обл-х. Якщо на 1 січня 1948 р. в Західній Україні в цілому було колективізовано 5,4%, то в Чернівецькій - 22,2%, а в Ізмаїльській - 56,7% господарств. Під час примусової колективізації в західних, Ізмаїльській та Чернівецькій обл. особливо постраждали дві останні. Станом на 1 травня 1947 р. в Ізмаїльській обл. було створено 296 колгоспів, вони мали 30 тис. господарств (майже 33%), 240 тис. 740 га (або 30%) орних земель.

"1947-го поставили вимогу: або підеш до колгоспу, або поїдеш до Сибіру," - згадував мешканець с.Мокрець Турійського р-ну Волинської обл. На практиці мали місце швидке форсування колективізації і примушування селян до вступу у колгоспи, це були насильницькі дії. Активісти так само, як у 30-х в Східній Україні "шарили по горищах й забирали кукурудзу, всяке збіжжя, що знаходили: вузлики квасолі, проса, насіння...", - згадували старожили.

Як справедливо підкреслює Р.Конквест у своєму фундаментальному дослідженні "Жнива скорботи", перші післявоєнні роки в Україні стали свідками дальшого "закручування гайок" у сільському господарстві. У 1946-1947 рр. 5,6 млн га колгоспних полів, що до того передали селянам у приватне користування, були знову "колективізовані".

Хазяїв селянських господарств знаходили репресії. З них вимагали поставки сільгосппродуктів за підвищеними нормами, засуджували. Заможним селянам ("куркулям") ставили вимогу вибирати між вступом до колгоспу і відправленням до віддалених районів СРСР. Родини розкуркулених виселяли у східні райони імперії. У с.Богданівці Підволочиського р-ну Тернопільської обл. сесія обласного суду засудила "куркуля"

Герасименка за "саботаж хлібоздачі" на 25 років позбавлення волі. За таку ж "провину" було засуджено ряд "куркулів" в Заложницькому, Білобожницькому та ін. районах цієї області. В Томенському р-ні Тернопільської обл. в серпні 1947 р. до 10 років позбавлення волі і штрафу в 25 тис.крб. був засуджений "куркуль" Антошин, "куркуль" Рєпін - до 10 років позбавлення волі і грошового штрафу в 15 тис. крб.

П.Т.Розумний, уродженець Рівненської обл., згадував: "...Тяжко жилося тоді селянам. Їх силували іти до колгоспів. По кілька діб тримали у льохах, били, усіляко залякували, примушуючи підписати заяву про вступ у колгосп". "Я був ще хлопцем, коли в 1946-1947 рр. в Галичині більшовики створювали колгоспи. Людей силою заганяли до колективних господарств, забирали все їхнє майно, реманент, пшеницю, жито, овес, худобу, залишаючи порожні хати. Люди плакали, кричали, але на них ніхто не зважав. А потім почали масово вивозити людей до Сибіру. Вночі виганяли з хат, хто в чому був, забирали й вивозили. А майно конфісковували.

1947 року у нас був великий голод. Ми, дітлахи, збирали кропиву, лободу, і мама з того варила юшку. Мама вимінювала все, що було в хаті, на жито, пшеницю, кукурудзу, щоб якось прогодувати сім'ю.

Енкаведисти винищили безліч народу. Забирали вночі, вивозили машинами, і ніхто живим не повернувся", - це розповідь-спогад В. та М. Завадських з м.Івано-Франківська.

Сільське населення під тягарем репресивного тиску чинило спротив владі. Серед тих, хто активно відстоював інтереси колгоспників та одноосібників, нерідко виступали демобілізовані фронтовики. В західних областях республіки політичні й збройні акції проти сталінської політики пограбування села, колективізації вели загони УПА.

Колективізація в західноукраїнських землях здійснювалась в складних умовах братовбивчої війни. Державні органи вдавалися до надзвичайних заходів:

виселяли у східні райони СРСР, до Сибіру родини активних членів ОУН-УПА. Багато сімей виселялися безпідставно. Середняцькі господарства заносилися до куркульських.

Одноосібні господарства в Західній Україні в 40-х влада грабувала подібно до пограбування селян Східної України в 30-х роках. За постановою Ради Міністрів УРСР від 3 липня 1947 р. "Про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у "куркульських господарств", затвердженою Радою Міністрів СРСР, до списків куркульських були внесені й обкладені держпоставками за завищеними нормами усі середняцькі господарства. Тих, хто чинив опір, або не виконував хлібопоставок, засуджували за ст.58[1] частини II Кримінального кодексу УРСР на строк від 5 до 10 років з конфіскацією майна.

В.Порохницький з с.Кононча Канівського р-ну Черкаської обл. згадує про долю сімей західних українців, у яких він знайшов спасіння від голоду: "Рано-вранці мене розбудив вуйко Юрко, щоби показати виселення. "Глянь-но, Васильку, як москалі знущаються над людьми", - говорив він. І я бачив. На дорозі стояли фіри. Їх було багато. Солдати забігали до хат, витягали людей і, як стій, заганяли на фіри. Тужили жінки, діти. Я бачив, як вивозили й ...священика, який давав притулок усім голодуючим.

Далі й мені не можна було залишатися в Жирівці - не стало їжі й тут, висмоктав колгосп реквізиціями. Отож мати відвела мене в інше село, Милятичі, що недалеко від моєї рідної Жирівки (кажу ***рідної*** -Авт.), бо вона назавжди стала моєю другою батьківщиною). Прийняв до себе Василь Джуман, я допомагав по господарству, у полі, пас худобу, навчався різної роботи. Але й тут пробув недовго - ... і в Милятичах почалася колективізація. Вуйка Василя забрали до сільради, тримали там три дні, били, нівечили - заставляли підписати заяву в колгосп. Він був учасником війни, воював у Червоній армії, неодноразово поранений і нагороджений. Та

все це ніяк не допомогло. Через три дні його привезла на санчатах до двору сусідка...

Вуйко покликав мене до себе і сказав: "Подивись на мене, який я побитий. А я ж за них кров на війні пролляв. Запам'ятай це, Васильку". І я запам'ятав це і зараз свідчу про це!"

Скарги селян про неправильне включення до куркульських списків до кінця хлібозаготівель не розглядалися. В Тернопільський облвиконком надійшло понад 1000 такого роду скарг. Однак лиш після застосування усіх можливих видів репресій зі списків куркульських господарів середняків було викреслено.

Таким чином протиставлялися різні за майновим станом верстви селянства. Колективізація викликала руйнування продуктивних сил сільського господарства, виселені люди прирікалися на голод.

В інформації Л.Мельникова до ЦК КП(б)У від 11 серпня 1947 р. про роботу партійних органів йшлося про невжиття належних заходів до виявлення куркульських господарств у Львівській обл. і залучення їх до поставок за підвищеними нормами. Тернопільський обком партії повідомляв ЦК КП(б)У про те, що місцеві партійні і радянські органи, органи суду й прокуратури посилили боротьбу з "куркулями". На щастя, становище з хлібом в Західній Україні було не таке зле, як у східних та південних областях, де лютував голод.

Проте голод вразив й деякі західні області. Під час колективізації особливо сильно страждали селяни Ізмаїльської та Чернівецької обл-й. Сильний голод відчувався у Станіславській обл. Голодне лихоліття в Ізмаїльській та Чернівецькій обл-х викликало, крім ряду інших факторів, проведення раніше, ніж в інших західних областях, насильницької колективізації. "В Ізмаїльській обл. створено 253 колгоспи. Мені думається, що деякі селяни пішли у колгоспи не тому, що усвідомили вигоди в колгоспному господарстві, а керувались розрахунками, що в колгоспі легше буде пережити тяжкий рік," - підкреслював М.Хрущов у виступі на ХУ пленумі ЦК

КП(б)У 10 березня 1947 р.

М.Гамалюк з с.Горішні Шерівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. згадувала, що, "...оскільки 1946 р. був неврожайним, то здавати було нічого. Та на це ніхто не зважав. Вимагали здати ту частину зерна, що "положено". Тоді ми змушені були записатися в колгосп, бо хто записувався у колгосп, той не здавав "здачу". Вступаючим до колгоспу видавалася зернова позичка. О.Я.Жебко з с.Плахтіївка Саратського р-ну Ізмаїльської обл. свідчила про це так: "З сім'ї ніхто не вступив до колгоспу, а ті, що вступили - одержали позику - 200 кг хліба (ті й вижили)". "Хліб забирали державні уповноважені у людей майже весь. Колгоспи ще не були створені, але були списки людей, які хотіли бути в колгоспі. Тому особливо жорстоко забирали хліб у людей, які не були у цьому списку", - свідчила жителька с.Білівці Хотинського р-ну Чернівецької обл. М.Базь. Весною 1947 р. - в розпал вже голодомору - селяни масово стали вступати до колгоспів, бо працюючим там давали баланду.

Але спротив колективізації було зломлено лише на початку 50-х років.

Репресії проти селян

Післявоєнний голод в Україні в цілому був величезною репресивною акцією держави проти населення. Її складові - насильницькі зверхнадмірні хлібозаготівлі, непосильні податки, ставлення до трудящих, як до рабів-кріпаків, примусова колективізація в Західній Україні, виселення людей з рідних місць, позбавлення продуктів харчування, неоплата чи вкрай низька оплата праці, довгий ряд ін.

Універсальним засобом вирішення всіх політичних й економічних питань була система покарань.

Ідеологічне стимулювання праці селян у колгоспах примушувало їх брати підвищені соцзобов'язання, приймати підготовлені в обкомах партії від імені хліборобів-колгоспників листи "батькові

українських селян" Й.Сталіну, повсюдно діяв примус до праці. Під страхом репресій часто убого одягнені й босі жінки з малими дітьми, дряхлі старухи йшли працювати в поле. На весь світловий день…

Нерідким явищем було побиття колгоспників членами адміністрації колгоспів, про що свідчать листи на ім'я М.Хрущова та інших керівників УРСР. Селяни колгоспу ім.Леніна Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. просили М.Хрущова змінити їм голову колгоспу - п'яницю. За побиття колгоспників кілька голів колгоспів було притягнуто навіть до кримінальної відповідальності.

Одночасно непоодинокими були випадки побиття колгоспників уповноваженими з хлібозаготівель, керівними працівниками, як сталося у селах Снятинського р-ну Станіславської обл., Радехівського Львівської, Ярмолинецького Кам'янець-Подільської обл., інших місцях. Було так, як писав наш великий класик Г.Сковорода: "Всякий, хто вище, то нижчого гне. Дужий безсильного давить і жме...". Перебуваючи постійно під репресивним тиском, деякі голови колгоспів, районні керівники перевершували свою владу, зриваючись на фізичне знущання з сільських трудівників.

Перетворені на кріпаків, колгоспники несли тягар непосильної праці, надмірних податків, насильницьких позик, зазнавали обкрадань і побиття. Лише деякі приклади. Секретар Краснянського райкому комсомолу Львівської обл. Бесчасний, як уповноважений райкому КП(б)У з хлібозагоівель, бив та незаконно арештовував селян, знущався з них. Так, наприклад, запріг старих чоловіка й жінку в підводу й примусив їх півтора кілометри везти хліб на пункт Заготзерно. Секретар Стрілківського райкому партії Дрогобицької обл. Добродєєв, приїхавши в с.Лепуханку для вивершення плану хлібозаготівель, викликав голову сільради Волощанського, повісив йому на шию тризуб - "знак українсько-німецьких націоналістів", як він вважав, й наказав з цим знаком йти по дворах селян й

заготовляти хліб і м'ясо в рахунок державних поставок.

Одним з репресивних заходів проти населення була постанова Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. про заборону продажу хліба на ринку колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами до виконання ними планів здачі хліба державі з врожаю 1945-1946 рр. Від заборони здача хліба не зростала, але селяни жорстоко страждали. Однак можновладців це не зупинило. В квітні 1947 р. секретар ЦК ВКП(б) А.Жданов підкреслював: "Ми не можемо прийняти рішення про те, щоб роздути колгоспну торгівлю, тому що відомою мірою роздмухування колгоспної торгівлі окрім шкоди нічого не принесе". Для тоталітарної держави вільний ринок вважався небезпечним.

Голод відбувався в обстановці зростаючих репресій проти інакодумців, робітників, службовців, інтелігенції, сільських трудівників. "З метою підриву трудової дисципліни в радгоспі "Реконструкція" Новгородківського р-ну секретар Рибчанської сільради Бойко на засіданні правління колгоспу вносив пропозицію, щоб правління колгоспу встановило черговість виходу жінок-колгоспниць на роботу зі збирання врожаю, надаючи їм через день відпочинок. Бойко в 1941 р. до повної капітуляції гітлерівських військ перебував у полоні в Німеччині", - писав 15 вересня 1947 р. секретар Кіровоградського обкому КП(б)У в інформації Л.Кагановичу про політичні настрої населення Кіровоградської обл. за серпень 1947 р. Як бачимо, жінкам, на яких вдома чекали робота й малолітні (а то й грудні) голодні діти, можливість працювати в колгоспі не повний світловий день й безперервно, а менше, вважалася злочином.

Була поширена фабрикація звинувачень. Людей безпідставно засуджували. Так, вироком народного суду Аржамського р-ну Кіровоградської обл. було засуджено І.Дубину до 2 років позбавлення волі за те,

що він "не забезпечив якість збирання колосків з 30 га пшениці, 30 га соняшнику і 24 га проса". Однак, було встановлено, що І.Дубина фактично головою колгоспу не був, що обов'язки голови колгоспу на нього було покладено тимчасово, і він на цій посаді працював 11 днів. Таким чином, підстави для притягнення його до карної відповідальності не було. Прикладом доносу може прислужитися телеграма голові Ради Міністрів УРСР М.Хрущову від директора радгоспу "Комсомолець" Юровського р-ну Дніпропетровської обл. від 24 січня 1947 р. про звинувачення колишнього директора Санка у злочинних діях: виявлення гнилого хліба, розкрадання, псування зерна.

Злочинцями оголошували навіть малолітніх, виснажених, хворих дітей, які у полі збирали колоски. На 2 роки позбавлення волі була засуджена у серпні 1947 р. А.Терещенко - мати 8 дітей та її старший 17-річний син - до 12 років позбавлення волі за те, що узяв на полі трохи зерна для голодуючих братів і сестри. Судове переслідування голодуючих селян "за колоски" було одним з найганебніших видів репресій.

Дітей судили нарівні з дорослими.

"Я дізналася, що ти без мого дозволу вступив до партії. Для мене це дуже прикро. Ти повинен був спитати поради у матері. Ти партійний, а я тут страждаю без хліба. Людей судять за колоски, за крадіжку хліба, соломи," - писала синові мати О.Петрова із с.Дмитрівка Каховського р-ну Херсонської обл. Навіть ідеологічно одурманені люди розуміли, хто є справжнім винуватцем їх страждань.

Вибивачі сільгосппродукції - уповноважені та активісти обрушувалися на селян-кріпаків жорсткими вимаганнями, знущаннями, побиттями, щоб вилучити зерно, вичавити податки та недоїмки. М.М.Логвиненко з с.Томаківки Дніпропетровської обл. свідчила: "Голод 1946-1947 рр., як і голодомор 1932-1933 р., було зроблено штучно. Весь хліб вивозили. А по хатах ходили активісти і забирали запаси,

в кого які були. Розбивали груби, шукали хліб у горщиках для квітів, забирали все. А людям залишалися бур'ян та миші". "Багато селян попало за грати за те, що їх ловили з колосками", - свідчать документи й згадують люди.

Негаразди у нарахуванні трудоднів (щоб заробити трудодень, доводилося нерідко працювати й 2 - 3 дні), неоплата праці, прагнення людей заробити на прожиток не в колгоспах, а іншим способом, хвороби та ін. причини викликали поширення такого явища, як невиробіток мінімуму трудоднів. Під це звинувачення часто підпадали вагітні жінки, матері з немовлятами, багатодітні, а також інваліди, старі й хворі колгоспники.

В УРСР мінімум для дорослих колгоспників складав 120 трудоднів, для підлітків з 12-річного віку - 50.

На підставі постанови уряду СРСР і ЦК ВКП(б) 1939 р. широко застосовувалися й після війни адміністративні та судові репресивні заходи щодо колгоспників, які не виробляли цього мінімуму. Причини були різні: слабі, виснажені люди не бажали працювати задарма.

За невироблення трудодневого мінімуму колгоспників виключали з колгоспів з конфіскацією їх присадибних ділянок. Виселяли із сіл. Для такої розправи було достатньо постанови колгоспних зборів, або правління колгоспу, підтвердженої райвиконкомом.

В той же час більшість селян, які виробили по кілька мінімумів трудоднів, терпіли величезні нестатки, голодували. Люди опухали, а працювати йшли, бо непрацюючих засуджували. В 1947 р. за "злочини" такого роду, що кваліфікувалися як "паразитичний спосіб життя", було засуджено 29 тис. колгоспників. Нерідко оголошували "дармоїдами" й відправляли у заслання селян, які не вступали до колгоспу. Репресії цього виду селяни називали "другим розкуркулюванням". Люди, виселені з рідних осель, прирікалися на виснаження голодом і смерть.

На поле виганяли усіх - від учнів початкових класів до інвалідів й хворих престарілих людей.

Уповноважений РК КП(б)У Кутасов у колгоспі "Красний партизан" Ярмолинецького р-ну Кам'янець-Подільської обл. заарештовував і бив громадян-"нероб", учиняв незаконні мобілізації і т.п. 3 серпня 1946 р. за його вказівкою були заарештовані 6 чоловік, в т.ч. 70-річна жінка. Вони перебували в ув'язненні у стодолі протягом 7 годин. Колгоспниця Мазуркевич була залишена під вартою до 6 год. ранку. Двоє її дітей, 5 і 12 років, всю ніч простояли біля стодоли, чекаючи звільнення матері. Мазуркевич виробила 65 трудоднів. 4 серпня 1946 р. за розпорядженням Кутасова були заарештовані 3 колгоспниці, загнані у погреб і зачинені на замок. Коли колгоспниці вступились за ланкову, Кутасов накинувся на них і став бити, ручкою пістолета наніс тяжкі побої 58-річній колгоспниці М. Рогачевській - матері загиблого на фронті червоноармійця, яка мала на своєму утриманні двох інвалідів - чоловіка і другого сина.

30-40% заробленого селянами поглинали "добровільно"-примусові державні позики. Полієнко з с.Романівка Тальнівського р-ну Київської обл. згадувала: "Тих, хто не хотів брати облігації, держали в закуті, не годуючи. Люди вмирали". "Забирали людей без суду й слідства, й досі про них нічого не відомо, де вони і чи живі зостались...", - свідчила В.М.Пітничук з с.Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.

Молох набирав обертів.

"Коли помер Сталін, в нашій хаті було свято", - згадувала Р.Терещенко з Дніпропетровщини. На все життя вона запам'ятала слова матері про нього: "Вже такого душогуба не буде, як оце був". Сталін хотів усіх людей України видушити. Якби я таке раніше написала, мене повісили б. Та старші люди й досі бояться," - продовжувала ця одна з жертв репресій.

Про острах, боязнь навіть підписатися під своїми свідченнями про післявоєнний людомор дослідникам, науковцям, студентам, краєзнавцям, небайдужим

до нашої історії людям, які записували спогади очевидців, громадян, переживших голодоморне жахіття, говорили немало стражденних. Адже репресії, як і під час голоду-геноциду 1932-1933 рр., залишили в народі тяжкі соціально-психологічні наслідки. Страх запам'ятався, бо страшно людям було постійно.

Голод державною партією утаємничувався, і людям було незрозуміло, чому при величезній нестачі продуктів харчування, зерна, хліб вивозиться до інших країн, чому міста постачаються краще, ніж села. Але владою це розглядалося як прояв "нездорових настроїв".

Населення виявляло спротив. У Болградському р-ні Ізмаїльської обл. селяни написали заяву про продовольчі утруднення з просьбою дати хліба. Але навіть це прохання допомоги було розцінене, як кримінал. В Ананіївському р-ні Одеської обл., зафіксовано в документі архіву СБУ, А.Сопільняк (ветлікар) і бухгалтер райвиконкому П.Буряк вели розмови про те, що "який би добрий урожай не був, все одно колгоспники хліба не отримають, весь хліб забере держава". Такі розмови про голод кваліфікувалися владою як поширення "антидержавних, антирадянських, антиколгоспних" чуток і вважалися контрреволюційними.

Документи архівів розповідають про спротив грабіжницьким хлібозаготівлям. Серед тих, хто активно відстоював інтереси колгоспників, часто були колишні фронтовики. У колгоспі "10 років Жовтня" с.Камбурліївка Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл. колгоспник М.Баранов заявив райпрокурору Макаренку і начальнику РВ МВС Тарасюку: "До яких пір ви будете забирати весь хліб у нас і віддавати його Сталіну?" Цей колгоспник зразу ж був заарештований. В Полонійській сільраді Підвисоцького р-ну Кіровоградської обл. було вивішено афішу, в якій говорилося: "Товариші колгоспники і колгоспниці! Крадьте хліб на всіх фронтах, де б він вам не попадався, тягніть нещадно без міри і кордонів на це, а хто буде відбирати у вас, тому буде собача смерть".

У деяких районах влітку 1946 р. відбулися заворушення селян. В с.Утконосівка Суворовського р-ну юрба жительок намагалася розібрати зерно із глибинних пунктів. Притиснуті тягарем непосильних планів і норм держпоставок, люди виявляли непокору владі. Так, у селах Гуків Орининського р-ну, Горчичне Миньківського р-ну Кам'янець-Подільської обл. були розкидані видрукувані на склографі листівки, що закликали колгоспників не здавати хліб державі. У м.Волчанську Харківської обл. 6 січня 1946 р. було зроблено напис: "Геть колгоспи!" В с.Вербівці Ружинського р-ну Житомирської обл. літом 1947 р. було вивішено листівку із закликом розкрадати хліб і зривати хлібозаготівлі. Як доповідав 24 липня 1947 р. ЦК КП(б)У начальник МДБ по Дніпропетровської обл. Сурков: "І.Пушкар, землемір з Криворізького р-ну зводив наклеп на радянську владу і комуністів: "Для чого і на кого ми працюємо у колгоспі, держава і в цьому році забере весь хліб, а ми все одно будемо голодувати".

З посиленням голоду пасивний спротив людей подекуди переходив, незважаючи на репресії, в активний.

Листівки із закликом не здавати хліб державі було виявлено у колгоспі ім.Шевченка Щорсівського р-ну Чернігівської обл., с.Новоселівці Зачепилівського р-ну Харківської обл. 7 липня 1947 р. з поштових скриньок у м.Миколаєві вилучено 57 примірників "листівок антирадянського характеру, спрямованих проти хлібопоставок". Тоді ж виявлена листівка, що закликала розкрадати колгоспний хліб в с.Пісочин Липовецького р-ну Вінницької обл. 15 липня 1947 р. в с.Гурівка Долинського р-ну Кіровоградської обл. знайдена листівка з вимогою не здавати хліб державі.

1947 р. міністр МДБ УРСР Савченко повідомляв ЦК КП(б)У "про активні антирадянські прояви на селі". Колгоспник колгоспу "Червоний орач" Дашівського р-ну Вінницької обл. Ільницький 2 серпня 1947 р. наніс удар в голову і руку уповноваженій РК

КП(б)У Черепановій. Це трапилось в той момент, коли Черепанова намагалася за-тримати Ільницького із зерном, вкраденим ним з колгоспного поля. У колгоспах Сталінської та Сумської обл-й вбито голів колгоспів та сільрад. Уповноважених з хлібозаготівель, голів колгоспів та сільрад вбивали і в інших областях. Л.Каганович змушений був літом 1947 р. направити листи секретарям обкомів партії "Про факти прояву ворожої агітації і саботажу в областях", спрямовані на подальше посилення репресивної заготівельної політики.

Протидію репресивним заходам у західних областях здійснювали ОУН-УПА, не дозволяючи реквізовувати хліб у селянських господарствах. Завдяки цьому населення Західної України було, в основному, з хлібом, хоч голод якоюсь мірою зачепив і його.

Керівництво ОУН та УПА роз'яснювали людям причини виникнення й поширення голоду в Україні. В листівці УПА 1947 р. "Брати-голодуючі!" говорилося: "Голодом сталінські душогуби здійснюють масове винищення українського народу. Тюрем, розстрілів, Сибіру є замало!" УПА стверджувала, що "хліб мусить залишитись в руках народу".

"Брати!" - закликала листівка. - Поки не знищимо сталінських розбійників, поки не проженемо большевицьких наїзників з України, доти не може бути в нас жодних сподіванок на краще.

Сталінські обіцянки про те, що, переборовши післявоєнні труднощі, ми станемо краще жити - підла брехня. Подібними обіцянками нас обдурюють уже 30 років. Але протягом цього часу ми ще не жили людським життям. Зате ми вже голодували в 1922, в 1933 р. і оце втретє. Годі довше!

...Не для допомоги приїхав на Україну відомий уже нам кат Каганович, і не для наради привіз він з собою нового Постишева - Патоличева. ...Нова хвиля терору залила всю Україну!

...Смерть Сталіну и його кліці - організаторам нового голоду на Україні!

...Геть сталінські колгоспи - знаряддя грабежу хліба і визиску селян!"

Намагаючись допомогти землякам зі Східної, Центральної й Південної України, борці за незалежну самостійну Українську державу у листівці "Брати з-над Дніпра" писали: "Вас гонить голод в Західну Україну з надією, що вдасться тут здобути дещо харчів. Голодова смерть заглядає вам у вічі. Нещастя ваше таке безмірне, що докорів робити вам не можемо. Але знайте, що в Західній Україні народ не пухне ще дотепер з голоду тільки тому, що збройним і пасивним опором не дозволив видерти з себе всього урожаю. Ми тут, в західних областях, наплювали на "першу заповідь - хліб державі" і всіма можливими способами, жертвуючи в багатьох випадках життям і проливаючи кров, відбирали в большевицьких грабіжників "свій не свій" хліб.

Брати з-над Дніпра, не давайте хліба більшовицькій державі. Не дозвольте вивезти хліба з України, бо хліб сьогодні - це бути чи не бути всього народу, цілої нації".

В 1947 р. на території 8 областей було зафіксовано 906 різноманітних акцій УПА, вогневі сутички і бої з відділами МВС-МДБ, озброєними партійними і радянськими чиновниками, які забирали хліб у селян...

Подекуди збройні акції траплялися й у Східній Україні. Так, у липні 1947 р. в с.Азаричі Конотопського р-ну Сумської обл. було вбито голову колгоспу "Червоний скотар" А.В.Грушу, в с.Кошари Дубов'язівського р-ну - голову сільради Т.Т.Удота. Організатор голодомору - "батько народів" Й.Сталін не постраждав, як і його "партія-держава", гинули носії і втілювачі у життя тоталітарної ідеології - голови сільрад, колгоспів і радгоспів, рядові трудівники.

Однак, незважаючи на серйозний опір проведенню хлібозаготівель, хвиля репресій не спадала.

Посилювались страждання голодуючих. Т.І.Майтаков писав 1946 р. з Козульської сільради Верхньохортицького р-ну Запорізької обл. Майтакову до м.Ленінграда

на адресу в/ч 2213: "...Життя наше дуже погане, їсти зовсім нічого. Тато лежить хворий, голодний. Їмо жолуді, макуху, буряки і лушпиння з картоплі, ось який хліб їмо, і собака його їсти не буде...". Люди вживали у їжу різні сурогати, гнилу картоплю, м'ясо загиблих тварин, листя з дерев, цвіт акації й ін. Голодуючих селян за межі України не випускали загороджувальні загони транспортної міліції. Голодні ж люди прагнули дістатись до великих міст, будов.

Голодоморне лихоліття свого піку досягло в 1-й половині 1947 р. Рятуючи від голоду виснажених дітей, колгоспники відвозили їх до міст й залишали, сподіваючись, що малюків заберуть до дитбудинків.

Маса голодуючих, оминаючи загороджувальні загони, їхала до західних областей України, де сподівалися знайти порятунок. І їх сподівання не були марними. Селяни-"західняки" від голодної смерті рятували не лише українців, а й росіян, молдаван, білорусів.

Зовсім не зважаючи на голод, можновладці на чолі з Л.Кагановичем, який прибув до Києва у березні 1947 р. за особистою вказівкою Й.Сталіна, щоб очолити КП(б)У й "взяти"-таки хліб з України вже з врожаю 1947 р., продовжували репресивну зернозаготівельну політику.

Ігноруючи голод, керівництво як СРСР, так і УРСР вимагало безумовного виконання хлібозаготівельних завдань. Вся адміністративно-командна бюрократична машина була направлена на вичавлення хліба із голодуючих сіл. Здійснювався щоденний "оперативний контроль" за хлібозаготівлями, щоденна звітність райкомів перед обкомами партії.

Проводячи жорстку, репресивну хлібозаготівельну політику, М.Хрущов і Л.Каганович звітували перед вождем кожної п'ятиденки. 10 жовтня 1947 р. вони, нарешті, доповіли "дорогому товаришу Сталіну", що колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3%. "Успішне виконання плану хлібозаготівель

є результатом Вашої особисто, товариш Сталін, батьківської турботи про колгоспи і колгоспників України, великої допомоги, наданої партією і радянським урядом Україні…", - славословили "соратники".

Репресії щодо селян тривали.

Отже, через організований вищою владою тоталітарної імперії СРСР голод в Україні, що став величезною тривалою репресивною акцією проти населення, переважно сільського, люди надзвичайно страждали, змушені харчуватися сурогатами, травою, листям дерев, опухали, виснажувались. Найбільш під час масового голоду страждали багатодітні сім'ї загиблих фронтовиків, інвалідів війни, люди похилого віку, діти. Голодували в Україні більш 3 млн людей.

Виснажені, виголоджені, опухлі селяни, їхні діти за зібрані на колгоспних ланах колоски чи кукурудзяні качани й схоплені наглядачами-бригадирами чи об'їждчиками оголошувались небезпечними державними злочинцями, зазнавали принижень, знущань, побиття, засудження на великі строки ув'язнення.

Репресіям підлягали під час насильницької колективізації в Західній Україні справжні хазяї - трудівники, названі "куркулями", у яких забирали все зароблене за життя, виселяли з власних домівок, засуджували, відправляли до Сибіру, в східні регіони радянської імперії. За 1946-1952 рр. до віддалених районів Уралу й Сибіру із Західної України вислано понад 12 тис. розкуркулених селян та їхні родини.

Населення Чернівеччини та Ізмаїльщини, де раніше за інші західні області йшла масова форсована колективізація, дуже сильно страждало від мук голоду. Тяжко голодували також селяни Станіславщини.

Великого розмаху набули в час голоду репресії проти голодуючих. Головною їх складовою були насильницькі хлібозаготівлі, податкове удушення, виселення людей з рідних місць, мізерна чи зовсім неоплата праці, свавілля партійно-державних функціонерів різних рангів, усілякі приниження й побиття колгоспників

та членів їх сімей, нещадне стягнення недоїмок, вислання знесилених голодом селян з конфіскацією господарств і майна за невиро- біток мінімуму трудоднів, знущання за непідписування на примусові позики й ін.

Незважаючи на постійний репресивний пресинг, люди з останніх сил нерідко чинили пасивний і навіть активний спротив владі. Інтереси колгоспників нерідко відстоювали колишні фронтовики. В західних областях України сміливо протидіяли репресивним порядкам ОУН і УПА, які роз'яснювали справжні причини голоду й закликали населення до активних дій, не дозволяти вивозити хліб з колгоспів, як це реально здійснювали самі в умовах громадянської війни.

Однак держава "трудящих" репресії проти свого народу продовжувала.

ДОПОМОГА СТРАЖДЕННИМ

Західна Україна - голодуючим

Голод дещо менше захопив західні області України - там було зібрано непоганий урожай, ще мало колгоспів, з боку ОУН та загонів УПА здійснювався опір вивезенню зерна з регіону.

Величезна кількість голодуючих, шукаючи порятунку, з початку 1946 р. рушала до західних областей республіки. Прибулі в села західних областей колгоспники купували за гроші чи обмінювали на різні речі хліб, крупи, картоплю та інші продукти й, пробувши там деякий час, поверталися додому. Дехто з них наймався на роботу тимчасово, або постійно. І тисячі стражденних знаходили в Західній Україні допомогу. Селяни західних областей рятували від голодної смерті не тільки своїх земляків-українців, а й виснажених голодом людей з Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської, ін. областей Росії, а також білорусів й молдаван.

Не зменшився потік сільського населення по хліб з Одеської, Полтавської, Київської, Кам'янець-Подільської,

та членів їх сімей, нещадне стягнення недоїмок, вислання знесилених голодом селян з конфіскацією господарств і майна за невиро- біток мінімуму трудоднів, знущання за непідписування на примусові позики й ін.

Незважаючи на постійний репресивний пресинг, люди з останніх сил нерідко чинили пасивний і навіть активний спротив владі. Інтереси колгоспників нерідко відстоювали колишні фронтовики. В західних областях України сміливо протидіяли репресивним порядкам ОУН і УПА, які роз'яснювали справжні причини голоду й закликали населення до активних дій, не дозволяти вивозити хліб з колгоспів, як це реально здійснювали самі в умовах громадянської війни.

Однак держава "трудящих" репресії проти свого народу продовжувала.

ДОПОМОГА СТРАЖДЕННИМ

Західна Україна - голодуючим

Голод дещо менше захопив західні області України - там було зібрано непоганий урожай, ще мало колгоспів, з боку ОУН та загонів УПА здійснювався опір вивезенню зерна з регіону.

Величезна кількість голодуючих, шукаючи порятунку, з початку 1946 р. рушала до західних областей республіки. Прибулі в села західних областей колгоспники купували за гроші чи обмінювали на різні речі хліб, крупи, картоплю та інші продукти й, пробувши там деякий час, поверталися додому. Дехто з них наймався на роботу тимчасово, або постійно. І тисячі стражденних знаходили в Західній Україні допомогу. Селяни західних областей рятували від голодної смерті не тільки своїх земляків-українців, а й виснажених голодом людей з Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської, ін. областей Росії, а також білорусів й молдаван.

Не зменшився потік сільського населення по хліб з Одеської, Полтавської, Київської, Кам'янець-Подільської,

Вінницької та ін. областей і влітку 1946 р. У червні органами транспортної міліції Львівської обл. тільки з поїздів було знято 62 тис. 400 чоловік, а за останню декаду - 97 тис. 633 людей. Особливо великий наплив голодуючих спостерігався в районах, що були розташовані поблизу залізниці. Так, у Краснянський р-н Львівської обл. щоденно прибувало 300 - 400 чоловік, головним чином, жінок, велика кількість колгоспників зупинялася в Івано-Франківському, Бродському, Пониковецькому, Львівському сільському та ін. районах області. Для "боротьби с незаконним провезенням хліба селянами" на великих станціях залізниць органи транспортної міліції організовували оперативні загороджувальні загони, які відбирали у людей продукти. Секретар Львівського обкому партії І.Грушецький в інформації "Про наплив колгоспників зі східних областей УРСР і РРФСР по сільськогосподарські продукти в райони Львівської області" до ЦК КП(б)У в червні 1946 р. повідомляв, що приїжджі поширювали серед селян "провокаційні чутки", спрямовані проти колгоспного ладу про, начебто, існуючий голод у вказаних областях, і що в колгоспах на трудодні нічого не дали. По лінії КДБ була дана вказівка заарештовувати і віддавати під суд осіб, які поширюють антирадянські і наклепницькі розмови, спрямовані проти колгоспного ладу".

"У 1947 р. зі Східної України до нас тікали люди від голоду. Деякі умирали в полі, по дорозі, деякі прямо в парку, де висів портрет Сталіна з написом "Спасибі товаришу Сталіну на наше щасливе життя," - згадував І.Вальчак. Селяни Західної України, хоча й самі знаходилися в тяжкому становищі в умовах братовбивчої війни, співчували й допомагали "східнякам".

На початку липня 1946 р. Провід ОУН дав вказівку своїм організаціям зривати проведення хлібопоставок. В листівці "Брати червоноармійці-українці!" командування УПА повідомляло: "Вдома з голоду пухнуть внаслідок грабежу зерна в Україні ваші батьки, ваші діти." "Ховайте і бережіть хліб, щоб не

повторився 1933 рік," - закликала УПА в листівці "Громадяни України!" А в іншій листівці проводила гасла: "Геть колгоспну панщину!", "Хай живе вільне користування землею!" "Смерть сталінським грабіжникам!" "Смерть Сталіну, який перетворив селян на жебраків!"

В листівці "Брати голодуючі!" керівництво УПА зазначало: "Відгриміли бої, закінчилася війна, але український народ не перестає приносити незліченні жертви. На Україні шаліє новий голод. Смерть косить підряд і здорових чоловіків, і немічних стариків, і жінок-матерів, і дітей-немовлят. Вимирають наші села, виростають нові, свіжі могили. Мільйони опухлих почорнілих людей-скелетів мандрують за хлібом у найвіддаленіші кутки Західної України, щоб по дорозі знайти від виснаження смерть у придорожному рові чи товарному вагоні, або загинути, з'ївши перший випрошений шматок хліба.

Брати! Чому ж це ми, сини найбагатшої і найурожайнішої на світі землі, приречені на голодну смерть? Чому ж це наша квітуча Україна перетворена в голодну країну?

Тому, що Україна в неволі, тому, що Україна не самостійна держава. Тому, що сталінські вельможі відібрали від нас землю, а нас перемінили в безправних рабів, у нужденних жебраків. Гинемо від голоду тому, що не ми господарі на своїй землі, а зграя сталінських імперіалістів; тому, що багатства України належать не українському народові, а більшовицьким грабіжникам.

Новий голод викликали і підготовили Сталін і його кліка. Це вони, ці кремлівські вбивці, винні в новому масовому винищуванні українського народу.

Бо чи можна з'ясувати голод післявоєнними труднощами? Ні, ніколи в світі! Адже ж не було голоду навіть тоді, коли через Україну тільки що перекотилися фронти і коли воєнні руйнування були найбільші, коли мільйони чоловіків були не при праці, а в армії. Голод вибухнув аж у 1946 р., через рік після закінчення війни, коли Україна вже 2 роки перестала бути тереном воєнних дій. Голод виник щойно тоді,

коли сталінські розбійники після закінчення війни, закріпившись в Україні, могли заграбити весь хліб з України.

А, може, причиною голоду була посуха в 1946 р.? Адже ж, хоч посуха була і велика, все ж таки вродило настільки, щоб український народ не вмирав з голоду. Але сталінські грабіжники, не зважаючи на посуху, не то що цілком не знесли хлібопоставок, а навіть не знизили їх. Вони насильно вивезли з України стільки хліба, скільки лише вдалося. Цим вони остаточно прирекли український народ на новий голод.

Кинувши українські працюючі маси в смертні обійми голоду, сталінські вельможі не подали голодуючим жодної допомоги. Вони навіть не признаються, що в Україні голод. Навпаки, вони безлично заявляють, що колгоспний лад врятував нас від голоду!

Таким чином, голод - не наслідок післявоєнних труднощів чи навіть посухи. Голод викликала і підтримує сталінська кліка навмисно. Вона підготувала голод планово шляхом повного пограбування хліба з України. Хліб потрібний сталінським бандитам для підготовки до нової війни...

Знищуйте заготпункти, елеватори, магазини, транспорт, призначений для вивезення хліба з колгоспів. Зривайте хлібоздачі! Не допустіть до вивезення хліба з України, бо це продовжить голод! Беріть хліб з колгоспів, бо він ваш, бо ви біля нього працюєте! Зривайте і затягуйте молотьбу!"

Згодом в одному із звернень повстанці писали: "Пам"ятайте, що коли б у Західній Україні були колгоспи, то ви вмирали б від голоду... А так не тільки в Західній Україні не було голоду, а ще й скільки наших братів зі Східної України врятувалося від голодної смерті".

УПА розповсюджувала серед селян відозви, в яких закликала допомагати продуктами голодуючим, які приїжджали, аби роздобути бодай якийсь харч.

Архівні документи свідчать про те, що гнані голодом люди з сіл та міст Східної і Південної України

в переповнених поїздах, частіше на дахах вагонів, товарних платформах, на вугіллі товарняків, їхали до Західної України по хліб, а селяни західних областей рятували їх від голодної смерті. Свідчать про те й спогади людей. Очевидці розповідають, що багато людей гинуло в дорозі. "Люди були дуже слабкі, падали на рейки, і поїзди їх переїжджали. Бачила, - пише жінка-очевидець, - як молода дівчина трапила під поїзд. Кров тече, а в руці розірваний вузлик, сиплеться квасоля і одразу червоніє...". Про те, що подібний випадок не був винятком, свідчить спогад О.Ф.Литвин з Вінниччини: "Я була в Тернопільській області. Люди там дуже добрі, співчували нам, розпитували про колгосп. Ми не крилися, казали правду... Селяни давали їсти, а то й хлібину сунуть у руки. Важке було життя. І нині бачу, як молода жінка попала під поїзд, нога відрізана, кров тече, а в руці розірваний вузлик, пшоно сиплеться"...

Але транспортна міліція, загороджувальні загони все продовольство, тяжкими зусиллями здобуте, відбирали. "Люди на дахах вагонів поїздів їхали в Західну Україну. Їх знімали. Відбирали все, що вони везли", - свідчила П.М.Самойленко з с.Єгорівка Біляївського р-ну, що на Одещині. С.Є.Конарський кілька разів їздив на запрошення фронтового товариша до Станіславської обл., міняв речі (зі своєї ж фронтової посилки рідним) на ячмінь, картоплю. Завдяки цьому, сім'я вижила. Л.Я.Лисенко з с.Лютарівка Хмельницької обл. згадувала: "Під час голоду 1946-1947 рр. я й ще деякі жінки з села їздили на заробітки в Ровенську обл. Це хоч трохи дало змогу пережити голод. За 5 кіп (в одній копі - 60 снопів) мені дали 20 кг жита. За це сім'ю ледь не виселили з села". "Якби не галичани, то знов був би 1933 рік...", - згадувала Н.Г.Кармалюк з с.Кармелюкове на Вінниччині. "Тисячі жебраків, заробітчан бродили в 1946-1947 роках по містах і селах Західної України. Їх можна було зустріти на території Тернопільської, Волинської, Львівської та інших

західних областей України. Місцеве населення співчутливо ставилося до побратимів, ділилося з ними хлібом-сіллю. На жаль, багато хто вже забув своїх рятівників. Західна Україна в ті тяжкі часи прихистила багатьох українців, росіян, молдаван, білорусів, врятувавши їх від голодної погибелі...", - писав знаний дослідник голодоморів І.Г.Шульга (колишній фронтовик, тоді студент Львівського держуніверситету), який все те бачив на власні очі. В.Порохницький, який 10-річним хлопчиком мандрував в пошуках хліба насущного з матір'ю й меншими братами і сестрами в голодні роки по Західній Україні, розповідав: "У с.Жирівка Пустомитівського р-ну Львівської обл. ми зупинилися у місцевого священика, котрий усім біженцям, як ми, давав притулок на день-другий, годував і благословляв у дорогу. У цьому селі мене забрали до себе одні бідні, але добрі люди. Це були Батош - Юрко та Анна. Я в них пас корову, допомагав по господарству. Ці люди вперше нагодували мене вволю, справили одежу, прийняли до себе, як рідного. Я був щасливий".

Приїжджих прохачів - "мішечників" приймали люди Західної України привітно, по-християнському, ділилися останнім. Західноукраїнський край подав руку братньої допомоги людям з Київської, Запорізької, Миколаївської, Одеської та ін. обл-й України. "Всі, хто навідувався в наш куток з вітряком на горбі, швидко дізнавалися, що тут пахне борошном. Тож на ніч до нас сходилося стільки люду, скільки могла вмістити найпросторіша кімната... Наварювали ночви лупленої картоплі і засмажували її дрібними свинячими шкварками. Це була вечеря подорожніх. Картоплю вони їли з хлібом, що нас спочатку дивувало. Відтак батько вносив з клуні два-три кулі соломи, розпускав їх по підлозі, це була без усяких простирадл постіль. Вранці, коли нічліжники просиналися, на них уже чекав казан гарячої юшки з картоплею та пшеничними кльоцками, засмаженої тим же самим салом з цибулею.

Солома викидалася на підстилку свиням, отже, інфекції ми не боялися. Увечері заносилися з морозу нові кулі. Поснідавши, гості одержували в торбу по своїй мисці житнього борошна і відходили, чемно та зворушливо прощаючись. Ніхто нічого взамін не пропонував, бо всі знали, що тут, як зрештою, скрізь у містечку, платні не беруть.

...Люди, які до нас навідувалися, усі були різні, несхожі між собою в своєму невимовному горі. До нас найчастіше заходили колгоспники з Житомирщини, Київщини. Певен відсоток був їх з Хмельниччини та Вінниччини. Звичайно, з ними найпростіше налагоджувалися людські контакти. Але дуже багато було прошаків з Росії, зокрема з Брянської та Калузької областей. Вони настільки нам запам'яталися, що й досі будь-якого простого росіянина у нас називають "калугою". Вони були якісь ніби притишені, беззахисніші, начеб менше сподівалися на милосердя. Але це їм не йшло на зле, бо люди ставились до них не з меншим, якщо не з більшим жалем...

Як ставилася до прохачів неофіційна влада, що в нічний час ставала цілком офіційною, тобто всі ланки командування УПА - це окреме делікатне питання. Ніяких перешкод нещасним не чинилося, а населення до пожертв навіть заохочувалося. Мало того, на хуторах та в довкружних селах повстанці самі й обдаровували прибулих, або ж заохочували це робити селян...", - згадував нині знаний письменник, а під час голодомору - студент Львівського держуніверситету С.Пінчук, уродженець районного центру Степань Рівненської обл.

Українські повстанці у листівці "Українці!" відзначали: "Ділити нас, сіяти роздор між нами - це стара практика всіх поневолювачів наших. Не відстають в цьому і російсько-більшовицькі гнобителі. Горлаючи про "возз'єднання" усіх українських земель, в той час вони роблять усе, щоб поділити, порізнити українців західних і східних областей України.

... Українці Західної України! Серед вас живе багато братів ваших зі Східної України. Це робітники, трудова інтелігенція, студенти, червоноармійці. Лише частина з них стоїть на послугах російсько-більшовицьких загарбників. Більшість з них ненавидить сталінських гнобителів так само, як і ви. Тому не відокремлюйтеся і не замикайтеся від них. Не називайте їх "совєтами" і "москалями". Ставтеся до них приязно, приймайте гостинно як братів своїх... Допомагайте собі взаємно, по-братньому". І це була дійсно справжня братня допомога.

Один з сотень тисяч голодуючих В.Б.Михайловський з м.Кобеляки Полтавської обл., висловлюючи вдячність братам-"західнякам", свідчив: "Нам милосердно допомагало подружжя Кардашів: Софія Миколаївна та Тимофій Микитович із с.Новосілки (Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. - Авт.). Сім'я Кардашів врятувала нашу сім'ю від голоду. Тимофій Микитович фактично замінив мені тата". "Моя мама Танасія, я, брати Іван і Григорій, сестри Марійка й Меланя порятувалися на Західній Україні. Сьогодні, слава Богу, всі живі-здорові. Ми часто згадуємо ті часи. Мама плаче, каже: "Там, у Західній, гарні люди, спаси їх, Господи", - оповідавВ.Порохницький з м.Черкаси (уродженець с.Конончa Канівського р-ну Черкаської обл.).

Але можновладці закрили цей благодатний шлях самозабезпечення населення УРСР продовольством, людяний надійний канал порятунку кинутих владою напризволяще голодуючих від смертельних лещат голоду. "Сталінські кати, кровопивці заборонили голодуючим привозити хліб із Західної України. Вони наказали своїм енкаведівським опричникам відбирати від голодуючих мізерні кілограми випрошеної бараболі чи квасолі. Вони, нарешті, цілком закрили весною 1947 р. доступ в Західну Україну", - писали українські повстанці у листівці "Брати голодуючі!".

Так, саме "бандерівці", - підкреслював відомий історик В.І. Сергійчук, - як у нас зневажливо дехто називає українців із західного регіону, - подали допомогу східнякам".

Таким чином, чітко видно, що в масштабах 1932-1933 рр. голодова трагедія після війни не повторилася тільки тому, що нас порятувала Західна Україна, де ще не було колгоспів, і селянин-одноосібник лишками своєї продукції міг поділитися зі своїми голодними братами з Великої України.

Державна допомога

Вибивши з українського села сільгосппродукцію та позбавивши сільське населення постачання за картками, можновладці залишили людей з голодоморним жахіттям сам на сам.

Однак з настанням весни 1947 р. й необхідністю проведення весняно-польових робіт, посівної під хлібозаготівлі поточного, голодоморного 1947 р. вони почали усвідомлювати загрозливість ситуації не лише для селян, а й для себе, своїх керівних посад.

У зв'язку з поширенням голоду з метою забезпечення мінімумом їжі хоча б працюючих колгоспників, представники керівництва регіонів зверталися до голови Ради Міністрів УРСР М.Хрущова та секретарів ЦК КП(б)У, найбільше до Д.Коротченка та Л.Кагановича, з проханням надання областям продовольчої допомоги. Кількість таких листів, аргументованих даними про тяжке становище людей, зростала. Секретар Полтавського обкому КП(б)У Марков у листі до Л.Кагановича в квітні 1947 р., повідомляючи про "стан боротьби із захворюваністю на дистрофію", просив виділити продпозичку кількістю 1500 т зерна та ліміт пайкового хліба на 55 тис. 994 чоловіки. Секретар Запорізького обкому КП(б)У Л.Брежнєв настійно просив надати допомогу взяттям на державне продпостачання 4 тис. 125 робітників підсобних господарств, їх утриманців та дітей за нормою 200 г й 4 тис.

323 чоловік за нормою 100 г хліба.

Село, позбавлене держзаготівлями продовольства, було повністю відрізане від ринку, для нього головним джерелом хліба в голодні роки були державні продовольчі, насіннєві та фуражні позички. В телеграмі секретарю Чернівецького обкому КП(б)У Вовку від секретаря Садгірського райкому партії Кудельникова в січні 1947 р. сповіщалось, що "по Садгірському району в селах Ревківці, Лугучани, Тевтули та ін. створилася виняткова ситуація через відсутність хліба. Цілий ряд родин, абсолютно не мають хліба і тому голодують, що негативно відбивається на заходах, що ми проводимо. Просимо Вас порушити клопотання перед урядом про надання допомоги цим селам". Звичайно ж, мова йшла про колективізацію.

Допомога виділялася, але незначна. В грудні 1946 р. колгоспам УРСР із держресурсів була відпущена продовольча позичка у кількості 40 тис.т зерна, в т.ч. 50% зерна продовольчих культур на умовах повернення з врожаю 1947 р. Колгоспам було також відпущено з маслозаводів Міністерства харчової промисловості України 5 тис.т макухи. Але на місцях інколи навіть не могли по-господарськи нею розпорядитися. Розподіл проводився повільно і безконтрольно, з порушенням законності. Подекуди державна зернова продовольча позичка для рятування голодуючих використовувалася для виконання плану обов'язкових поставок зерна.

М.Хрущов неодноразово звертався в кінці 1946 - на початку 1947 р. до союзного уряду з проханням про виділення хліба, насіння, фуражу, але необхідної допомоги, яка б задовольнила потреби України, центр не виділяв. В середині лютого 1947 р. було надано суворо обмежену позичку Чернівецькій обл. Постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У, прийнятою 11 лютого 1947 р. про надання продовольчої допомоги селянським господарствам Чернівецької обл., наприклад, розмір відпуску зерна був визначений не більш як

6 кг на одну людину. Але навіть для того, щоб видати продовольчу позичку, дозволену центром, необхідно було одержати ще й дозвіл в ЦК ВКП(б) і Раді Міністрів СРСР на розбронювання зерна. Про таку систему одержання допомоги свідчать багато документів, серед них - лист секретаря ЦК КП(б)У М.Патоличева Г.Маленкову від 22 березня 1947 р. з просьбою про дозвіл розбронювання 2 тис. 600 т продовольчих культур, виділених для продпозички Одеській обл.

Протягом весни 1947 р. (станом на 1 червня) колгоспам республіки було відпущено 45 тис. 870 т хліба та 29 тис. 280 т фуражу. Майже безкоштовно беручи з колгоспів та радгоспів продовольство, допомогу голодуючим держава надавала у вигляді позичок з процентами при нарахуванні 10 ц на кожні видані 100 ц при поверненні з чергового врожаю. Всі партійно-урядові постанови і розпорядження про надання допомоги закінчувалися вимогою повернути її до держрезерву в найстисліший термін.

"Поїздивши по колгоспах України, Л.Каганович переконався, що... становище дуже тяжке, колгоспники хитаються від вітру, непрацездатні, виснажені голодом и мруть," - розповідав у мемуарах М.Хрущов.

Заслуговують на увагу листи-прохання з місць до керівних органів УРСР про надання допомоги в організації громадського харчування працюючих колгоспників, утриманців, дітей шляхом виділення продпозичок. Телеграми з такими просьбами з Ворошиловградської та Миколаївської обл-й пояснювали тим, що відсутність можливості організації харчування на польових роботах викликала зниження продуктивності праці колгоспників. Керівництво республіки й особисто М.Хрущов намагалися поліпшити становище працюючих голодуючих. Організували додаткову закупівлю зерна в західних областях України.

Власними ресурсами Україна не мала права розпоряджатися. Все вирощене здавалося до загальної "комори", а потім видавалися насіннєві позички, рідше

- продовольчі й фуражні за умови повернення, як правило, з нового врожаю з 10%-м нарахуванням на кожні 100 ц зерна.

Центр розумів, що голодні хлібороби не зможуть працювати. Згадуючи 1947 р., М.Хрущов зазначав: "Ні про яку посівну не може бути й мови, якщо ми не організуємо громадське харчування. Навряд чи зараз ми отримаємо таку кількість зерна, щоб видати позичку, доведеться харчувати людей якоюсь баландою, щоб вони з голоду не вмирали". Таке харчування було організовано. В 1947 р. союзний уряд на настійні прохання керівництва України, врешті-решт, виділив 140 млн крб. для організації харчування населення. За станом на 1 березня 1947 р. в республіці працювало 4 тис. 36 сільських їдалень, у яких харчувалося 423 тис. 300 чоловік гостропотребуючого працюючого населення. Уряд СРСР виділив 60 тис.т хліба для харчування 3 млн 400 тис. селян під час польових робіт. Мережа їдалень з одноразовим гарячим харчуванням була розгорнута в березні для 800 тис., з квітня 1947 р. - для 1 млн людей. Харчові пункти, дитячі майданчики допомогли протриматися в тяжкий час тисячам людей в областях, що були охоплені посухою. Але врятувати усіх від голоду і пов'язаних з ним хвороб не вдалося. Партійно-державне керівництво колишнього Союзу РСР і особисто Й.Сталін, маючи безмежні зернові резерви, не зробили нічого з можливого для порятування населення. Упущено було більше року часу, адже необхідно було харчувати людей з початку 1946 р.

8 липня 1947 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову "Про забезпечення колгоспів власним насінням". Але практика насіннєвих позичок продовжувалася.

Те ж саме було й з фуражною допомогою. Колгоспи, здавши всі вирощені корми для худоби в держпоставку, залишилися зовсім без нічого і гостро потребували фуражної позички через падіж худоби від голодного виснаження. 1947 р. в колгоспах УРСР загибло 80,5 тис.

голів великої рогатої худоби, 104,4 тис. голів свиней, 81,5 тис. голів овець і кіз та 151,4 тис. коней. Загибле поголів'я великої рогатої худоби становило 21% від зданого колгоспами державі в рахунок м'ясопоставок. Відповідно по вівцях і козах воно становило 90%, а загибле поголів'я свиней перевищувало здане державі більш ніж учетверо. Падіж коней становив 1/6 частку усього їх поголів'я на початок року. 17 грудня 1946 р. М.Хрущов надіслав Й.Сталіну листа, в якому йшлося про найнагальнішу потребу колгоспів України у фуражній позиці, результатом чого був дозвіл центру на відпуск 30 тис.т зерна фуражних культур та продаж за готівку 50 тис.т сіна.

В травні 1947 р. М.Хрущов і Л.Каганович звернулися з листом до Сталіна з проханням дозволити взяти на пайкове постачання хлібом 636 тис. чоловік у сільській місцевості, збільшити контингент дитячих будинків і виділити 300 тис. продовольчих пайків для хворих на дистрофію. Всього в 1947 р. колгоспникам України було надано 93 тис.т продовольчого зерна.

Але не всі голодуючі могли одержати допомогу. Виступаючи на березневому пленумі ЦК КП(б)У 1947 р., Хрущов говорив: "...Продовольчу позичку, яку ми одержали, потрібно економно й вірно використати. Необхідно підтримати колгоспників, які цього потребують, похилого віку людей, жінок, дітей. Однак... тих, хто потребує, багато, й ми не можемо усіх забезпечити".

Пограбувавши селян і створивши значний фонд зерна, "благодійники"-можновладці на численні прохання з місць надавали селянам з того самого фонду нужденну допомогу.

Зерно, викачане з колгоспів та радгоспів, забране у колгоспників та одноосібників, за вказівками центру концентрувалося у "державних запасах", в "резерві". Розподілялося зерно на потреби Радянської армії, Міністерства внутрішніх справ, харчової промисловості, для постачання населення за хлібними картками, виділення насіннєвих та продовольчих позичок, а головне - для подальшого нарощування запасів, держрезервів продовольства.

Доповідаючи Й.Сталіну про стан з продовольчими культурами для виконання завдань з відвантаження і забезпечення внутрішньоукраїнського постачання до нового врожаю, М.Хрущов зазначав, що на 1 вересня 1946 р. залишок продовольчих культур пшениці, жита і ячменя на держзаготівельних пунктах і підприємствах УРСР становив 1 млн 746,3 тис.т. Розраховувати за умов, що склалися, на більше надходження продкультур не доводилося. Але потреба України в продовольчих культурах до 1 липня 1947 р. - нового врожаю - обчислювалася 2 млн 361 тис.т. При цьому недостача продовольчих культур з врахуванням перехідного залишку зерна до надходження нового хліба складала не менше 350 тис.т. Як захід для збільшення продовольчих ресурсів в УРСР М.Хрущов пропонував при виробленні оббивного борошна підмішувати в жито й пшеницю до 50% ячменя та інших культур, намагався довести необхідність використання кукурудзи та проса для підмішування їх при випіканні усіх сортів хліба. Він просив у Й.Сталіна дозволу запропонувати Міністерству заготівель переглянути з 1 жовтня завдання на вивіз пшениці, жита і ячменя з областей УРСР.

У листах керівники України - М.Хрущов та Л.Каганович до центру - "батька народів" Й.Сталіна, який уособлював владу у створеній і зміцнюваній ним "партії-державі", А.Жданова, Г.Маленкова, ін., просили дозволу про розброювання певної кількості зерна чи борошна зі складів Міністерств заготівель і продовольчих резервів СРСР для надання допомоги населенню з обов'язковою умовою відновлення такої ж кількості. Фактично ж це була не допомога, а частка зерна, відібраного у колгоспників в держпоставку.

Поміч зарубіжжя

Значну допомогу одержувала Україна від Адміністрації допомоги і відбудови при Об'єднаних Націях (UNITED NATIONS RELIEF AND REHABILITATION

ADMINISTRATION, ЮНРРА), але не як голодуюча, бо голоду офіційно не існувало, він владою утаємничувався, а як така, що постраждала під час війни. Допомога ЮНРРА надавалася безповоротно без будь-якого відшкодування і процентів. На основі угоди про допомогу ЮНРРА Україні для відбудови її економіки, прийнятій у Вашінгтоні 18 грудня 1945 р., американська сторона надала Україні допомогу продуктами і товарами на суму 189 млн доларів. Протягом 1946-1947 рр. 211 суден завезли для України продовольчі та промислові товари на цю суму. Як свідчать документи, за 1 півріччя 1946 р. - 3-й квартал 1947 р. поставками ЮНРРА в Україну було доставлено 94 тис. 291 т м'яса, 41 тис. 8 т рибопродуктів, 17 тис. 512 т випареного молока, 11 тис. 564 т сухого молока, 22 тис. 722 т жирів, 11 тис. 336 т томатно-фруктових соків, а також лляна та кокосова олія, багато інших продуктів, всього 309 тис. 966 т продовольства. Найбільше його одержали такі області як Сталінська, Ворошиловградська, Харківська, Київська, Одеська. 12 тис. 922 т продуктів було відвантажено за межі України.

Архівні документи свідчать про звернення до вищих органів влади УРСР різних зарубіжних благодійних організацій з пропозиціями надання допомоги голодуючим дорослим і дітям. Так, наприклад, у листі помічника директора Головного Бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я В.Форриста, датованому 7 липня 1947 р. й адресованому міністру охорони здоров'я УРСР І.Медведю, йшлося про готовність міжнародної організації "Товариство друзів" надати допомогу дітям України, які постраждали під час голоду 1947 р.: "Я пропонував закупити сухе незбиране молоко, жири...". Але добродійні пожертви з-за кордону не приймалися.

Хлібний експорт

Документи архівів свідчать про вивіз зерна та овочів з України. Україна була головним постачальником зерна для м.Ленінграда, овочів - для м.Москви.

Багато хліба вивозилося за кордон, і саме тоді, коли люди голодували, вмирали голодною смертю. В 1946-1947 рр. ешелони з хлібом йшли до Німеччини під таким гаслом: "Німецькому народу від українського народу", лише 1946 р. в західні країни було вивезено 1,7 млн т зерна, при цьому значну частину хліба було передано деяким країнам безкоштовно. Наприклад, тільки до Берліна надійшло 1946 р. із СРСР 96 тис. т зерна, 60 тис. т ін. продуктів, 50 тис. голів худоби. Із колишнього СРСР за 1946-1947 рр. до країн, які теж захопила засуха - Франції, Фінляндії, Чехословаччини, Польщі, Албанії, Угорщини, Болгарії, ін. було вивезено 2,5 млн т зерна. "Хліба нам вистачило б на кілька років, якби його не відправляли за кордон, та видно так треба, щоб ми їли сміття, а за кордоном їли наші булки," - ці слова громадянина України зафіксовані у листі секретаря Херсонського обкому партії Л.Кагановичу про політичні настрої населення. Як бачимо, паралельно з "боротьбою" з виснаженими голодними селянами йшов планомірний вивіз зерна з тих самих фондів, в які хліб забирали у колгоспників. Телеграма міністра заготівель Двинського Л.Кагановичу від 5 вересня 1947 р. мала такий зміст: "Намітили додатково вивезти за межі України 267 тис. т зерна, які [в] порядку переміщення держрезерву 208 тис. т, що оформлюються Міністерством продрезервів. Таким чином, загальний вивіз зерна за межі України у вересні доводиться до одного мільйона тонн".

Нужденний хліб України Сталін послав Польщі. Відома письменниця Ванда Василевська після поїздки на батьківщину розповідала Хрущову, що варшав'яни були незадоволені радянським урядом: він надсилає їм хліб не тільки білий, а й чорний. Вони не знали, зітхала вона, що українці, чий хліб привозять до Польщі, в цей час пухнуть з голоду і людоїдствують," - писав А.Стреляний у статті "Останній романтик". Про випадки людожерства М.Хрущов свідчить впевнено: "Знав це я, знав це Сталін, знали інші, кому я говорив."

М.Хрущов вимогливо турбувався, щоб його розповідь не кинула тінь на поляків, не шкодила дружбі народів, адже поляки дійсно не знали, що чинилося в Україні.

"Коли Хрущову почали дорікати, чому ми закуповуємо хліб на Заході, тоді як при Сталіні ми вивозили його в інші країни, незворушний Хрущов відповів на червневому (1963 р.) пленумі ЦК: "При Сталіні й Молотові ми вивозили хліб за кордон, а радянські люди пухли і вмирали з голоду", - зацитував М.Хрущова А.Авторханов у книзі "Империя Кремля. Советский тип колониализма". Вивозили за кордон, звісно, українській хліб, і вмирали з голоду теж українці. Це було покарання мстивого Сталіна за те, що українці, як він вважав, під час війни не проявили достатнього ентузіазму на захист його тиранічного режиму. Поставлені під час війни перед вибором: нацисти чи комуністи - керівники українського національного руху обрали третій шлях - шлях української незалежності". Хлібний експорт, як й голодування, - підкреслював А.Авторханов, продовжувалися й надалі.

В умовах голоду і репресій надзвичайно складною для вищого керівництва СРСР була проблема зберігання зерна. Постановами від 27 липня 1946 р. "Про заходи по забезпеченню зберігання хліба, недопущенню його розбазарювання, розкрадання й псування" та від 25 жовтня 1946 р. "Про забезпечення охорони державного хліба" і жорстким репресивним контролем їх виконання Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) намагалися втримати запаси зерна. В постановах зазначалося, що в ряді областей трапляється багато випадків крадіжок хліба при перевезенні до місць зберігання, допускається приймання хліба, що знаходиться на складах радгоспів і колгоспів, на токах, під охоронні розписки. Охорона й зберігання хліба, підкреслювалось в постановах, - найважливіше державне завдання партійних і радянських організацій. Перші секретарі обкомів, крайкомів партії, ЦК компартій союзних республік, голови облвиконкомів цією постановою зобов'язувалися кожні 10 днів

повідомляти Раду Міністрів СРСР й ЦК ВКП(б) про виконану роботу й стан зберігання державного хліба. В червні 1947 р. указ "Про відповідальність за розкрадання, розбазарювання і псування соціалістичної власності" прийняла президія Верховної Ради СРСР.

Зерно зберігалося часто дуже погано: в аварійних приміщеннях, вологе, заражене кліщем та довгоносиком, було й дефектне. Документи свідчать, що, через недостачу зерносховищ, частина зерна знаходилася у бунтах просто неба. Найбільша кількість зерна - 128,8 тис.т складувалася саме таким чином у Херсонській, Кам'янець-Подільській, Чернігівській, Одеській, Харківській, Волинській і Тернопільській обл-х. Зерно лежало так місяцями, псувалося. Наприклад, в дуже голодуючій Херсонській обл. зіпсованого зерна було виявлено 2 т, в Херсонській - 147 т, у Волинській - 28 т. На пунктах "Заготзерно" зберігалося більше 23 тис. 700 т дефектного зерна. Тисячі тонн зерна гнили в "Заготзерно" в той час, коли люди страждали і вмирали від голоду. Через неподачу вагонів залізницею, окремі партії зерна лежали в бунтах по 4 - 5 місяців, з цієї причини нижній шар зерна проростав. Таке зерно йшло на спиртозаводи. Значна кількість зерна залишилася на токах. Великої шкоди завдавали низька якість зерна, величезні втрати при збиранні й зберіганні хліба. У колгоспників забирали все до зернини, а потім тисячі тонн хліба втрачали при зберіганні. О.М.Красиленко з с.Велика Кириївка Бершадського р-ну Вінницької обл. згадувала: "Хліб гнив на площадках під відкритим небом, а людям його не давали. Люди змушені були красти колоски. Пухли з голоду". Від голодуючого, пухлого й помираючого населення хліб, навіть гниючий, оберігався силою зброї.

Пограбувавши селян і створивши значний фонд зерна, "благодійники"-можновладці на численні прохання з місць надавали з тих самих фондів селянам нужденну допомогу шляхом організації громадського

харчування. Щоб забезпечити проведення польових робіт, колгоспників харчували супом-баландою в організованих громадських їдальнях. Але цю "допомогу" було надано запізно й недостатньо.

Відчутну допомогу голодуючій Україні надавала ЮНРРА. Рятівницею голодуючого населення Східної, Південної і Центральної України стала Україна Західна, де порятунок знайшли сотні тисяч людей.

Поповнюючи й зберігаючи величезні держрезерви зерна, імперія економила на допомозі голодуючим, на здоров"ї й житті народу.

ЖНИВА БІДИ Й СКОРБОТИ

Масове сирітство

Офіційне "щасливе дитинство" у перші післявоєнні роки насправді для сотень тисяч дітей України являло собою муки голоду, хвороби, смерть. Чи не найбільше й найболючіше страждали від голоду старі люди і діти.

Голод знову, як і голодомор 30-х, породив масове сирітство. За рахунок скорочення норм постачання хлібом 2 млн 712,9 тис. дітей України тільки в жовтні 1946 р. було владою зекономлено 5 млн 425,8 т борошна. Про це свідчить статистика. Вона розповідає також і про те, що батьки, у більшості - селяни, не маючи надії на порятунок своїх виснажених голодних дітей, у відчаї везли їх до міст і залишали у виконкомах міських та районних рад, в міліції, в установах, лікарнях, на вокзалах, базарах, просто неба, на вулицях, а то й у холодних голодних хатах. Колгоспниця колгоспу "XX років Жовтня" Диканського р-ну Полтавської обл. Целуйко, наприклад, опинившись без будь-яких продуктів харчування, покинула двох дітей: однолітнього й 6-річного, а сама зникла. Такі випадки були непоодинокими. Як безпритульних та бездоглядних, дітей, залишених у містах, працівники міліції забирали у дитрозподільники й направляли до дитячих будинків. Щоденно в дитячі розподільники УРСР в

харчування. Щоб забезпечити проведення польових робіт, колгоспників харчували супом-баландою в організованих громадських їдальнях. Але цю "допомогу" було надано запізно й недостатньо.

Відчутну допомогу голодуючій Україні надавала ЮНРРА. Рятівницею голодуючого населення Східної, Південної і Центральної України стала Україна Західна, де порятунок знайшли сотні тисяч людей.

Поповнюючи й зберігаючи величезні держрезерви зерна, імперія економила на допомозі голодуючим, на здоров"ї й житті народу.

ЖНИВА БІДИ Й СКОРБОТИ

Масове сирітство

Офіційне "щасливе дитинство" у перші післявоєнні роки насправді для сотень тисяч дітей України являло собою муки голоду, хвороби, смерть. Чи не найбільше й найболючіше страждали від голоду старі люди і діти.

Голод знову, як і голодомор 30-х, породив масове сирітство. За рахунок скорочення норм постачання хлібом 2 млн 712,9 тис. дітей України тільки в жовтні 1946 р. було владою зекономлено 5 млн 425,8 т борошна. Про це свідчить статистика. Вона розповідає також і про те, що батьки, у більшості - селяни, не маючи надії на порятунок своїх виснажених голодних дітей, у відчаї везли їх до міст і залишали у виконкомах міських та районних рад, в міліції, в установах, лікарнях, на вокзалах, базарах, просто неба, на вулицях, а то й у холодних голодних хатах. Колгоспниця колгоспу "XX років Жовтня" Диканського р-ну Полтавської обл. Целуйко, наприклад, опинившись без будь-яких продуктів харчування, покинула двох дітей: однолітнього й 6-річного, а сама зникла. Такі випадки були непоодинокими. Як безпритульних та бездоглядних, дітей, залишених у містах, працівники міліції забирали у дитрозподільники й направляли до дитячих будинків. Щоденно в дитячі розподільники УРСР в

травні 1947 р. потрапляло 10 тис. 35 безпритульних дітей. Починаючи з січня 1947 р., до м.Києва прибувала велика кількість дітей, які потребували влаштування й допомоги, щоденно в середньому 50 дітей прибувало в обласний дитячий приймальник, крім того, щодня в середньому 20 підкидьків та дітей до 3 років надходило у дитячі установи міського відділу охорони здоров'я. За один з літніх місяців 1947 р. в Києві було підкинуто 1626 дітей. М.Жовніренко з м.Гуляй-Поля Запорізької обл. згадує: "...Я працювала медсестрою. Навесні 47-го біля входу в райздороввідділ щоранку нас чекали десятки підкинутих голодними матерями голодних дітей. Вони просили їсти. Були й немовлята із записочками: "Ваня","Тетяна","Кирилко"...

Підібраних виснажених від голоду дітей розміщували у лікарнях. Кількість дитбудинків, контингент дітей в них стрімко зростали. "Всі дитприймальники перевантажені і нікуди дівати дітей," - підкреслював начальник Управління дитячих будинків Міністерства освіти УРСР С.Коваленко. В Одеській обл. у грудні 1946 р. було відкрито 130 додаткових тимчасових ясел, в яких перебувало 3 тис. дітей. Кількість дитячих будинків Ізмаїльської обл. з кінця 1946 р. та у 1947 р. збільшилось в 10 разів. На 1200 чоловік з доведенням загальної кількості вихованців у дитбудинках до 2 тис. 300 чоловік було збільшено контингент дитбудинків Чернівецької обл. Якщо на 1 січня 1947 р. тільки в системі Міністерства освіти УРСР було 85 дитячих будинків з контингентом 74 тис. 922 дитини, то через 7 місяців - 2 липня 1947 р. - вже 148 дитбудинків, в яких перебувало 132 тис. 140 дітей. "... Кількість дітей, які потребують негайного влаштування в дитячі будинки по Ізмаїльській області, щодня зростає. За повідомленням обласної Ради депутатів трудящих і облВНО в Ізмаїльській області потрібно додатково відкрити 16 дитячих будинків", - повідомляв 12 березня 1947 р. начальник Управління дитбудинків Міністерства освіти УРСР С.Коваленко

ЦК КП(б)У у своїй інформації. - За попередньою домовленістю з Радою Міністрів СРСР на Україні буде збільшено контингент дитбудинків на 25 тис. дітей. Є велика потреба просити Уряд Союзу прискорити це рішення". Крім дітей-сиріт і напівсиріт було взято на облік ще 500 тис. дітей, потребуючих допомоги. Дитячих будинків не вистачало.

Дитячі установи погано постачалися продовольством. Так, систематично недоодержував продукти харчування будинок дитини с.Козачівки Жмеринського р-ну Вінницької обл. У ряді місць дитячі установи зовсім не отримували молока. Діти недоїдали, опухали. Гинули від голоду. В дитячих установах, що входили до системи Міністерств освіти й охорони здоров'я часто розкрадалися продукти харчування та промтовари, призначені для дітей.

Значно погіршилось медичне обслуговування дітей у містах, а в селах його майже не було.

"У колгоспі були дитячі ясла в хаті колишнього куркуля. Ми туди бігали. Крутилися там з надією, що, може, перепаде ложка каші чи крихта хліба. Щоранку зі сходом сонця жінки приводили й на руках приносили малят, лишали їх на цілий день й самі йшли на роботу. Але дітей в яслах нічим було годувати. Вони були виснажені, бліді, у багатьох личка зморщені, як у старих дідусів, ручки й ніжки - тоненькі, а голови - великі, обтягнуті шкірою. Виділялися великі сумні очі. Такі ж сумні, як я потім побачила на картині Рафаеля "Сикстинська мадонна". Малята кволо плакали. Не плакали навіть, а безсило пхикали. Одна мати дитину розгорнула - це були кісточки, на яких висіла шкіра... Діти були загорнуті в брудне лахміття, на голівках у більшості - струпи. Забираючи дітей, жінки плакали. Бачила, як одна жінка на східцях тяжко ридала.

Повз нашу хату жінки, залишивши дітей у яслах, йшли на роботу - чорні, схилені, мовчазні: "Німі на панщину ідуть..." (Тарас Шевченко)", - так згадує про ті дитясла В.Чечина. Для дітей-дистрофіків відкривалися

відділення в лікарнях міста.

"Паслись ми на лободі й лопуцьках, їли навіть молочай. Головним завданням нашого дитинства був пошук чогось їстівного. Опухали ноги, життя не радувало. Небо здавалось темним, боліла голова, дзвеніло у вухах, була сильна слабість.

Пригадую таке: батько мій - інвалід війни І групи, дійшов до того, що зварив ремінь і жував його, плакав і давав нам, чотирьом дочкам, жувати шматочки того ременя, говорячи, що не може без сліз дивитись на опухлих з синяками під очима дітей. Мені він сказав: "Запам'ятай, доцю, що зробив "рідний батько Сталін". Але зараз нікому нічого про це не кажи". В хаті про таке говорили завжди пошепки при щільно завішених шматтям вікнах. У батька були страшно опухлі ноги. Одного разу він показав мені ногу внизу, ткнув туди палець, і палець повністю вгруз в глибоку ямку. Дід Назар вірив, що через роки "життя повернеться на старе". "Тільки я до цього не доживу, а ви доживете", - говорив він нам. Від виснаження голодом дідусь помер.

В школі нам давали суп: крупу-перловку, зварену на воді. Це нас підтримувало. Наша сільська опухла й виснажена вчителька Тетяна Степанівна Савченко (Світла їй пам'ять!) плакала, бачачи, як ми їмо цю баланду," - згадує киянка Чечина В., якій довелося пережити жахіття голоду в хут.Глушенкові Боровського р-ну на Харківщині.

Багато виснажених голодом дітей не мали сил навіть ходити до школи. Як повідомлялося на нараді у заступника голови Ради Міністрів УРСР М.П.Бажана 20 серпня 1847 р., за 1946 р., за даними Міністерства освіти, 600 тис. дітей відсіялося зі шкіл. "Дорогий брате, ходила я в школу три чверті, а тепер доводиться кидати, бо усе літо працювали в колгоспі всі троє, я маю 250 трудоднів, але на них нічого не дали, тільки аванс - і все, я не маю можливості вчитися, ...ще походжу кілька днів, а потім не знаю, що доведеться робити, адже їсти нічого..," - писав В.Бурдинюку Ф.Бурдинюк з с.Баговиця,

що на Поділлі. Г.Смик з м.Києва, який пережив голод у с.Червонка на Житомирщині, згадував: "...У 1947 році... я вже співав патріотичні пісні, вказані нам, голодним дітлахам "керуючою силою" - КПРС, що ми, мовляв, найщасливіші діти у світі. А на уроках, поївши зранку жолудяних млинців, непритомніли, збирали навесні на колгоспному полі перемерзлу картоплю - і то вже був "комуністичний делікатес".

"Коли одного разу вчителька прийшла в клас з зошитами, в яких були виставлені оцінки за диктант, вона викликала хлопчика за прізвищем Атамас. Він написав диктант на "відмінно", але не встав. Вчителька була молодою, новою в школі і всіх учнів в обличчя не знала. Встала дівчинка и сказала. що Атамас тиждень тому помер. За день до своєї смерті він зумів написати диктант на "відмінно", - свідчив І.Стукало із Сергіївських хуторів Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.

Батьки, родичі, сусіди, у переважній більшості своїй вчителі, вихователі намагалися рятувати дітей від голодового виснаження, хвороб, смерті. Й самі діти прагнули підтримувати один одного. Тому є багато прикладів. В багатьох школах та інших дитячих установах було організовано якесь харчування.

За крадіжки їжі діти ставали злочинцями, й одночасно самі діти частіше за дорослих ставали жертвами злочинців. В 1946 р. до тюремного ув'язнення було засуджено 100 тис. підлітків.

Підлітків насильно мобілізовували до шкіл ФЗН, ремісничих та залізничих училищ, умови в яких були надзвичайно важкими, й діти з них тікали. М.К.Луценко з с.Поливанівки на Дніпропетровщині згадувала, що 16-річною була примусово мобілізована до школи ФЗН, умови в якій і на будівництві, де учні працювали, були дуже тяжкими, а дисципліна - жорсткою: "Одного хлопця за провину було замкнуто в підвалі. Коли ввечері його хотіли відпустити, то побачили мертвим - він був загризений пацюками".

Нашвидку створювались колонії для дітей, які скоювали дрібні правопорушення. 50% серед засуджених в 1946-1947 рр. становили жінки з малолітніми дітьми, які слідували за матерями етапом.

Типовим явищем в часи післявоєнного голоду стало жебрацтво. Багато дітей та людей похилого віку, жінок з малими дітьми ходили по хатах, просячи шматок хліба. О.М.Максимчук з м.Красилова Кам'янець-Подільської обл. свідчила: "Діти на базарі просили їсти, хоч ложку якоїсь баланди, там і помирали".

"Весною з'явилося в селі багато опухлих і виснажених чужих людей - жебраків. Але дати їм було вже нічого. Одного разу прибилася до хутора жінка з дівчинкою. Ніхто не хотів їх до себе брати. Бригадир направив її ночувати до нас. Яке це було страхіття! Завошивлені, у лахмітті. Голодна жінка залишки сил спрямовувала на нишпорення по хаті у пошуках їжі. Але не знайшла нічого, бо нічого не було. Десь в кутку все ж таки надибала вона стару кістку й цілу ніч гризла ту кістку, як собака. Мама всю ніч не спала, боячись, що голодна жебрачка задушить когось з дітей. На світанку жінка від нас пішла геть, а дівчинка бігла за нею й кричала. Жебрачка тікала від своєї дитини," - згадувала киянка Ч., яка сільською дівчинкою пережила жахіття повоєнного голоду.

Не дочекавшись подаяння, убогі часто замерзали, падали від безсилля, гинули.

Багато безпритульних дітей, тікаючи від голоднечі, їхали в Західну Україну, до міст Одеси, Києва, Дніпропетровська, Харкова, ін. 40% із загальної кількості безпритульних затримувались міліцією на базарах, багато - на транспорті. За II півріччя 1946 р. на Південно-Західній залізниці було знято з поїздів 5 тис. 900 безпритульних і 1469 бездоглядних дітей, в I півріччі 1947 р. - близько 6 тис. За I півріччя 1947 р. органи міліції підібрали 65 тис. 33 дитини.

Разючою була схожість голодоморів навіть у деталях. Так само, як і в 1932-1933, в 1946-1947 рр.

діти збирали на цукрових плантаціях довгоносика. За літр довгоносика голодним збирачам давали черпак бурди.

Як і дорослі, діти дуже тяжко переносили голод, багато малечі вмирало від отруєнь, особливо зелених плодів весною. Дорослих, які намагались хоч якось порятувати виснажену голоднечею дітвору, переслідували. Коли безногого фронтовика, комірника М.Г.Іванця з с.Мельник Запорізької обл., який давав дітям то шмат макухи, то жменю проса чи кукурудзи потай від начальства, всупереч сталінському "порядку", виганяли з роботи за "розбазарювання", він кинув у вічі начальству: "Я рятував солдатських дітей!"...

Серед загиблих у післявоєнний голодомор діти й підлітки становили третину, а це - приблизно 400 - 500 тис. чоловік.

Перетворені на нелюдей

З поширенням голоду, страшним впливом його на людей з'явилися супутні кожному лихоліттю такі явища, як трупоїдство та канібалізм. Згадуючи про голод 1946-1947 рр., М.Хрущов зазначав у своїх мемуарах: "Пішов голод. Стали надходити сигнали, що люди вмирають. Деінде почалось людоїдство. Мені доповіли, наприклад, що знайшли голову й ступні людських ніг під мостом біля Василькова (містечка під Києвом). Тобто труп пішов у їжу. Потому такі випадки почастішали. Незабаром стали надходити офіційні повідомлення про людей, які померли від голоду, відмічалися випадки людожерства. "Кириченко, він тоді був секретарем Одеського обкому партії, розповідав, що коли він приїхав у якийсь колгосп перевірити, як проводять люди зиму, йому сказали, щоб він зайшов до однієї колгоспниці. "...Жахливу я застав картину. Бачив, як ця жінка на столі розрізала труп своєї дитини й примовляла: "Ось вже Манечку з'їли, а тепер засолимо Іванечка. Цього вистачить на якийсь час. Ця жінка збожеволіла від голоду і зарізала власних дітей.

Можете це собі уявити?" Я доповів про все Сталіну, але у відповідь викликав лише гнів: "М'якотілість! Вас обдурюють, навмисне розповідають про таке, щоб розжалобити і змусити використати резерви", - писав М.Хрущов.

Голод штовхав голодуючих на нелюдські акції. Психічно перероджуючись, вони зважалися на неймовірні злочини. З початку 1947 р. органами МВС велося розслідування 130 випадків трупожерства та людоїдства, зафіксовано 189 з'їдених людських трупів, до кримінальної відповідальності притягнуто 132 особи, найбільше - в Ізмаїльській обл. В інформації міністра внутрішніх справ СРСР С.Круглова на ім'я Й.Сталіна, В.Молотова і Л.Берії від 28 лютого 1947 р. повідомлялося, що органами карного розшуку УРСР зареєстровано ряд випадків людоїдства. За донесенням начальника УМВС Запорізької обл., 11 лютого 1947 р. у жительки с.Вознесенка Мелітопольського р-ну Л.А.В-К. від захворювання грипом помер 10-річний син Володимир (З етичних міркувань повні імена, по батькові й прізвища канібалів та їх жертв не називаються. - Авт.). Як встановлено слідством, В-К. труп померлого сина порізала на куски і м'ясо вжила у їжу для себе й двох своїх дітей - дочки Надії, 1931 р. народження, й сина Павла...

13 лютого у В-К. померла дочка Надія, труп якої вона також порізала й ужила в їжу. В-К. була членом колгоспу "Перемога". В 1946 р. вона разом з дочкою Надією виробила 222 трудодні, в рахунок чого отримала з колгоспу 74 кг пшениці, котру витратила, після чого почала голодувати.

"...У зв"язку з утрудненнями на Україні, нами дано вказівки органам МВС надавати необхідну допомогу місцевим органам влади" - зазначалось в інформації.

Констатуючи факти канібалізму, документи відділу з боротьби з бандитизмом МВС України чітко підкреслюють, що подібне скоювалося людьми, перебуваючими, як правило, в 3 - 4-й стадіях дистрофії, котрих після затримання відправляли до звичайних та

психлікарень, а їхніх вкрай виснажених дітей - до лікарень і дитбудинків. Багато людожерів після деякого просвітлення і усвідомлення жахливості свого злочину кінчали життя самогубством...

Але, не дивлячись на вже не лише загрозу, а масовий голод, керівництво як в цілому СРСР, так і УРСР вимагало безумовного виконання хлібозаготівельних завдань.

Найбільш сильним післявоєнний голод був взимку, навесні й літом 1947 р. "...Миленький мій братик Гриша. Якби були в мене крила, полетіла б я до тебе й поділилася б з тобою, й розповіла б, що тут робиться. Один одного їдять - людожерство, дуже багато пухлих, людей ріжуть і роблять ковбасу. Ой, Боже, що робиться, банд багато, голод великий..." - це слова з листа жительки Вінницької обл. до м.Праги (Чехословаччина), датованого 22 березня 1947 р.

Про трагічний стан справ, пов'язаних з нестачею продуктів харчування, факти захворювання громадян від голоду і скоєння на цьому грунті жахливих злочинів начальники обласних управлінь міліції своєчасно інформували секретарів обласних комітетів КП(б)У, про що сумлінно відзначали у спецдонесеннях на ім'я міністра МВС України генерал-лейтенанта Строкача, сподіваючись, що з їхнього боку негайно будуть вжиті заходи щодо запобігання голодомору і надана допомога голодуючим. Та цього не сталося. "Людина-гвинтик", яка створювала основу для життя всіх членів суспільства, і за рахунок праці якої вони жирували, їх не цікавила.

Доведені до відчаю люди вдавалися до злочинів й суїциду. Так, колгоспниця Б., 1903 р. народження (з колгоспу ім.Будьонного с.Беєве Синівського р-ну Сумської обл.) 16 травня 1947 р. на грунті тяжкого матеріального становища (колгосп допомогти не мав можливості), повісила свою дитину, 1946 р. народження, після чого також покінчила своє життя шляхом повішення. Про це йшлося у спецповідомленні УМВС по Сумській обл. до МВС УРСР.

Хлібозаготівлі тривали...

Замовчування трагедії

Голод 1946-1947 рр. був одним з трагічних явищ у житті народу України, замовчуваних тоталітарною системою. Оберігався він дуже пильно, як державна таємниця. В умовах сталінщини відбиралася й використовувалася лише вигідна для режиму інформація. Сталін та створена й керована ним адміністративно-командна система ставилася до голоду в Україні як до явища неіснуючого. Це замовчування було злочинним і продуманим.

Призвідець голодомору - радянський уряд - всіляко намагався приховувати як від власного народу, так і від країн Заходу правду про жахіття післявоєнної трагедії.

Численні партійні та державні постанови, слухняна преса наголошували на тому, що "в країні успішно йде відбудова сільського господарства", українські селяни "охоплені загальним трудовим піднесенням у боротьбі за підвищення врожайності та подальший розвиток соціалістичного сільського господарства", закликали ідеологічно одурманений народ "до переборювання післявоєнних труднощів" й "труднощів зростання", створювали ілюзію покращення життя.

Слова "голод" ні у численних постановах ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів колишнього СРСР, ні у постановах ЦК КП(б)У і Ради Міністрів колишньої УРСР, інших документах партійних та радянських органів - головного інструменту сталінщини - не було. Та й самі вони (а їх було прийнято більше 50) публікувалися вибірково. Слово "голод" було відсутнє й у наскрізь цензурованій тодішній як центральній, так і республіканській та місцевій пресі. Лише в одній - двох постановах були присутні натяки на післявоєнні труднощі, посуху, неврожай. Цинічною по відношенню до голодуючого населення України була прийнята 19 вересня 1946 р. постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) "Про заходи з ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в

колгоспах". Статут сприяв зміцненню компартією колгоспного ладу, який, у свою чергу, давав можливість забирати із села хліб та інші продукти харчування. У постанові йшлося про порушення так званої "колгоспної демократії", якої, як зрозуміло, в умовах сталінщини не було й бути не могло, а натомість - кріпосництво в найбільш жорстокій формі.

"В газетах пишуть, що все добре, а де це добре, а в нас все погано, гірше, ніж було 10 років тому, й базару нема, й церкву повалили, й ставок повалили, й баня не працює, наші родичі з Піщанки кажуть, що Піщанка стала гірша за село. Люди всі змінились - худі, чорні, злі..."- писали 5 червня 1946 р., благаючи про допомогу, селяни з Вінничини М.Хрущову.

І.А.Телегін свідчив, що "... в листах, які ... отримував з дому, військова цензура викреслювала рядки, а потім виявилося, що моя мати й сестрички (батько теж був в армії) їли ховрашків, сильно голодували". Листи до солдат в армію не доходили. Як згадував І.П.Штонда з м.Харкова, у його товариша по війську вимерла з голоду уся сім'я, але він не знав про те, поки не повернувся додому. В Харкові солдати поодинці не ходили. З цивільними не мали права розмовляти. Боялися один одному слово сказати. Один на одного доноси складали. Згадати страшно...".

Голод 1946-1947 рр. системі вдавалося приховувати й від світової громадськості, й від населення СРСР. Документи, що стосувалися цього лихоліття, проходили під грифом "таємно", "цілком таємно", "таємно, конфіденційно", "особисто", "тільки особисто" та ін.

Представники вертикалі влади були докладно обізнані зі станом справ у республіці. Секретарям ЦК КП(б)У, обкомів партії інформація про ситуацію в областях, районах, містах і селах надходила регулярно. В таємних офіційних документах подекуди замість широко вживаних слів "неврожай", "недорід" зустрічається і слово "голод". Але, прагнучи зберегти політичний імідж, владоможці робили вигляд, що не лише такої

трагедії, як голод, а взагалі негативних явищ і проблем в суспільстві немає. Про голод в Україні М.С.Хрущов доповідав Сталіну восени 1946 р., однак цю доповідь "батько народів", безперечно, прекрасно поінформований про стан справ, назвав брехнею. Сталін звеличувався, популяризувався як "рідний батько всіх народів", а партія - як "турботлива мати", "керівна й спрямовуюча сила суспільства"; голодуючі люди - "гвинтики" їх не хвилювали. На 173 сторінках стенограми III обласної наради селян Чернівецької обл., в якій якраз голод косив десятки тисяч людей у "пік" лихоліття в січні 1947 р. - жодного слова про голод, натомість: "Ми, працівники сільського господарства... запевняємо більшовицьку партію і радянський уряд, що взяті зобов'язання з честю виконаємо і перевиконаємо. Запорукою цьому є наша любов до нашої Радянської Батьківщини, Радянського Уряду, більшовицької партії, наша безмежна любов до натхненника і організатора наших перемог - Великого Сталіна!"

Державна таємниця про голод виражалася в непублікації постанов партії та уряду, репресіях проти людей, які розповідали про цю трагедію, тощо. Нікого не випускали за межі району, за межі України. Щоб люди не виїздили за межі своїх регіонів, квитків на потяги на станціях не продавали.

Оскільки офіційно голоду не було, він не існував, слухняна преса оптимістично закликала маси на трудові подвиги, "батькам" України М.Хрущову та Л.Кагановичу надсилалася маса телеграм від окружних виборчих комісій про висунення їхніх кандидатур від імені народу, якого вони позбавляли хліба, а через це часто й життя - в депутати місцевих рад. В одному з листів Л.Кагановичу, датованому початком грудня 1947 р., говорилося: "Під Вашим керівництвом, під керівництвом Комуністичної партії (більшовиків) України, виконуючи Сталінську п'ятирічку, наша Республіка заліковує рани війни й наповнюється багатством." А справжнє багатство України - люди - в цей час

страждали й гинули від голоду.

В УРСР проводилися різні ідеологічні заходи, проходив II республіканський зліт піонерів. У проекті звернення учасників зльоту до дітей України говорилося про те, що піонери республіки знищили сотні тисяч шкідників сільського господарства й тим самим урятували десятки тисяч пудів зерна. Як про героїчний вчинок, розповідалося про те, що піонер В. Дев'ятко з Херсонської обл. знищив 1019 ховрашків. До цього можна було б додати, що знищені школярами ховрашки багато сімей урятували від голоду, ставши єдиним продуктом харчування.

Однак, голод викликав невдоволення населення. Так, наприклад, телеграма, направлена в січні 1946 р. М.С.Хрущову начальником "Донбастяжбуду" Муріним, свідчила про те, що "робітникам ...недодано 9 т хліба, знято з постачання утриманців... Становище тяжке, настрій робітників нервозний, є непорозуміння...". "...Говорять, що тепер правди немає, але правда повинна бути...", - писали в листі до М.С.Хрущова колгоспники с.Попелюхи, що на Вінниччині.

Спекулюючи на одвічній вірі у кращу долю, працьовитості трудівників, ідеологізуючи все буття населення України, КП(б)У, уряд, влада на місцях під тяжким пресом центру представляла життя як таке, що поліпшується, стає для людей все "радіснішим" і "веселішим". "У радянських жінок немає більш важливої турботи, як турбота... про успіх п'ятирічки. Хай живе й славиться вільна, рівноправна радянська жінка! Хай живе керівник більшовиків України Лазар Мойсейович Каганович! Хай живе... Микита Сергійович Хрущов! Хай живе... Йосиф Віссаріонович Сталін!" - це слова одного з листів, надісланих у січні 1947 р. - в пік голодомору - його організаторам. У засобах масової інформації лунали заклики партії й уряду до жінок підвищувати врожайність сільськогосподарських культур. І водночас - жодної згадки про жінку як людину, особистість, про жінку-матір, ні слова про те, що жінкам перш за все

треба було рятувати своїх дітей від голодної смерті.

"Доводимо до Вашого відома, що завод ***чомусь*** (Курсив - Авт.) з 1 жовтня 1946 р. знято з постачання хлібом. На заводі підсобне господарство (15 га) цього року дало 4 ц і 30 кг зернових, які було зібрано і здано в держпоставку. Положення робітників дуже тяжке. Далі жити, не отримуючи пайка, просто неможливо. Просимо Вас дозволити видати хлібні карточки хоча б інвалідам Великої Вітчизняної війни, дружинам загиблих на фронті й робітникам, які не мають підсобного господарства", - зверталися в листі до М.С.Хрущова робітники Віньковецького плодоконсервного заводу. Архівні фонди містять багато листів, скарг про "***раптове***" (Курсив - Авт.) зняття робітників та службовців заводів у сільській місцевості та їх утриманців з постачання. Ця постанова, як бачимо, створена Сталіним та його поплічниками, прекрасно знана виконавцями, була утаємничена від народу.

Такі ж цинізм й лицемірство виявлялося у відношенні до інвалідів, утриманців, дітей. Дуже погано постачалися дитячі заклади продовольчими продуктами. Так, у січні-лютому 1946 р. дитячі установи Полтавщини зовсім не одержували молока. Особливо погано забезпечувалися молоком дитячі заклади, розташовані в сільській місцевості. Припинено було харчування дітей у школах. Поширювалася захворюваність дітей на голодне виснаження (авітаміноз, пелагру, септичну ангіну, туберкульоз, ін.). В цей же час до керівництва республіки надходили послання з виявом гарячих почуттів любові й подяки за "щасливе дитинство". "Вітаємо Вас з Новим, 1947-м, роком. Бажаємо здоров'я, гарного життя у новім році. Спасибі за батьківське піклування, радісне, щасливе дитинство. Діти, вихованці Звенигородського дитячого будинку та дирекція", - таку телеграму було надіслано на ім'я М.Хрущова

З кінця 1946 р. в людних місцях міст республіки матері полишали голодних дітей, сподіваючись на те,

що їхні, на мові офіціозу, "неорганізовані" діти, які не одержували пайка, стануть "організованими", тобто мешканцями дитячих будинків, і отримають якесь харчування.

Правда про голод приховувалася й за таким, як вважали можновладці, незрозумілим народові медичним терміном - "дистрофія". Про те, звідки в мирний час з'явилися десятки тисяч дітей-сиріт, офіційно ніде не було сказано ні слова.

Знали про голод партійні та державні працівники всієї вертикалі влади в Україні. Про це свідчать численні листи, телеграми з місць, що зберігаються в архівах. Знали про недоодержання, неотоварювання або несвоєчасне отоварювання хлібних карток, вкрай напружене становище робітників і службовців та ін. Разом з утаємниченням самого факту голоду повсюдно процвітало в республіці, як і у Союзі в цілому, пристосовництво, лицемірство й підлабузництво. В той час, коли у Полтавській обл., наприклад, було дуже неблагополучно, люди голодували, а нерідко й помирали з голоду, кілька голів колгоспів направили листа Л.М.Кагановичу й М.С.Хрущову, в якому із захопленням писали, що в рішеннях лютневого (1947 р.) пленуму ЦК ВКП(б) вони вбачають "яскраву турботу більшовицької партії, Радянського Уряду й особисто товариша Сталіна про колгоспне селянство".

Замовчування людомору робило велику послугу можновладцям, "вождю"-тирану. Післявоєнний штучний людомор, скоєний і утаємничуваний в тоталітарному суспільстві партією-державою, очолюваною Й.Сталіним, через заідеологізованість, політичну зашореність населення, сліпу віру в "доброго правителя", сприймався часом трудівниками, навіть жертвами голоду, як явище, винуватцем якого Сталін не вважався. Про тяжке становище населення, смертність внаслідок голоду і своєрідне ставлення до "вождя" свідчить, наприклад, лист колгоспника з с.Цибулева Єлісаветградівського р-ну Кіровоградщини Я.Гриценка, написаний 10 липня 1947 р.

"рідному батькові українського народу" Й.Сталіну: "Доброго здоров'ячка, Йосиф Віссаріонович! Прийміть привіт од українського голодного народу. Дорогий наш вождь! Стільки світ не існує, я не бачив таких безпорядків, як зараз. Голод, злидні, іздівательство над народом. Робочі пухнуть. Дорогий наш вождь, я от колгоспник-конюх, ***в мене вмерла вся сім'я з голоду*** (Курсив - Авт.). Я рішив написати вам листа. ...Стільки невдоволень у країні, зверніть, пожалуста, увагу, особливо на робочих і селян, бо, не дай Бог, гряне що-небудь, то ми пропали з вами. До свідання, побажаю вам успіхів у роботі".

Вищій владі вдавалося звалювати вину за голодомор на місцевих керівників. За правдою з вірою у справедливість зверталася до головного призвідця голодомору й жителька м.Павлограда Дніпропетровської обл. М.А.Осипчук. У листі, датованому 12 лютого 1947 р., вона писала: "Справа така: по радіо диктори щодня й щогодини оспівують Ваше ім'я й прославляють життя радянських людей, а насправді народ голодний, робітники ...пухнуть з голоду, хлібний пайок недостатній, приварку нема. Багато людей вмирають, і їх виносять на кладовища й там кидають. Місцева влада риє великі подібні до братських, могили й хоронить туди по кілька чоловік. Худобу вигубили, для обробітку землі вона уже не годиться, заморена голодом. У колгоспників силою відібрали продукти врожаю, а написали в газетах й передали по радіо, що колгоспники здали державі продукти добровільно. Керівникам живеться добре...

Комерційний хліб продається тільки начальству, чиї дружини продають цей хліб на ринку по 150 крб. буханка. Народ гине від голоду й непосильної праці і проклинає Ваше ім'я у тон дикторам". Подальша доля авторки листа невідома.

Під страхом репресій, як згадують люди, померлих "нишком закопували".

Преса України в 1947 р. писала, що по всій республіці йде "збирання доброго врожаю". Отже, зерно в

республіці було. Ряду країн воно передавалося безкоштовно. Але все це було невідомо населенню.

Держзаготівлі сільгосппродукції не припинялися.

Тільки з 1988 р., у зв'язку з відкриттям спеціальних сховищ архівів, стало можливим наукове дослідження проблеми повоєнного голодомору.

Жертви голодомору

Через недоїдання, голоднечу, швидко поширювалася по республіці дистрофія. Найбільше - саме в "пік голоду" - взимку 1946-1947 рр. та весною 1947 р. - опухання, виснаження дорослих та дітей на грунті голоду набували масового характеру. Архівні документи - доповідні записки, інформації, листи голів облвиконкомів і секретарів обкомів партії, політдонесення керівників виробництва, начальників на адресу вищих посадових осіб України містять багато даних, що підтверджують це сумне явище.

В крупних промислових містах дистрофіками ставали найбільше утриманці й діти, зняті з гарантованого постачання за хлібними картками, чисельність дистрофіків у містах Сталінської обл., наприклад, становила 65 тис. 651, Запорізької - 32 тис. 237, Дніпропетровської - 24 тис. 480.

У грудні 1946 р. на металургійному заводі ім.Петровського м.Дніпропетровська, наприклад, дистрофіків I та II ступеня нараховувалось 80 чоловік, на заводі ім.Калініна - 42 чоловіки, багато на Дніпровському металургійному заводі ім.Дзержинського м.Дніпродзержинська та ін.

Документи Міністерства охорони здоров'я, МВС і МДБ України свідчать, що з 31 березня по 20 червня 1947 р. кількість хворих на дистрофію зросла з 635 тис. 844 чоловік до більш ніж 1 млн 1ОО тис. чоловік. Житель с.Червоний Яр Кілійського р-ну Ізмаїльської обл., демобілізований з армії Буручан писав своєму товаришу: "...Демобілізувався, приїхав додому, але краще мене убили б на фронті, ніж мучитися вдома, де

всі вмирають з голоду. Таке життя погане, що передати не можу, приїхав додому й не бачу ніякої допомоги з боку держави". А.Жукова з с.Первомайського Суворовського р-ну Ізмаїльської обл. писала на адресу п/п П.А.Жукову: "...Такого голоду, як тепер, по всій Бессарабії ми не пам'ятаємо. Від Ізмаїла до Чикирлика й до Кілії всі люди голодні".

Але найбільше голод вразив село. Станом на 1 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн 74 тис. 314 дистрофіків, 77,1% (828 тис. 429 чоловік) яких були сільськими жителями. Найбільше виснажених селян-дистрофіків було у Вінницькій обл. - 133 тис. 442 чоловіки, у Київській - 66 тис., у Харківській - 63 тис. 677, у Запорізькій - 56 тис. 507, в Дніпропетровській - 52 тис. 767, в Ізмаїльській - 52 тис. 447, у Миколаївській - 50 тис. 807, в Одеській - 48 тис. 316, в Полтавській - 44 тис. 929, в Кам'янець-Подільській - 44 тис. 533, в Сумській - 36 тис. 427, у Херсонській - 36 тис. 312 чоловік.

Виникали й поширювалися пов'язані з голодом хвороби. На грунті виснаження, вживання у їжу м'яса дохлих тварин, дефіциту мила та інших засобів гігієни, ослаблення організмів людей, відсутності санпропускників на шляхах потоків знедолених поширювалися масові захворювання на паразитарні тифи. 1947 р., коли тиф підійшов до Москви, уряд СРСР видав постанову "Про заходи з ліквідації епідемічних осередків захворювань паразитарними тифами", в якій відмічалося різке зростання захворюваності на Україні, зокрема, у Харківській обл.

У голодуючих траплялися різного роду отруєння, захворювання шкіри, ін.

Через мізерну оплату, а часто-густо неоплату трудоднів, що колгоспи, пограбовані державою, не в змозі були колгоспникам забезпечити, надзвичайно високі податки на особисті присадибні ділянки, жорстокий голод, репресії, хвороби, колгоспники полишали села. Особливо великий відплив селян був взимку 1947 р. Люди йшли, в основному, у міста, де великою була потреба

у робочій силі.

Голова колгоспу "Заповіт Леніна" Новосанджарського р-ну Полтавської обл. Личко у листі до голови Ради з колгоспних справ Андрєєва від 12 квітня 1947 р. за дорученням правління просив повернути колгоспників і сільських спеціалістів в колгоспи, вказуючи на випадки, коли з багатьох колгоспів пішло до 100 чоловік, багато спеціалістів сільського гоподарства, а саме: машиністи, ковалі, теслі, ланкові... Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 4 червня 1947 р. "Про неорганізований відхід колгоспників" зобов'язувала керівників міністерств, республіканських установ, виконкомів обласних і районних Рад давати вказівки про заборону в усіх підвідомчих їм підприємствах і установах прийому на роботу колгоспників, які не мали дозволу правлінь про відпуск та відповідних документів від виконкомів сільрад. Але люди, гнані голодом, залишали села. З Ізмаїльської обл., наприклад, за 1947 р. вибуло 8 тис. 934 селянські господарства. В листі, датованому 19 липня 1946 р., Загородня з с.Глибочок Тальнівського р-ну Київської обл. писала А.В.Сучку до війська: "...В нашому селі люди дуже худі, а в інших - навіть опухли. Багато людей від'їжджають, настав 1933 рік...". "Хліба колгоспникам не дають ні грама, а зараз же, як тільки намолотять, навантажують на машини й вивозять... Люди вже від'їжджають в різні сторони", - так характеризував це явище колгоспник с.Кринички Дніпропетровської обл. В.А.Перепотський. За 1946 р. чисельність працездатних жінок та підлітків до 16 років, незважаючи на заборону виїзду, загороджувальні загони, відсутність паспортів, зменшилось в селах України на 283,9 тис. чоловік. Особливо великим відплив людей із сіл був взимку 1947 р. Люди йшли на будови, до Західної України. Це явище ще більше ускладнювало ситуацію.

Станом на 20 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн 154 тис. 378 виснажених голодом людей - дистрофіків.

Зі збільшенням масштабів масового голоду зростала смертність людей. "Що найстрашніше - люди мерли, мов мухи. І нікому було закопати їх в ями. Кого пригортали, а хто так і залишався лежати", - згадувала М.І.Риженко з с.Гладківка Голопристанського р-ну Херсонської обл. Дніпропетровчанка Т.В.Прудникова згадувала, що багато батьків просили, щоб їхніх дітей забрали до дитячих будинків, бо вони пухли з голоду. "Я їздила до своєї тітки на станцію Ілларіонове й одного разу бачила як хлопчик, років 10-ти, йшов і раптом впав і вмер, але всі проходили мимо, йшли далі, наче сонні, ніби нічого страшного не відбулося. Смерть стала звичним явищем. Вона була скрізь і повсюди".

"Люди мерли на дорогах, вокзалах. Одна жінка лягла на вокзалі у Садгорі і померла, а дитина лазила по ній і плакала. Діти були дуже слабкими, хотіли їсти, голодували: йде, йде, бідолаха, хитається, падає і вмирає. Покійників ховали, кидаючи прямо в яму без труни. Зранку помер, а на вечір вже й поховали... Були випадки, коли діти помирали на руках вчителя". Так запам'яталася смерть учня А.Бершака Р.С.Комар з м.Новомосковська на Дніпропетровщині.

За архівними документами чітко простежується ріст смертності в 1946 р. порівняно з 1945 р. Особливо значне її підвищення спостерігалось з II половини 1946 р. й різкий ріст в I половині 1947 р. Надзвичайно характерним воно було для ряду областей, зокрема Ізмаїльської та Чернівецької, де померлих було більше, ніж народжених. За даними ЦСУ України, в Ізмаїльській обл. 1946 р. народилося 15 тис. 445 чоловік, померло - 15 тис. 636 людей, тобто смертність перевищувала народжуваність. Найбільш характерною така ситуація була для сіл. У селах Ізмаїльщини того ж року народилося 12 тис. 376 чоловік, а померло 13 тис. 590 людей. Найбільше число померлих припадало на грудень 1946 р. - 2 тис. 487.

У доповідних записках, зведеннях офіційної звітності, що були направлені урядові України, відзначалося

погіршення показників природного руху населення в 1947 р. порівняно з 1945: спад народжуваності і збільшення смертності, особливо дітей віком до одного року, загальне скорочення чисельності населення.

Разюче зросла смертність в 1947 р. Документ "Розподіл народжених за місяцями по Українській РСР в 1947 р. і 1948 р." свідчить, що "тільки 1947 рік з післявоєнних виділяється підвищеною смертністю...".

На зменшення 1947 р. чисельності сільського населення в Дніпропетровській, Вінницькій, Запорізькій, Ізмаїльській, Чернівецькій обл-х вплинула також підвищена смертність і понижена народжуваність, в результаті чого вийшов негативний природній його приріст. В ряді областей, зокрема Харківській, Дніпропетровській, Одеській, Херсонській, Ізмаїльській, Чернівецькій за 1947 р. приріст мав мінусовий показник. Дитяча смертність 1947 р. становила 127,7 на тисячу осіб відповідного року. Найвища смертність дітей у 1947 р. відмічалася в Ізмаїльській області - 319,0, Чернівецькій - 211,5 та Запорізькій - 177 на тисячу дітей до одного року.

В 1,6 рази збільшилась 1947 р. смертність у лікувальних установах УРСР. В цілому ж по Україні за 1947, найтяжчий рік, смертність населення збільшилась в 1,7 рази. Головна причина такого зростання - голод, дистрофія та пов'язані з ними хвороби.

Помирали сотні тисяч людей. Серед дорослих більше вмирало чоловіків, ніж жінок.Серед дітей частіше вмирали хлопчики. "Страшні то були часи, люди вмирали від голоду як мухи... Скільки разів бачила, як ліз то один, то другий бідолаха на акацію та безсилий з голоду падав донизу і помирав, а інший, хоч і досягав того цвіту, наїдався його і все одно вмирав," - згадувала А.Антонова. "У Харкові вокзал - ніде голці впасти: всюди голодуючі з усіх куточків України. Сиділи тижнями, їх не відправляли. Дітки вмирали прямо на руках знесилених матерів. Запам'ятала на все життя той страшний тихій стогін," - свідчила К.Ткаченко з с.Заріччя Гуляй-Пільського р-ну Запорізької обл.

Більше третини населення вимерло у селах Глибокому, Олександрівці, Червоноармійському, майже повністю вимерло с.Трапівка Одеської обл., багато людей померло у с.Томашківці, в Томаківському р-ні Дніпропетровської обл., інших селах і містах України...

Конфіскаційні зернозаготівлі, мізерна оплата чи неоплата вироблених тяжкою працею без вихідних трудоднів, надвисокі податки на кожне присадибне господарство, "добровільно"-примусові позики, вивіз хліба та інших сільгосппродуктів, тобто тотальне пограбування села, викликало все більше посилення голоду, поширення смертності людей від голодного виснаження. О.Катрич з с.Андріївка Роменського р-ну Сумської обл. згадував: "Нарешті настала справжня весна. [1947 р. - Авт.]. У селі на той час од голоду померло 7 людей. Але ні "вождь усіх народів", ні місцеве керівництво навіть пальцем не поворухнули, аби якось полегшити наші страждання. У лахмітті, з порепаними ногами брели ми до лісу, рвали липове листя, сушили його, потім щось пекли і їли. Щоб вижити, і пожити при комунізмі, що його мальовничо описували більшовицькі агітатори...".

У с.Попелюхи на Вінниччині загинуло понад 70 чоловік... Благання людей про допомогу до "батечка" М.Хрущова не дійшло. Голодомор, організований сталінщиною через злочинну партійно-державну політику щодо селян, забрав понад 1 млн людських життів, в основному, хліборобських. Найбільше постраждали селяни південних, південно-східних та східних областей. В Ізмаїльській (що пізніше увійшла до Одеської) й Чернівецькій обл-х смертність була найбільшою, перевищувала народжуваність.

За спогадами нині живих свідків, загинуло від голоду 300 - 400 жителів с.Новоселиці Кельменецького р-ну Чернівецької обл., 100-120 чоловік померло в с.Клішківці Хотинського р-ну, з початку до липня 1947 р. померло більше третини людей с.Костичаки

Новоселицького р-ну, велика кількість людей померли у с.Великій Буді Герцаївського р-ну Чернівецької обл. З.Чурчя поховав усіх своїх дітей, сам носив їх на спині на кладовище. У м.Овідіополі Одеської обл. вимерло 25-30% населення. Третина людей померла з голоду в с.Олександрівка Болградського р-ну Ізмаїльської обл. Як згадує В.С.Драганов, померли його сусіди: І.Димов і його сім'я, вони втратили під час голоду 3 дітей. У с.Глибокому Татарбунарського р-ну Ізмаїльської обл. померло близько 35% населення. Як згадує Є.Ф.Бойко, "люди йшли по вулиці й падали. Трупи валялись на вулицях".

В с.Іванівка на Кіровоградщині зі 150 мешканців померло під час голоду 50 осіб, тобто третина населення. В родині Г.М.Кохні в с.Вишнякове від виснаження голодом померли 5 чоловік. З дуже великої сім'ї Крамаренків, яка сильно голодувала, у неї забрали навіть корову, а в сім'ї були маленькі діти, живими залишилися троє.

В грудні 1946 - січні 1947 рр. по с.Вольному Тарутинського р-ну Ізмаїльскої обл., половина жителів якого вимерла, ходили спеціальні групи людей, які виносили трупи з дворів і хоронили їх на кладовищі.

У с.Завадівці Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл. з населення 600 чоловік в 1946-1947 рр. померло 250, в т.ч. 75 дітей, бо "навіть низький через посуху врожай був відібраний державою, і люди залишилися зовсім без хліба".

У с.Малинцях Хотинського р-ну Чернівецької обл., як свідчить М.М.Залевська, померло 300 - 400 чоловік. У Михайлівці Кельменецького р-ну, за свідченням О.Г.Корнілової, з середини літа 1946 р. до осені 1947 р. загинуло голодною смертю близько 400 дорослих і дітей. Вимерло більше половини с.Царичанка на Дніпропетровщині. В с.Устя на Вінниччині - до 30% населення. Й так було в багатьох селах...

Але при цьому хлібовикачка не зупинялася.

Не набагато легше було людям і в містах багатьох областей й особливо найбільш голодуючих -

Чернівецької та Ізмаїльської. З м.Рені Ізмаїльської обл. Є.І.Шило на адесу п/п 040701 повідомляв В.Т.Шилу: "...Нам зараз дуже погано, не знаємо, що робити. Хліба у нас немає, їсти нічого і роботи ніде нема, у нас вже багато людей пухнуть і помирають з голоду - більше половини міста, якби ти подивився - ти б жахнувся...". О.Мілейко з Одеси свідчила: "У нашому будинку з голоду померли 5 чоловік". Як згадує Х.М.Борисова (Руденко) з м.Татарбунари Ізмаїльської обл., "померло тоді багато. Люди падали, як снопи. Помирали в хатах, на вулицях. Померли від голоду в 1946 р. батько, в 1947 р. - мати".

"У нашому селі, - згадував А.П.Баршадський з с.Борисівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., - був випадок, коли один чоловік, якого живцем кинули до ями з трупами, прийшов до свідомості, виліз з ями та доповз до крайньої хати аж у сусідньому селі". Похорони в той час були невдивовиж. Як згадує К.А.Буряк з с.Настополь, що на Дніпропетровщині, "становище в селі було жахливим. Один селянин з вигнаних владою копати яму для трупів, вмер у цій же ямі. А один смалив кота у грубі та так і вмер з недосмаженим котом". Багато дітей залишились без батьків. А були діти, які навіть рятували своїх батьків, або, вже лишившись сиротами, рятували менших братів та сестер.

Поки ще не підрахована (та, напевне, й неможливо це точно зробити) чисельність загиблих від цього голоду. Але аналіз документів дає підстави стверджувати, що чорні жнива післявоєнного голодомору викосили в Україні понад 1 млн, переважно, селянських життів.

Під час голоду чимало людей гинуло за межами республіки, коли добиралися до "хлібних місць". З померлих від голоду сотень тисяч людей третину становили діти й підлітки.

В той час, коли найбідніші селяни України, обкрадені державою, страждали і в муках помирали з голоду, найвища номенклатура - а це члени ЦК КП(б)У та Ради Міністрів УРСР, чиновники цих установ,

керівні працівники республіканських й обласних органів влади продовольством та промтоварами забезпечувались безкоштовно з доставкою додому. Працівники радянсько-партійного активу районного масштабу отримували ліміти харчування за трьома групами. В 1947 р. у складі лімітів було 19 найменувань важливіших продуктів харчування. Пайок мали навіть дрібні управлінці. Існувало спецпостачання в системі закритих розподільників, їдалень та буфетів. Літерне харчування розподілялося на кілька категорій - "Літер Б", "СП", "другі гарячі", ін. Більшість представників партійної еліти СРСР та України в "країні робітників та селян", виголошуючи промови про справедливість, рівність і братерство, відділяли себе від народу, маючи кілька ступенів захисту, долю й болі його не поділяли.

ВИСНОВКИ

Голод в колоніально залежній Україні 1946-1947 рр. був штучним, рукотворним, викликаним політикою державної комуністичної партії та уряду СРСР, які переклали проблеми післявоєнної кризи на озлиднілий народ. Перебуваючи під постійним репресивним тиском партії, її адміністративно-командної верхівки, українське село у перші повоєнні роки змушене було терпіти чи не найбільший пресинг від проведення хлібозаготівельної та податкової політики.

Питома вага заготівель зерна від валового збору досягала разючих розмірів. Заготівлі 1946 р. порівняно з 1945 р. були менші, а відсоток вилучення зерна - більший.

Ціною узаконеного пограбування села, напівголодного й голодного існування його трудівників поповнювалися держрезерви продовольства, збільшувався його експорт, кошти від якого спрямовувалися на розвиток військово-промислового комплексу для зміцнення країн "соціалістичної співдружності" і

керівні працівники республіканських й обласних органів влади продовольством та промтоварами забезпечувались безкоштовно з доставкою додому. Працівники радянсько-партійного активу районного масштабу отримували ліміти харчування за трьома групами. В 1947 р. у складі лімітів було 19 найменувань важливіших продуктів харчування. Пайок мали навіть дрібні управлінці. Існувало спецпостачання в системі закритих розподільників, їдалень та буфетів. Літерне харчування розподілялося на кілька категорій - "Літер Б", "СП", "другі гарячі", ін. Більшість представників партійної еліти СРСР та України в "країні робітників та селян", виголошуючи промови про справедливість, рівність і братерство, відділяли себе від народу, маючи кілька ступенів захисту, долю й болі його не поділяли.

ВИСНОВКИ

Голод в колоніально залежній Україні 1946-1947 рр. був штучним, рукотворним, викликаним політикою державної комуністичної партії та уряду СРСР, які переклали проблеми післявоєнної кризи на озлиднілий народ. Перебуваючи під постійним репресивним тиском партії, її адміністративно-командної верхівки, українське село у перші повоєнні роки змушене було терпіти чи не найбільший пресинг від проведення хлібозаготівельної та податкової політики.

Питома вага заготівель зерна від валового збору досягала разючих розмірів. Заготівлі 1946 р. порівняно з 1945 р. були менші, а відсоток вилучення зерна - більший.

Ціною узаконеного пограбування села, напівголодного й голодного існування його трудівників поповнювалися держрезерви продовольства, збільшувався його експорт, кошти від якого спрямовувалися на розвиток військово-промислового комплексу для зміцнення країн "соціалістичної співдружності" і

майбутніх союзників. Ціною жахливої післявоєнної експропріації був більш ніж мільйон людських життів, як передчасно обірваних, так і ненароджених. "Півстоліття спливло з того часу. Але й зараз інколи сняться мені ті страхіття. Прокидаюсь від жаху, йду вночі на кухню, плачу і їм хліб," - згадує киянка В.Ч., нині пенсіонерка, а тоді селянська дитина, школярка.

Післявоєнна трагедія стала наслідком політики верхівки тоталітарної імперії, що прагнула за всяку ціну продовжити почату в 30-х роках індустріалізацію для створення більш потужного військово-промислового комплексу. Задля здійснення цього, праця селянина була перетворена на рабську. Село стало жертвою ядерного молоха.

Поповнення величезних прихованих продовольчих резервів проводилось за заздалегідь розробленими планами за рахунок вилучення продовольства з колгоспів й скорочення ринкових фондів. 1947 р. порівняно з 1946 р. надходження зерна на внутрішній ринок скоротилось в 1,7 рази. Згадаймо це число. Саме в 1,7 рази зросла 1947 р. смертність в Україні. 1947 р. хліба випікалося втричі менше, ніж 1940 р.

Голод, людські втрати викликали незворотні соціально-економічні наслідки. Як й людомор 1932-1933 рр., цей голод зробив свій внесок до подальшої економічної й духовної стагнації суспільства. Жителі міст, завдяки нормованому постачанню за картками, легше переживали лихоліття голоду. Становище сільського населення було жахливо гнітючим.

Величезна репресивна акція голоду була спрямована перш за все проти селян-хліборобів, а також робітників та їх сімей. Політика пограбування села через продрозкладку, репресії проти населення дозволили зібрати продовольство для мінімального постачання жителів міст і створити резерви тоталітарної держави, але прирікала хліборобів, жителів сіл на виснаження і муки голодної смерті.

Граничне обмеження чи позбавлення продуктів

харчування людей, доведення їх до голоду і смерті стало в умовах тоталітаризму практикою сталінської політики, її зловісним проявом.

"Тоді діти збирали колоски - коли й собі візьмеш. Ніхто в цей час не звертав уваги на те, 10 тобі років чи 16 - всі йшли на роботу. Все було. Хорошого не бачили, тільки погане, тому що все життя проробили на цей клятий колгосп, а собі не придбали нічого. Дай, Бог, дітям і онукам нашим такого не бачити. Бо, як я згадаю, олівця, клаптика паперу не знайдеш. Ото таке навчання і робота були", - згадувала К.М.Чабан з с.Гладківка Голопристанського р-ну Херсонської обл.

Для "особливих споживачів", до яких входили особи з вищого партійного та державного керівництва, місцева партійно-радянська номенклатура, існувало постачання в системі закритих спецрозподільників. Звичним для місцевих працівників було самозабезпечення за рахунок колгоспів і колгоспників.

Зерна, зібраного в Україні в 1946 і в 1947 рр., вистачило б для забезпечення хлібом усього населення. На виконання держпоставок 1947 р. його було здано 436 млн 431 тис. пудів, на 206 млн 426 тис. пудів більше, ніж в 1946 р. Це свідчить про те, що післявоєнний людомор в Україні, як і голодомор 1932-1933 рр., був рукотворним.

Можна було б не допустити голодомору, запобігти йому, врятувати людей від страдницької смерті. Можна було б навіть в умовах диктатури партії та її "вождя", "єдиного керівництва" зерно перерозподілити, перевезти з одних регіонів до інших, допомогти жителям неврожайних районів замість їх пограбування. Можна було б мобілізувати усі наявні резерви, звернутися по термінову допомогу до громадськості, в т.ч. й зарубіжної, до міжнародних організацій. Станом на 1 лютого 1947 р. у держрезерві СРСР знаходилось 10 млн т хліба, на 1,9 млн т більше, ніж на той же час 1946 р. Хліб в Радянському Союзі був у великій кількості, його елеватори були переповнені

зерном, була дуже велика можливість порятувати людей, але у влади не було щонайменшого прагнення це зробити.

За неповними підрахунками, в 1946-1948 рр. в СРСР було зіпсовано і втрачено при зберіганні близько 1 млн т зерна, яке врятувало б багато голодуючих. На допомозі стражденним і вмираючим з голоду дорослим й дітям державна верхівка економила. Різного роду допомога і позички не могли розв'язати проблему нормального забезпечення населення продуктами харчування. Не дивлячись на солідні на перший погляд цифри, для України допомога була слабкою, незначною і несвоєчасною.

Експортувалося немало, але не найбільша частка зерна.

Як бачимо, головна причина післявоєнного голодомору полягала не в прояві сил стихії, а самій сталінщині. Голод 1946-1947 рр., творцем якого стала сама система тоталітаризму, був майже точною калькою пограбування села під час голодомору початку 30-х років, це була війна проти власного народу.

Голодомор, організований самою сталінщиною, тоталітарною імперією шляхом злочинної партійно--державної політики СРСР щодо селян, перетворених на кріпаків, ігнорування життєвих інтересів населення України, був черговою спробою етноциду. Розгорнувши у тоталітарній державі шалену боротьбу проти всього національного, боячись вільних республік, прагнення й боротби українського народу за незалежність, верхня влада СРСР на чолі зі Сталіним спиралася на масові репресії і терор. В 1945-1953 рр. за різного роду "антирадянські політичні злочини" в Україні було заарештовано 43 тис. 379 чоловік віком до 25 років. У 1946-1949 рр. в заслання відправлено близько 500 тис. західних українців, за 1946-1952 рр. із західних та Ізмаїльської областей депортовано до Уралу й Сибіру 213 тис. 662 людей, в тому числі 182 тис. 543 членів сімей учасників ОУН-УПА, 12 тис. 135 "куркулів та членів їх родин"...

Мовлячи в доповіді на XX з'їзді КПРС про виселення з рідних місць цілих народів, М.Хрущов зазначив: що "...українці уникли цієї долі тому, що їх було надто багато і нікуди було вислати. А то б (Сталін) і їх виселив". Владою людомор замовчувався, був суворою державною таємницею.

Важливим питанням є визначення періоду тривалості цього голоду. Післявоєнний голод, нібито, був, на перший погляд, і це частково так, для населення природним продовженням страждань та голоду воєнного часу. У більшості регіонів справжній голод розпочався вже в кінці 1945 р., наростав у 1946 р., свого "піку" досяг взимку - навесні 1947 р., дещо спадав восени 1947 р., але в цілому ряді областей продовжувався й після 1947 р., у багатьох місцевостях - до кінця 40-х років, а недоїдання було й на початку 50-х років.

Щодо географії лихоліття, то є всі підстави констатувати, що страждали люди по всій Україні. Смертельною мірою відчули це лихоліття жителі південних областей УРСР: дуже сильно Ізмаїльської, Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької, Дніпропетровської. Голод стискав своїми страшними обіймами населення Подніпров'я - хлібородних Полтавської, Черкаської, Київської, Чернігівської, Кіровоградської та ін. обл-й. Дуже тяжко потерпали від голоду мешканці сіл та міст Чернівецької, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської, Житомирської обл-й.

Дещо менше захопив голод західні області України - там було зібрано непоганий урожай, ще мало колективізованих господарств, з боку загонів УПА існував опір вивозу зерна. Однак страждало населення й Західної України через насильницьку колективізацію й репресії. Голодували селяни Станіславської, особливо сильний голод охоплював Чернівецьку обл. Західна Україна виступила рятівницею сотень тисяч людей від голодного мору.

Голодувало населення ряду регіонів РРФСР,

сильний голод стискав Молдавію, але найтяжче й найсильніше він уразив Україну.

Масштаб післявоєнного голоду, звичайно, був значно меншим від обсягу голодомору 1932-1933 рр., та й наслідки його були іншими. Але страждання, смерть людей були такими ж трагічними. Адже життя кожної людини є безцінним.

ПІСЛЯМОВА

Перший радянський голодомор відбувся внаслідок об'єктивних та суб'єктивних причин, якими були засуха, продрозкладка, ін. Голод у південних губерніях України був спричинений надмірним викачуванням хліба за межі республіки після неврожаю 1921 р. на користь "червоних столиць" Росії й голодуючого Поволжя, а після стабілізації продовольчого становища - на потреби форсованого промислового відродження СРСР. Але керівник держави того часу - В.І.Ленін не визнавав голоду в Україні й допомогу у міжнародних організацій просив тільки для голодуючих Поволжя.

Перший голодомор мав місце під час агонії воєнного комунізму.

Лише завдяки вимозі Американської організації допомоги, що поставила допомогу Поволжю в залежність від гарантій отримання допомоги Україною, більше того - в залежність від доступу американських допомогових загонів до голодуючих українців, таку допомогу Україна отримала.

Демографічні наслідки продовольчої політики радянського уряду були жахливими.

Насильницька форсована колективізація, здійснювана за директивами Й. Сталіна через партійно-державні постанови ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР, розкуркулювання з виселенням сімей трударів-хліборобів до Сибіру, конфіскаційні хлібозаготівлі, вилучення в селян під час подвірних обходів й обшуків усіх продуктів харчування, вивіз зерна з України на початку 30-х років спричинили масовий голодомор з вимиранням хліборобських сімей, хуторів, сіл... Голодоморне жахіття поглинуло, за даними різних дослідників, від 5 до 9 млн людей. У 1933 р. загалом в Україні вмирав кожен п'ятий сільський житель. Майже з суцільною смертністю траплялися села у південних районах. В Полтавській та Чернігівській обл-х вимирало

від 25 до 70% сільських мешканців. Голодна смерть спустошила с.Битяги на Полтавщині. Трохи не повністю загинуло велике с.Гаврилівка Межівського р-ну Дніпропетровщини. У цій області призначена Сталіним надзвичайна хлібозаготівельна комісія, якою керував В.Молотов, заготовила в той час близько мільйона пудів зерна на експорт. Найбільше страждали від голодного виснаження - дистрофії і супутних хвороб - тифу, туберкульозу та ін. старі люди і діти. Так призвідці-творці голодомору - Сталін, його найближче оточення через обласні й місцеві радянсько-партійні органи, позбавивши населення продуктів харчування, замахнулися на майбутнє українського народу. Голодоморний терор залишив мільйони безіменних поховань (померлих звозили й звалювали у великі загальні ями), страшну спустошеність у серцях й душах людей. Загороджувальні загони на кордонах запобігали втечі голодуючих за межі республіки.

Забране силою у селян зерно відправлялося на продаж у західні країни з метою придбання техніки для проведення індустріалізації, здійснення так званого "великого перелому".

Фізичне винищення українських селян штучним голодомором упродовж 1932-1933 років - свідома і цілеспрямована акція комуністичного тоталітарного режиму в Україні. Дискримінаційна і водночас злочинна класова ідеологія більшовизму, що призвела до громадянської війни, масового терору, депортацій великих етнонаціональних груп населення, спричинила жахливу катастрофу XX століття - геноцид в українському селі.

Терор голодом став глобальним репресивним засобом упокорення волелюбних українських хліборобів, способом вирішення конкретних національно-політичних та соціально-економічних питань: ліквідації самодіяльних селянських господарств - соціальної основи української нації, покріпачення шляхом колгоспізації, формування колгоспного селянства - новітнього

класу рабів, створення колгоспів - соціалістичних фабрик зерна та сировинного придатку промисловості.

Основними причинами голодомору стали - масова колективізація селянських господарств, грабіжницька і людиноненависницька політика розкуркулення та хлібозаготівель по-сталінському. Протягом 22 місяців на території Української СРР нестерпно голодували 24 млн хліборобів, з них лише на теренах 6 областей та МАСРР, що входили до її складу, померли 5,5 млн чоловік, переважну більшість яких становили діти. Етнічні українці гинули від голодної смерті на Кубані, Північному Кавказі та в Казахстані.

Суцільна колективізація, яку запровадив більшовицький режим в Україні насильно, завдала сільському господарству непоправних господарсько-економічних втрат. Внаслідок її здійснення зазнали цілковитого розорення 5 млн селянських господарств, з них 200 тис. були депортовані до Сибіру, Далекого Сходу (близько 1 млн чоловік). Їхнє майно привласнила радянська влада, розпродуючи на районних торгових ярмарках, використовувала у колгоспах сільськогосподарський реманент і тяглову робочу худобу. За роки колективізації та голоду катастрофічно зменшилося майже вдвічі поголів'я худоби, у тому числі коней на 3,1 млн та корів на 1,3 млн голів. У подвірному селянському користуванні кількість худоби скоротилася у 7,5 раза.

Колгоспників свідомо позбавляли засобів існування упродовж багатьох місяців. Репрезентативні і цілком достовірні архівні документи свідчать про те, що колгоспники не одержували хліба за результатами сільськогосподарського виробництва протягом шести - дев'яти місяців. За невиконання так званого державного плану хлібозаготівель комуністичний режим припиняв будь-яке продовольче постачання сіл і великої низки районів, запроваджуючи сумнозвісну систему "чорних дощок". Упродовж 1928-1933 років радянський уряд прийняв і запровадив десятки указів,

постанов, законів, якими позбавляв мільйони селян засобів до існування.

Голодомор 1932-1933 років в Україні, методи і масштаби його творення, соціально-демографічні, економічні та морально-психологічні наслідки цілком відповідають основним статтям Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього, ухваленої 9 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Архівні документи та спогади очевидців засвідчуюють скоєння акта геноциду в українському селі протягом 1932-1933 років. Усі п'ять пунктів статті 2-ї названої Конвенції (вбивство членів етнонаціональних груп, нанесення важких тілесних пошкоджень та психічного розладу, навмисне створення таких життєвих умов, котрі розраховані на повне або часткове фізичне винищення, заходи, розраховані на попередження дітонародження, насильницьке передавання дітей з однієї групи до іншої) мали місце в українському селі. Голод супроводжувався не лише жахливими картинами масового канібалізму, трупоїдства, самогубства, а також антилюдяними діями представників комуністичного режиму: репресіями, масовими розстрілами селян, позасудовими вироками, утаємненням масових вбивств за невиконання хлібозаготівельних планів, пограбуванням селян.

Безперечним доказом геноциду є факт утаємнення радянськими владними структурами масового голодомору в українському селі. Листування Сталіна з представниками комуністичної диктатури в Україні про голод відбувалося під грифом "таємно". Замовчування Радянським Союзом факту голоду упродовж шістдесяти років - також переконливий доказ утаємнення злочину. СРСР переконав уряди зарубіжних країн в тому, що в Україні голоду немає, хоч дипломатичні місії багатьох європейських держав в УСРР знали про жахливі факти людомору в українських селах та містах (листи італійських та німецьких консулів в Україні зберігаються в архівах). Ліга Націй відхилила

звернення представництв української політичної еміграції про голод в Україні, прийнявши у 1934 р. до свого складу СРСР - державу, що заподіяла акт геноциду проти власного народу. Ліга Націй, догоджаючи власним політичним інтересам, свідомо долучилася до утаємнення голоду-геноциду в Україні 1932-1933 рр.

Голод-геноцид в Україні, скоєний комуністичним режимом диктаторського типу упродовж 1932-1933 рр., вважаємо політичним злочином, що, власне, й відповідає Конвенції про геноцид 1948 р., а відтак вимагаємо міжнародного суду над злочинцями, повернення матеріальних та моральних збитків селянам України, які зазнали їх внаслідок масової колективізації та розкуркулення, голодомору та репресій. Вимагаємо від комуністичних партій Росії та України, що є спадкоємцями ВКП(б) й КП(б)У, повернення матеріальних збитків жертвам сталінського терору голодом в Україні. Вважаємо доцільним прирівняти жертв голодомору до статусу репресованих.

Необхідно створити національний меморіальний комплекс жертв голоду-геноциду і масових репресій, заснувати дослідницький центр виявлення та збереження документації про жахливу катастрофу українського народу XX ст.

Третій радянський голодомор був організований в часи реставрації системи конфіскаційних заготівель сільгосппродукції в українському селі. Й.Сталін повернув селян до системи, створеної в 30-х роках.

Ряд знаних науковців-дослідників кваліфікують післявоєнний голод, як і людомор 1931-1933 рр. в Україні, свідомим геноцидом щодо українського народу. Дійсно, сплановане винищення населення імперською комуністичною системою не можна оцінити інакше, як геноцид. Повоєнний штучний голодомор системою щільно замовчувався.

Голодомори 20-х, 30-х та 40-х років в Україні, як свідчать документи, стали прямим наслідком злочинної політики комуністичної верхівки, В.Леніна,

Й.Сталіна, їх сподвижників. Людомори забрали мільйони життів, посилили міграцію з села найбільш працьовитої й кваліфікованої частини населення, поглибили апатію тих, які, переживши муки голоду, залишилися живими.

Держава відповіла на це посиленням позаекономічного примусу, обмеженням свободи пересування тощо. Лиш на короткий час владі вдавалося домагатися деякого підвищення трудової активності знесилених лихоліттями людей. Деструктивні наслідки антилюдяної політики були довготерміновими.

Економічна історія соціалізму зі створеними колгоспами була довгим ланцюгом відчайдушних спроб здобувати хліб насущний.

Після смерті у 1953 р. Й.Сталіна розпочалася реабілітація жертв сталінських репресій. Доповідь М.Хрущова про культ особи Сталіна та його наслідки на XX з'їзді КПРС означала крах "класичного" сталінізму, хоча соціальне його коріння у вигляді тоталітарної системи, партійної і державної бюрократії не було вирване. Традиції сталінщини виявилися дуже живучими.

Деякі політичні діячі та й науковці прагнуть знайти у сталінській системі позитивне, вказуючи на забезпечення порядку, виховання відповідальності, зосередження сили всієї нації для досягнення тих чи інших цілей. Але для цього зовсім не обов'язково потрібна авторитарна система з усіма її нелюдськими вадами: репресіями, депортаціями, голодоморами...

На зламі XX сторіччя ми маємо можливість бачити підсумки всеобучу в "школі комунізму". Їй були притаманні абсолютизація класової боротьби як основи суспільства, жорсткий централізм в організації побудови і діяльності, нетерпіння до опозиції, недооцінка або заперечення реформ, опора на насильство, як головний засіб здійснення необмеженого панування диктатури партії, доведеної Сталіним до крайнього тоталітаризму. Сталінська система була антигуманною й

нераціональною. Селянство він повернув до кріпацького стану, запровадив широке застосування примусової праці. Його методи - позаекономічний примус, грубе насилля і обман народу.

Житель с.Серафинців Вороновицького р-ну Вінницької обл. інвалід війни Ремлюга, згадуючи про голод, говорив: "...Якби нам дали землю, так було б краще. Я б обробив землю так, що врожаю вистачило б і мені, й державі. Працювати в колгоспі нема ніяко- го сенсу... ".

Сталінщина, комуністична тоталітарна держава не наблизила суспільство до нормального людського життя.

Соціалізм ніде у світі не розв'язав проблему хліба. Напевне, тому, що в умовах соціалізму вона є нерозв'язною. Однак досвід багатьох країн показує, що цю проблему можна вирішувати лиш там, де є справжня демократія.

Голод у XX ст. - наслідок функціонування диктаторських тоталітарних режимів. І це - майже незаперечна закономірність.

Назрілою потребою для дослідників у незалежній Україні є опублікування документів і матеріалів з питань голодоморів, глибоке дослідження цієї жагучої проблеми на архівних джерелах та свідченнях очевидців. Необхідно вивчати документи й матеріали місцевих архівів, збирати й вивчати спогади-свідчення людей, які пережили ці лиха. Потребою є розповідь людям, молоді про трагедію голодів у науково-популярних виданнях для того, щоб подібне ніколи не повторилося.

Нагальним завданням науковців, краєзнавців є дослідження проблеми голодоморів 1921-1923, 1932-1933, 1946 -1947 рр. на регіональному рівні. Необхідно виявляти та вивчати документи місцевих архівів, записувати спогади-свідчення людей, які самі пережили голодоморне лихо чи були свідками голодоморів, на цій основі створювати збірники документів і матеріалів про голоди в селах, селищах, районах, містах,

областях України, за можливістю складати поминальні списки жертв голодоморів, видавати книги пам'яті. Історію голодоморів жителям регіонів можуть донести експозиції краєзнавчих музеїв, створені на документальних матеріалах та розповідях земляків. До пошукової краєзнавчої діяльності варто залучати учнівську та студентську молодь, широку громадськість.

Головна мета такої роботи - вшанування пам'яті убієнних голодами, виховання усвідомлення необхідності побудови суспільства для людини, в якому голодоморам не може бути місця.

ЛІТЕРАТУРА

Перший голод в радянській Україні (1921-1923 рр.)

Арнаутов В.А. Голод и дети на Украине. - Харьков. - 1922.

Год борьбы с голодом 1921-1922 гг.: Итоги деятельности Одес.губ.комитета помощи голодающим. - Одесса. - 1922.

Год борьбы с голодом 1921-1922 гг.: Через делегатов УII Всеукраинского съезда советов всем трудящимся Украины. Отчет Центр.комис. по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. - Х. - 1922.

Голод и помощь в УССР: Цифровые данные по материалам Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИКе на 1-е мая 1922 года. - Х. - 1922.

Голод 1921-1922 років в Україні: Збірник документів і матеріалів (Упорядники О.М.Мовчан та ін.). - К. - 1993.

Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины: Очерк. - Х. - 1923.

Диптан Ірина. Діти і голод в Україні 1922-1923 рр. // Філософська і соціологічна думка. - 1991. - №1.

Итоги борьбы с голодом в 1921-1922 гг.: Сборник статей и очерков. - М. - 1922.

Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні // Історичні зошити. - К. - 1993.

Мовчан О.М. Голод 1921-1922 рр. на Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 1. - 1991.

Мовчан О.М. Голод 1921-1922 рр. на Україні // Український історичний журнал. - 1990. - №10, 12.

Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим

України в 1921-1923 рр. // Український історичний журнал. - 1989. - № 10.

О голоде: Сборник статей под ред. проф. А.В.Палладина. - Х. - 1922.

Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. - Х. - 1923.

Сербин Роман. Голод 1921-1923 рр. і українська преса в Канаді: Джерела з новітньої історії України. - Київ -Торонто. - 1992.

Сербин Роман. Протест робітників України проти вивозу збіжжя за кордон під час першого голоду в Україні. 1921-1923 // Український історик. - Торонто. - 1989. - № 4.

Хорошун Борис. Від голоду до голоду: Комунорадянська продовольча політика в Україні в 20-30-х рр. - К. - 1998.

Шаблій Анатолій. Профспілки особливого призначення // Пам'ятки України. - 1990. - № 2.

Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 років. - Вінниця. - ВАТ "Вінобл. друкарня." - 1997.

Геноцид українського народу (1932-1933 рр.)

Белоконь Сергей. Механизм большевистского насилия. Конспект исследования. - К. - 2000.

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження. - К. - 1999.

Вакулишин Сергій. Чи був голодомор у Києві? - К. - 1997.

Великий голод в Україні 1932-1933. - Торонто. - 1988.

Величківський М. Сільське господарство України і колоніяльна політика Росії. - Ньюарк, Нью-Йорк. - 1957.

Веселова О.М. Міжнародна науково-теоретична конференція "Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-

політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків" // Український історичний журнал. - 2000. - № 1.

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. - К. - Інститут історії України НАН України. - 1995.

Голод на Сумщині 1932-1933 рр. - Суми. - 1993.

Голод на Тетіївщині (З перших уст). - Тетіїв. - 1995.

Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. (Упорядники: Р.Я.Пиріг та ін.). - К. - Вид-во політ. літ-ри України. - 1990.

Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищування Москвою українського селянства. - Дніпропетровськ, Мюнхен. - 1993.

Голод 1933 року в Україні (Упорядник Ю.Семенко). - Мюнхен. - 1963.

Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині: Свідчення (Упорядники: Ю.В.Авраменко, В.М.Гнатюк). - Переяслав-Хмельницький - Київ - Нью-Йорк. - Вид-во М.П.Коць. - 2000.

Голодомор на Житомирщині. 1930-1934 роки: Документи і спогади. Збірник. - Житомир. - "Житомирський вісник". - 1993.

Гришко В. Український "голокост", 1933. - Нью-Йорк, Торонто. - 1978.

Гудзенко К. Трагічні голоси. - Кам'янка. - 1993.

Гудима А. Кара без вини. - К. - "Урожай". - 1993.

Дяченко Сергій. Жах. Кіноповість про голод 1933 року. - К. - "Столиця". - 1991.

Збірник усних свідчень Комісії дослідження голоду в Україні (Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine; англ.мовою). - Вашінгтон. - Державне видавництво США. - 1990.

Золоті ворота. - 1993. - Вип.4.

Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). - Х. - 1991.

Капустин А., Мотревич В. Спецпоселенцы. - Уральский рабочий. - 1991. - 9 июля.

Квітковський-Квітка Д. Репресії в Україні в світлі міжнародної конвенції про злочин геноциду. - Торонто. - 1968.

Колективізація і голод на Україні 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. (Упорядники: Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна). - К. - Наукова думка. - 1992.

Колективізація і голод на Україні 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. Видання друге, стереотипне (Упорядники: Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна). - К. - Наукова думка. - 1992.

Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. (Упорядники: О.П.Єрмак та ін.). - Полтава. - 1997.

Комуніст. - 1934. - 18 вересня.

Конквест Р. Большой террор. (Пер. с англ.). Т.1-2. - Рига. - "Растниекс". - 1991.

Конквест Р. Жатва скорби. - Лондон. - 1988.

Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. - К. - "Либідь". - 1993.

Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом // Дніпро. - 1990. - № 1.

Кононенко К.С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960. - Мюнхен. - 1965.

Конончук Тетяна. 1932-1933 роки в українській прозі (Історична та художня правда). - У кн.: Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: XX століття. - Міжнародна асоціація україністів. - Одеса-Київ-Львів. - 1999.

Кугутяк Микола. Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20-30-х років). - Івано-Франківськ. - 1994.

Куліш Андрій. - Геноцид: Голодомор 1932-1933. Причини, жертви, злочинці. - Полтава. - 2000.

Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.): Україна крізь віки. Т.11. - К. - 1999.

Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. - К. - 1989.

Кульчицький С.В. Ціна великого перелому. - К. - 1991.

Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931-1933 рр. (Документальна розповідь). - К. - 1989.

Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927-1938 роках // Сучасність (Мюнхен). - 1983. - № 10.

Марочко В. Бодай те лихо не верталось // Сучасність. - 1993 - № 2.

Марочко В. Голодомор: біль і жах нашого народу. - Культура і життя. - 1990. - 23 вересня.

Марочко В. Голодомор: причини і наслідки. - Освіта. Спецвипуск-підручник. - 1990. - № 1,2 (Липень).

Марочко В. І. Голод на Україні (1931-1933 рр.): причини та наслідки // Проблеми історії України: судження, пошуки. Вип.1. - К. - 1991.

Марочко В.І., Шаталіна Є.П. Голод на Україні (1931-1933 рр.) // Український історичний журнал. - 1989. - № 7-11; 1990. - № 1.

Марченко Леонід. Плугатарі етапом йдуть (Розкуркулення українського села по матеріалах Херсонщини). - Херсон. - "Просвіта". - 1995.

Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет 1990 г. - К. - 1992.

Мейс Д. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року // Сучасність. - 1993. - № 4.

Мейс Д. Зачаровані кола ідола, або Про тоталітаризм і геноцид в історії України. - Літературна Україна. - 1994. - 31 березня.

Мейс Д. Земля на крові. - День. - 1998. - 14 листопада.

Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні, 1932-1933 рр. // Український історичний журнал. - 1995. - № 1.

Мейс Д. Соціально-генетична спадщина геноциду і тоталітаризму в Україні та шляхи її подолання. У кн.:Політологія, Етнологія, Соціологія. Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу україністів. - Х. - 1996.

Мейс Д. Український голодомор-геноцид у XX ст.: Критичні есе й свідчення очевидців. - Нью-Йорк і Лондон. - Гарлянд. - 1995.

Минуле України: відновлені сторінки. - К. - 1991.

Мицик Я. Голод у Вишнополі. - Тальне. - 1993.

Міщенко О. Безкровна війна. - К. - 1993.

Мороз В. Голод 33 року й українізація // Сучасність. - 1983. - № 10.

Упокорення голодом. Збірник документів. (Упорядник Марина Мухіна). - К. - 1993.

Найбільший злочин імперії: Матеріали науково-практичної конференції. "Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років". - К. - 1993.

Найбільший злочин Кремля. Збірник (Упорядник М.Вербицький). - Лондон. - 1951.

Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932-1933 років на Дніпропетровщині. - Дніпропетровськ. - 1993.

Осьмачка Т. План до двору. - Торонто. - 1951.

Осокина Е.А. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. - 1995. - № 2.

Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Кн.1-2. (Упорядник П.Ящук). - Київ - Нью-Йорк. - Вид-во М.П.Коць. - 1999.

Правобережний Ф. (Пігідо Ф.). 8,000,000: 1933-й рік на Україні. - Вінніпег. - 1951.

Рапорт Конгресові США Комісії дослідження голоду в Україні (Report to Congress of the Commission on the Ukraine Famine; англ.мовою). - Вашінгтон. - Державне видавництво США. - 1990.

Рудницька М. Боротьба за правду про великий голод. - Свобода. - 1958. - №№ 134-152.

Самійленко Іван. Соціо-політичне тло голодового геноциду в Україні (Комунізм - смертельний ворог села). Історичний нарис. - К. - Видавничий центр "Просвіта". - 1998.

Самчук Улас. Марія. ***Барка Василь.*** Жовтий князь. - К. - "Український центр духовної культури". - 1997.

Морозюк Федір. Голодний трудодень. - Херсон. - 1998.

Соловей Д. Голгота України. Московсько-окупаційний терор в УРСР між першою й другою світовою війною. - Вінніпег. - 1954.

Солоненко Микола. Виконуючи заповіти моїх мордованих голодомором земляків. - Х. - "Просвіта". - 1999.

Старів Семен. Страта голодом. - К. - "Українознавство". - 1997.

Степовий Ю. Сміх крізь сльози. Повісті. - Чікаго. - 1955.

33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал. (Упорядники Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк). - К. - 1991.

Хандрос Б. Смертні листи. Документальна повість. - К. - 1993.

Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. - 1989. - № 4.

Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих). (Упорядник Т.Поліщук) - Київ - Харків - Нью-Йорк - Філадельфія. - Вид-во М.П.Коць. - 1997.

Чуб Д. Відлуння великого голоду в спогадах очевидців і в українській літературі. - Торонто. - 1984.

Шевченко Віктор. Лихої долі жахливий жарт (Бувальщина). - Дніпропетровськ. - "Пороги". - 1998.

Шкварчук В. Из-под грифа "Совершенно секретно". - Голодомор 1932-1933 годов на Черниговщине. - Чернигов. - 1999.

Шульга І.І. Голод на Поділлі. - Вінниця. - "Континент-Прим". - 1993.

Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. - Париж. - 1934.

Ящук Петро. Лірник. - К. - 1996.

. ..

* * *

Ammende E. Muss Rubland Hungern? Menschen- und Vulkerschicksale in der Sowjetunion. - Wein. - 1935.

Commission on the Ukrainian Famine. Oral History Project / Ed. for Comm. by J.E.Mace, L.Heretz. - Washington: United States Government Printing Office, 1990. - (Investigation of the Ukrainian Famine 1932-1933). - Vol.1 (X), 2 (VII), 3 (VII).

Comite Central des Organisations Ukrainiennes en France. 1933-1983: 50eme anniversaire de la famine-genocide en Ukraine. - Paris. - 1983.

Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. - Edmonton, Alberta: Alberta Press: Canadien Institute of Ukrainian Studies; 1986.

Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. - Lnd .etc. - Arrow Books, 1988. - VIII.

Coplon J. In Search of a Soviet Holocaust: A 55-Year-Old Famine Feeds the Right // Village Voice. - 1988. - January 12.

Crowl W. Angels in Stalin's Paradise: Western Reporters in Soviet Russia, 1917 to 1937. A Case Study of Louis Fischer and Walter Duranty. - Washington. - 1982.

Dalrymple D. The Soviet Famine of 1932-1934 //

Soviet Studies. - 1964. - No 15 (3).

Dalrymple D. The Soviet Famine of 1932-1934: Some Further References // Soviet Studies. - 1965. - No 16 (4).

Der ukrainische Hunger-Holocaust. Aus den Bestanden des Politischen Archivs im Auswдrtigen Amt.Bonn (hrsg u eingeleitet von D.Zlepko). - 1988.

Dolot M. Execution by Hunger: The Hidden Holocaust. - New York. - 1985.

Famine in the Soviet Ukraine 1932-1933. A Memorial Exhibition Widener Library Harvard University (Prepared by: Oksana Procyk, Leonid Heretz, Games E.Mace). - Cambridge. - 1986.

Famine in Ukraine 1932-1933. Serbyn R., Krawchenko B., eds. - Edmonton. - 1986.

Gantt W. A Medical Review of Soviet Russia: Results of the First Five Year Plan // The British Medical Journal. - 1936. - July 4, 18.

Genocide in the USSR: Studies in Group Destruction. - Mьnich. - 1958.

Graziosi An. "Letters de Kharkov". La Famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates italiens 1932-1934 // Cahiers du Monde russe et sovietique XXX 1-2 (jan-jum 1989).

Krawchuk A. Protesting the Famine: The Statement of the Ukrainian Catholic Biships in 1933 // Journal of Ukrainian Studies. - Winter 1983.

Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933 / Harvard Ukrainian Research Institute. - Cambridge, Massachusetts. - 1983.

Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933. - Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute; Ukrainian Acad. of Arts and Sciences in US, 1983. - (Harvard Ukrainian Research Institute Monograph Ser.)

Mace J. Famine and Nationalism in Soviet

Ukraine, 1918-1933 // Problems of Communism. - 1984. - No 3.

Mace J. E. Genocide in the USSR // Genocide: A Critical Bibliographic Review, ed. I.Charny. - Mansell - London. - 1988.

Mace J. How Ukraine was permitted to Remember // Ukrainian Quaterly. - Summer 1993.

Mace J. Soviethistoriografie en de hongersnood van 1932 en 1933 // Gorbatsjov en Stalins erfenis: Witte plekken in de sovietgeschiedenis, ed. A.P. van Goudover and B.Naarden. - H&S Uitgevers. - Utrecht. - 1989.

Mace J. The American Press and the Ukrainian Famine / Genocide Watch, ed.- H.Fein. - New Haven, London. - 1992.

Mace J. The Famine of 1932-1933: A Watershed in the History of Soviet Nationalities Policy, Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR, ed. H.Hittenbach. - Mansell - New York - London. - 1990.

Mace J. The Komitety Nezamozhnykh Selyan and the Structure of Soviet Rule in the Ukrainian Countryside, 1920-1933 // Soviet Studies. - 1983. - No 4.

Mace J. The Man-Made Famine of 1933 in Soviet Ukraine: What Happened and Why / Charny I., ed. Toward the Understanding and Prevention of Genocide: Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide. - Boudler, London. - 1984.

Mace J. The Politics of Famine: American Government and Press Responses to the Ukrainian Famine, 1932-1933 // Holocaust and Genocide Studies. - 1988, April.

Mace J. Soviet Man-Made Famine in Ukraine // Genocide in the Twentieth Century: Critical Essays and Eyewitness Accounts. Ed. by S.Totten, W.Parsons, I.Charny. - Garland Reference Library of Social Science. - New York - London. - 1995.

Muggeridge M. Chronicles of Wasted Time. - New York. - 1973.

Muggeridge M. Winter in Moscow. - Boston. - 1934.

Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine / Ed. for Comm. by J.E.Mace, L.Heretz. - Washington: United States Government Printing Office, 1990. - (Текст укр. мовою).

Paluch P. Spiking the Ukrainian Famine, Again // National Review. - 1986. - April 11.

Pidhainy A. The Great Famine in Ukraine, 1932-1933: A Bibliography // New Review. - 1968. - No 3(8).

Pidhainy A. The Great Famine in Ukraine, 1932-1933: A Bibliography // New Review. - 1973. - No 4(13).

Pluschtsch W. Mord am ukrainischen Volk (Kunstliche Hungersnot in den Jahren 1932-1933). - Mьnchen. - 1973.

Press Office of the USSR Embassy in Canada. On the so-called "Famine" in Ukraine. - News Release No 60. - 1983. - April 28.

Schmitz G. The Famine in Ukraine, 1932-1933: A Canadian Retrospective after Fifty Years. - Ottawa. - 1982.

Taylor S. Stalin's Apologist: Walter Duranty, The New York Times's Man in Moscow. - New York - Oxford. - 1990.

The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. - Toronto. - 1953, 1955.

The Foreign Office and the Famine British Documents on Ukraine and the Great Famine at 1932-1933. - Kingston, Ont. New York. - 1988.

The Great Famine in Ukraine: The Unknown Holoucaust. - Jersey City. - 1983.

The Man-Made Famine in Ukraine / R.Conquest, D.Dalrymple, J.Mace, M.Novak; American Enterprise Institute for Public Policy Research. - Washington: Lnd. - 1984.

Tottle D. Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard. - Toronto. - 1987.

University of the State of New York, State Education Department Bureau of Curriculum

Development. Forced Famine in Ukraine // Case Studies: Persecution/Genocide. The Human Rights Series, Vol.III. - Albany. - 1986.

Wells C. Kapoot: The Narrative of a Journey from Leningrad to Mount Ararat in Search of Noah's Ark. - New York. - 1933.

Woropay O. The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933. - Cambridge, MA. - 1983.

Післявоєнний голодомор (1946-1947 рр.)

Авторханов А. Империя Кремля. Новый тип колониализма. - Вильнюс. - 1990.

Білас І.Г. Голокост на Україні в 1946-1947 рр. - Науковий збірник Українського Вільного університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. - Мюнхен. - 1992.

Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні, 1917-1957: Суспільно-політичній та історико-правовий аналіз. - У 2-х кн. - Кн.1-2. - К. - 1994.

Веселова О.М. Голод в Україні 1946-1947 років. - У кн.: Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. - К. - 1995.

Веселова О.М. Голод в Україні 1946-1947 рр. як віддзеркалення репресивної політики тоталітарної держави. - У кн.: Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки. Матеріали Міжнародної наукової конференції (15-16 вересня 1994 р.). - К. - Інститут історії України НАН України. - 1998.

Веселова О.М. Голодомор 1947 р. в Україні. - У кн.: Український альманах. - Варшава. - 1997.

Веселова О.М. Голод 1946-1947 років в Україні. - У кн.: Історичне краєзнавство і культура (Наукові доповіді та повідомлення). В 2-х ч. Ч.2. - Київ - Харків. - "Рідний край." - 1997.

Веселова О.М. Київщина в обіймах голоду 1946-

1947 рр. - У кн.: VII Всеукраїнська наукова конференція в Україні: традиції і сучасність (Матеріали пленарного та секційних засідань). Ч.П. - К. - 1995.

Веселова О.М. Післявоєнний (1946-1947 рр.) голод на Кіровоградщині. - У кн: Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип.1. Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 р. м.Дніпропетровськ). - Вид-во ДДУ. - 1998.

Веселова Олександра. Приховування тоталітарною системою однієї з болючих проблем післявоєнної історії України - трагедії голоду 1946-1947 рр. - У кн.: Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення Історія. Частина II. - Львів. - 1994.

Веселова О.М. Тема голодоморів у туристсько-екскурсійній діяльності в умовах незалежної України. - У кн.: Всеукраїнська науково-практична конференція "Туризм і завдання національно-культурного відродження України (12-14 травня 1992 р.)". - Київ - Черкаси. - 1992.

Веселова О.М. Сумщина в голодні 1946-1947 роки. - У кн.: Історія України. маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 7. - К. - "Рідний край". - 1999.

Веселова О.М. Тоталітарна держава СРСР - призвідець голоду 1946-1947 рр. в Україні. - У кн.: Третій Міжнародний конгрес україністів 26-29 серпня 1996 р. Історія. - Харків. - 1996.

Веселова О.М. Третій радянський голод в Україні (1946-1947 рр.). - У кн.: Україна XX ст.: минуле і сьогодення. Збірник наукових статей. - Київ-Донецьк. - 1995.

Веселова Олександра. Українське суспільство під пресом тоталітарної ідеології. - У кн.: Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Частина 2: XX століття. - Одеса - Київ - Львів. - 1999.

Веселова О.М. Упокорити голодом прагнув сталінський режим волелюбний український народ. - Голос України. - 1999. - 27 листопада.

Веселова О.М. Хрущов і голод в Україні 1946-1947 рр. - У кн.: М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. - К. - 1995.

Виноградова Ф.А., Подкур Р.Ю. Голод 1932-33, 1946-47. Вінницька область. Документи і матеріали. - Вінниця. - Алтекс - У ЛТД. - 1998.

Воля Олесь. МОР. Книга буття України. -Християнське вид-во "Дорога правди". - Канада -Україна. - 1993.

Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. - К. - 1991.

Гаврилов Володимир. Лантухи вкрадених вір і надій. - Чернігів. - 1998.

Голод в Україні 1946-1947. Документи і матеріали. (Упорядники: Веселова О.М. та ін.). Видавництво М.П.Коць. - Київ - Нью-Йорк. - 1996.

Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. - Вид-во М.П.Коць. - Київ - Нью-Йорк. - 1998.

Голод 1946-1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії). - Матеріали і документи. (Упорядники: О.П.Єрмак та ін.) - Полтава. - 1996.

Заднепровский А.И. Жертвы голода 1946-1947 гг. в Донбассе. - В кн.: Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. Вып.1. - Донецк. - 1992.

Зима В.Ф. Голод в СССР 1946-1947 годов: происхождение и последствия. - М. - 1996.

Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947 роках // Український історичний журнал. - 1990. - № 8.

Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. в Україні. - У кн.: Сторінки історії України

XX століття. - Посібник для вчителя. - К. - 1992.

Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. - 1991. - № 11.

Нікілєв О.Ф. Дніпропетровщина 1946-1947 рр.: голод на селі. - У кн.: Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип.1. Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 р., м. Дніпропетровськ). - Дніпропетровськ. - Вид-во ДДУ. - 1998.

Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). - Чернівці. - Рута. - 1994.

Пахаренко В. Третій людомор. - Літературна Україна. - 1991. - 17 жовтня.

Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Згадка про сумні роковини. - К. - 1990.

Хандрос Б. Голодомор-47 // Україна. - 1992. - № 24, 25.

Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. (Упорядник Ф.Зубанич). - Київ. - 1998.

Шульга І.Г. Людомор на Поділлі. - Київ. - 1993.